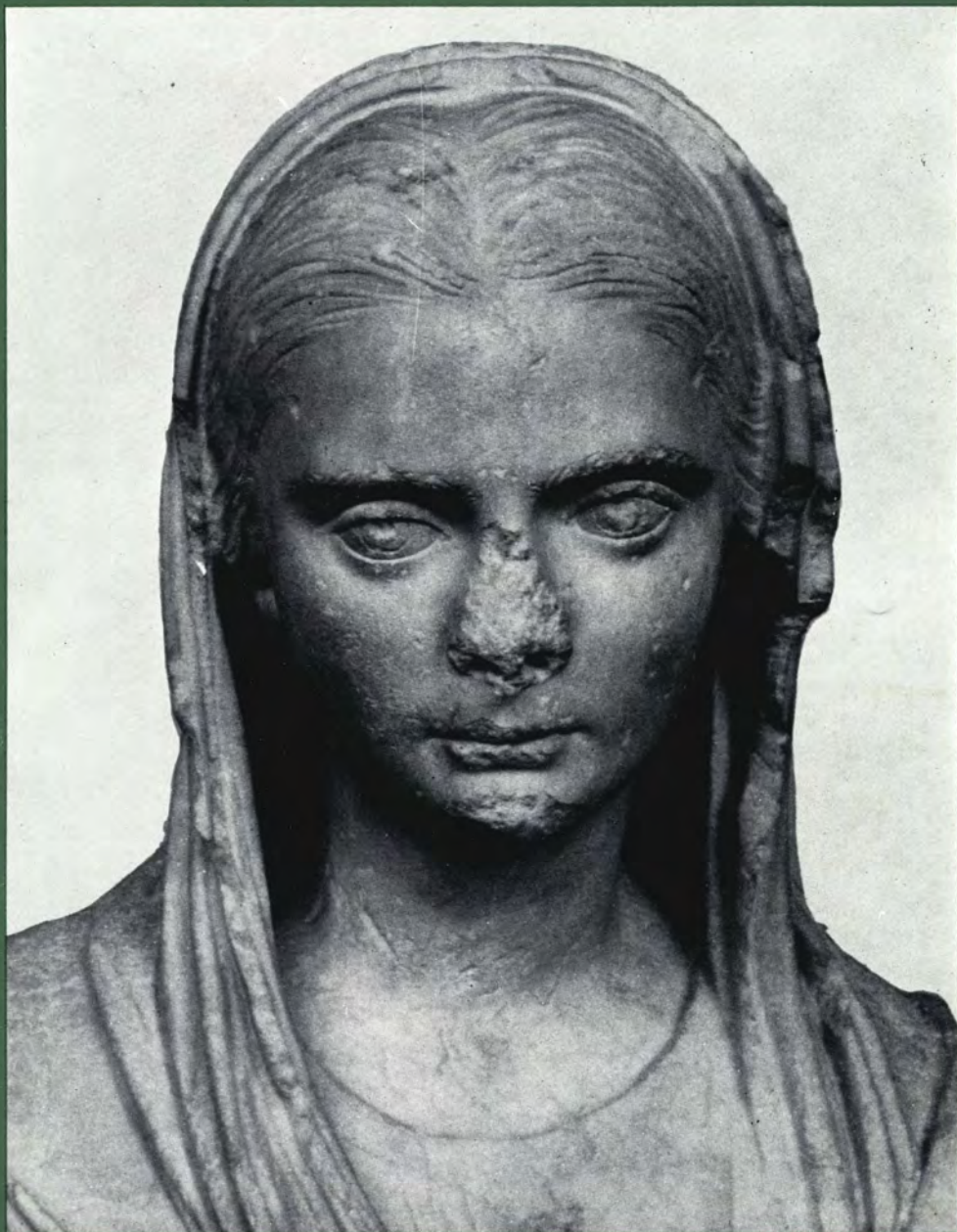

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ
ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

IX 1976

ATHENS ANNALS
OF ARCHAEOLOGY

ΤΕΥΧΟΣ

1

ΑΘΗΝΑΙ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

«ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ»

«ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY»

(AAA)

Τὰ «Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν» εἶναι ἑξαμηνιαῖον περιοδικὸν ἁμέσου ἀρχαιολογικῆς ἐνημερώσεως. Ἐκδίδονται παρὰ τῆς Γενικῆς Διευθύνσεως Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστήλωσεως τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν κατ' Ἰανουάριον καὶ Ἰούλιον.

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ: ΔΗΜ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Γενικὸς Ἐπιθεωρητὴς Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων

ΣΥΝΤΑΞΙΣ: Ἀθηνᾶ Γ. Καλογεροπούλου

ΣΕΛΙΔΩΣΙΣ: Λουίζα Μοντεσάντου

ΤΥΠΟΓΡ. ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: Κ. Φτυαρᾶ, Μ. Παναγιωτάτου

ΕΚΤΥΠΩΣΙΣ: Κ. ΜΙΧΑΛΑΣ Α.Ε.

Εἰκὼν ἐξωφύλλου: Μικρὴ Ἑρακλειώτισσα (λεπτομέρεια). Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου.

© ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΑΠ
ΤΟΣΙΤΣΑ 1, ΑΘΗΝΑΙ (147)

«Athens Annals of Archaeology» is a periodical for the quick communication of the archaeological news from Greece. AAA is issued every January and July by the General Inspectorate of Antiquities and Restoration of the Ministry of Culture and Science.

DIRECTOR: D. LAZARIDIS, Inspector General of Antiquities and Historical Monuments

EDITOR: Athena G. Kaloyeropoulou.

ART EDITOR: Louisa Montesantou.

TYPOGRAPHICAL CORRECTIONS: K. Ftyara, M. Panayotatou

PRINTED: by K. MICHALAS S.A. Athens, Greece.

ADDRESS: TAP Service; 1 Tossitsa Str. Athens (147).

Picture on the cover: Young Lady of Herkulaneum (detail). Roman Collection of the National Museum.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελίς		Page
THE BEAZLEY ARCHIVE	γ' - δ'	—	
<i>ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ</i>			
Γ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ, Τὸ Μουσεῖο Βόλου	1 - 13	Summary	13
Π. ΑΓΑΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, Τὸ Μουσεῖο Ἀσιατικῆς Τέχνης Κερκύρας ...	14 - 16	Summary	16 - 17
Γ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Τὸ Πρωτοελλαδικὸ ναυάγιο τῆς Δοκοῦ	17 - 22	Résumé	23
ΑΓΓ. ΔΙΑΓΚΟΥΡΑΣ - Ε. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ, Εὐρήματα Λαυρεωτικῆς	24 - 43	Résumé	44
ΑΔ. ΣΑΜΨΩΝ, Τὸ προϊστορικὸν σπήλαιον Σκοτεινὴ εἰς Θαρούνια Εὐβοίας	44 - 55	Zusammenfassung	55 - 56
<i>ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ</i>			
Ε. ΜΑΖΩΝΑΚΗ, Χάλκινη λαβὴ ἀπὸ τῆ Δρήρο	57 - 61	Summary	61
Π. ΚΑΛΛΙΓΑΣ, Κερκυραία μάστιξ	61 - 67	Summary	67 - 68
ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Προϊστορικοὶ Κυκλαδίτες στὴν Κρήτη	69 - 79	Summary	79 - 80
J.L. DAVIS, Polychrome Bird Jugs. A Note	81 - 83	—	—
P.A. MOUNTJOY, A late Minoan BI Rhyton from Pseira	83 - 86	—	—
ALAN JOHNSTON, Some inscribed Sauroteres from the Acropolis	87 - 89	—	—
PETER WARREN, Did Papyrus grow in the Aegean?	89 - 95	—	—
Α. ΣΤΑΥΡΙΔΗ, Μικρὴ Ἑρακλειώτισσα ἀπὸ τῆ Ρωμαϊκῆ συλλογῇ τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου	96 - 107	Zusammenfassung	107
Β. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ, Τὸ ἀνάγλυφο τῆς Ἰκαρίας	108 - 115	Zusammenfassung	116 - 119
G.DAUX, Une coupe à déplacer	120	—	—

THE BEAZLEY ARCHIVE

The Beazley Archive consists in photographs of vases and other classical antiquities ; finished drawings by Beazley from Attic red-figure and black-figure vase-paintings : and Beazley's working notes. The Archive was purchased by the University of Oxford from Beazley in 1966, but left in his hands for as long as he wished to retain it. It was taken over by the University in 1970, the year of Beazley's death. It is in the care of the Lincoln Professor of Classical Archaeology and Art, and a post of Personal Assistant to the Professor in the Archive has been established by the University. Space is allotted to the Archive in the new and enlarged accommodation planned for the Ashmolean Library, but it has not been possible to find room for it in the present cramped Library quarters, and it is temporarily housed in two rooms (intended for other purposes) in the Cast Gallery. Much work was needed on sorting, mounting and arranging the material. This is still going on, but part is now ready for consultation, and visiting scholars and students are welcomed.

The material now available consists of the photographs of Attic black-figure and red-figure vases, arranged according to the lists in *ABV* and *ARV*² (supplemented in *Paralipomena*). Unattributed vases are arranged by shape. The collection was slowly built up from heterogeneous sources ; it is far from complete and of very unequal quality, but is nevertheless of enormous range and value. We are gradually adding to it, and hope ultimately to make it a virtually complete collection of photographs of Attic black-figure and red-figure. The University allots a small sum for the purpose, and generous donations have been received from the Marc Fitch Fund ; but the Archive must also continue to depend, as did Beazley himself, on the generosity of Museums and collectors in sending photographs. It is also hoped as a secondary aim, to build up other sections. A number of scholars have already made most valuable donations of photographic material and others are promised.

Availability

It is not practicable to give free access to the Archive. Those who use it are asked to prepare lists of the pieces of which they wish to see photographs, and if these are in the Archive they will be made available. With the present restricted accommodation and small staff problems may arise, and visitors are asked to communicate beforehand. It will certainly be available during University terms (mid October to mid December ; mid January to mid March ; late April to late

June) and by arrangement at most other times, but high summer (August and early September) may sometimes be difficult. Communications should be addressed to the Beazley Archive, Ashmolean Museum, Oxford.

The photographs come from many sources (in most cases unrecorded), and the question of copyright arises. For this as well as for practical reasons there can normally be no question of providing photographic copies of photographs in the Archive. In exceptional cases, as when the Archive has the only traceable photograph of a lost or destroyed vase, a photograph may be provided for publication if the copyright position can be determined to the satisfaction of the University. A xerox copy of any photograph can always be provided for working use. For reasons of conservation Beazley's original finished drawings will not normally be made available, but photographic copies of them have been or will be placed in the appropriate places among the photographs, and photographs of these for publication will be available.

Beazley's notes, arranged by collections, are the working material on which his books are based. They are of great interest as indications of his method, but contain little actual information that is not more easily available elsewhere. They are also very perishable, being mainly in pencil, now often very faint, and are full of highly idiosyncratic abbreviations. It is clearly not possible to allow visitors to consult them themselves. Enquiries about particular points in the notes on a specific vase can be checked by one of the staff.

It is hoped to make the Archive widely available as a valuable tool to scholars working in the great tradition established by Beazley. Any suggestions that might help towards this will be given grateful consideration.

C. MARTIN ROBERTSON

Ashmolean Museum

ΜΟΥΣΕΙΟ ΒΟΛΟΥ

ΕΠΑΝΕΚΘΕΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Άλλες απόψεις, άλλα προβλήματα

Ι. 1. Ἡ ἄποψη: Θεμελιώνεται πάνω στην ανάγκη ἀλλαγῆς τῶν τρόπων ἐπανεκθέσεως τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ στὰ κεντρικά καὶ στὰ περιφερειακά μας μουσεῖα. Οἱ γνωστοὶ τρόποι τῶν μουσειακῶν ἐκθέσεων ἔχουν μεταβάλλει τὰ μουσεῖα σὲ « Μουσεία ἱστορίας τῆς Ἀρχαίας τέχνης ». Εἶναι γνωστὸ βέβαια ὅτι μέσα σ' ἓνα τέτοιο μουσεῖο οἱ μόνες νόμιμες σχέσεις ποὺ ἀναπτύσσονται ἀνάμεσα στὸν ἐπισκέπτη καὶ στὸ μουσειακὸ ὑλικὸ εἶναι ἐκεῖνες ποὺ βασίζονται στὴν εἰδικὴ παιδεία τοῦ πρώτου.

Ὑπάρχει ὁμως καὶ μιὰ ἄλλη ἄποψη ποὺ

θέλει τὰ ἀρχαιολογικά μουσεῖα « Μουσεία τῆς ἱστορίας τοῦ Ἀρχαίου πολιτισμοῦ ». Ἀπὸ αὐτὴ τὴ δεύτερη ξεκινήσαμε γιὰ νὰ ἐπανεκθέσουμε τὸ ὑλικὸ τοῦ Μουσείου Βόλου, γιὰτὶ πιστεύουμε πὼς ἔτσι θὰ μπορέσουμε πιὸ καίρια νὰ προωθήσουμε τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ μουσειακοῦ ἐπισκέπτη καὶ νὰ θεμελιώσουμε σωστὴ καὶ ὁλοκληρωμένη ἐπικοινωνία ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ στὸ μουσειακὸ ἔκθεμα.

Ἡ πρώτη σκέψη μᾶς ὁδήγησε σὲ μιὰν ἄλλη διαπίστωση, πὼς τελικὰ τὸ πρόβλημα « μουσειακὴ ἐκθεση » πρέπει νὰ ἀντιμετωπιστῇ ὡς προσπάθεια νομιμοποίησης

της πληροφoρίας, κάθε πληροφoρίας που μπορεί νά πηγάσῃ ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν δημιουργημάτων τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἐτσι θὰ μπορέσουμε εὐκόλα νά μετασχηματίσουμε τὸν ἐπισκέπτη τοῦ μουσείου σὲ ἱστορικό ὑποκείμενο μιᾶς συγκεκριμένης δημιουργικῆς συνεργασίας, ὅπως αὐτὴ ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὴ θετικὴ προσέγγιση τοῦ ἐπισκέπτη πρὸς τὸ ἔκθεμα, ὅταν αὐτὸ ξεφύγῃ ἀπὸ τὴν ἀπομόνωση τῆς αἰσθητικῆς του ἀξιοποίησης καὶ ἐνταχθῇ στὸ χῶρο τῆς κοινωνικῆς του λειτουργίας, ὅπου χωρὶς τὴν προκατασκευασμένη φιλολογικὴ ἐπιχειρηματολογία μπορεί νά λειτουργήσῃ ἐλεύθερα καὶ ἀποτελεσματικά ὡς πληροφoρία ὑπεύθυνη καὶ ἱστορικὰ τεκμηριωμένη.

Αὐτὴ ἡ συλλογιστικὴ ἦταν ἀναπόφευκτο νά μᾶς ὀδηγήσῃ στὴ ριζικὴ ἀλλαγὴ τῶν τρόπων ἐπανεκθέσεως. Ἐπρεπε μὲ κάθε τρόπο νά βροῦμε συστήματα πού νά διασπούν κυριολεκτικὰ τὸ φράγμα τῶν προϋποθέσεων τῆς εἰδικῆς παιδείας καὶ νά συνδέωνται ἄμεσα μὲ τὶς ἐμπειρίες τοῦ μουσειακοῦ ἐπισκέπτη, ὅπως διαμορφώνονται ἀπὸ τοὺς καθημερινοὺς ἐρεθισμοὺς, τὶς μνῆμες τοῦ κοινωνικοῦ του παρελθόντος (σχολικοῦ, οἰκογενειακοῦ, ἰδεολογικοῦ κλπ.). Μ' αὐτὴ τὴ διάθεση δὲ θὰ ἔπρεπε νά ἐπιτρέψουμε νά περάσουν τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα μέσα στὴν αἶθουσα ὕστερα ἀπὸ ἐπιλογὴ βασισμένη στὴν αἰσθητικὴ τους αὐτοτέλεια, ὡς ἀντικείμενα δηλαδὴ συναισθηματικοῦ θαυμασμοῦ καὶ ἐπιφανειακῆς περιέργειας, ἀλλὰ ὡς ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα μιᾶς δημιουργικῆς διαδικασίας θεμελιωμένης πάνω σὲ ἀνάλογες μορφές οἰκονομίας, πολιτικῆς σκέψης καὶ ἰδεολογικοῦ ἐμπλουτισμοῦ. Ἐτσι μονάχα ὁ οὐδέτερος μουσειακὸς ἐπισκέπτης ἀνακαλύπτει μέσα στὸ παρελθὸν τὶς καταβολές τοῦ ἱστορικοῦ του ἐγὼ καὶ ἀ-

ναγνωρίζει τὶς ἀφετηρίες τῆς ἐθνικῆς ἢ ἀκόμα καὶ τῆς προσωπικῆς του ἐναγώνιας διαδρομῆς.

1.2. Συστηματοποίηση τοῦ ὕλικου: Περνώντας στοὺς νέους τρόπους ἐπανεκθέσεως καταλάβαμε πὼς ἔπρεπε πρῶτ' ἀπ' ὅλα νά παγιωθῇ μιὰ θεωρητικὴ τεκμηρίωση γιὰ τὸν τρόπο συστηματοποίησης τοῦ ὕλικου. Ἐτσι ὀδηγηθήκαμε στὸ ἀκόλουθο σκεπτικὸ σχῆμα: οἱ ἐκθεματικὲς μᾶς ἐνότητες ἔπρεπε νά ἐντάσσωνται λειτουργικὰ μέσα σὲ συστήματα, ὅπως αὐτὰ διαμορφώνονται κατὰ τὴν ἱστορικὴ διαδρομὴ τοῦ ἀρχαίου κόσμου: α. σύστημα προϊστορικοῦ ὕλικου, β. σύστημα ὕλικου τῶν ἱστορικῶν χρόνων.

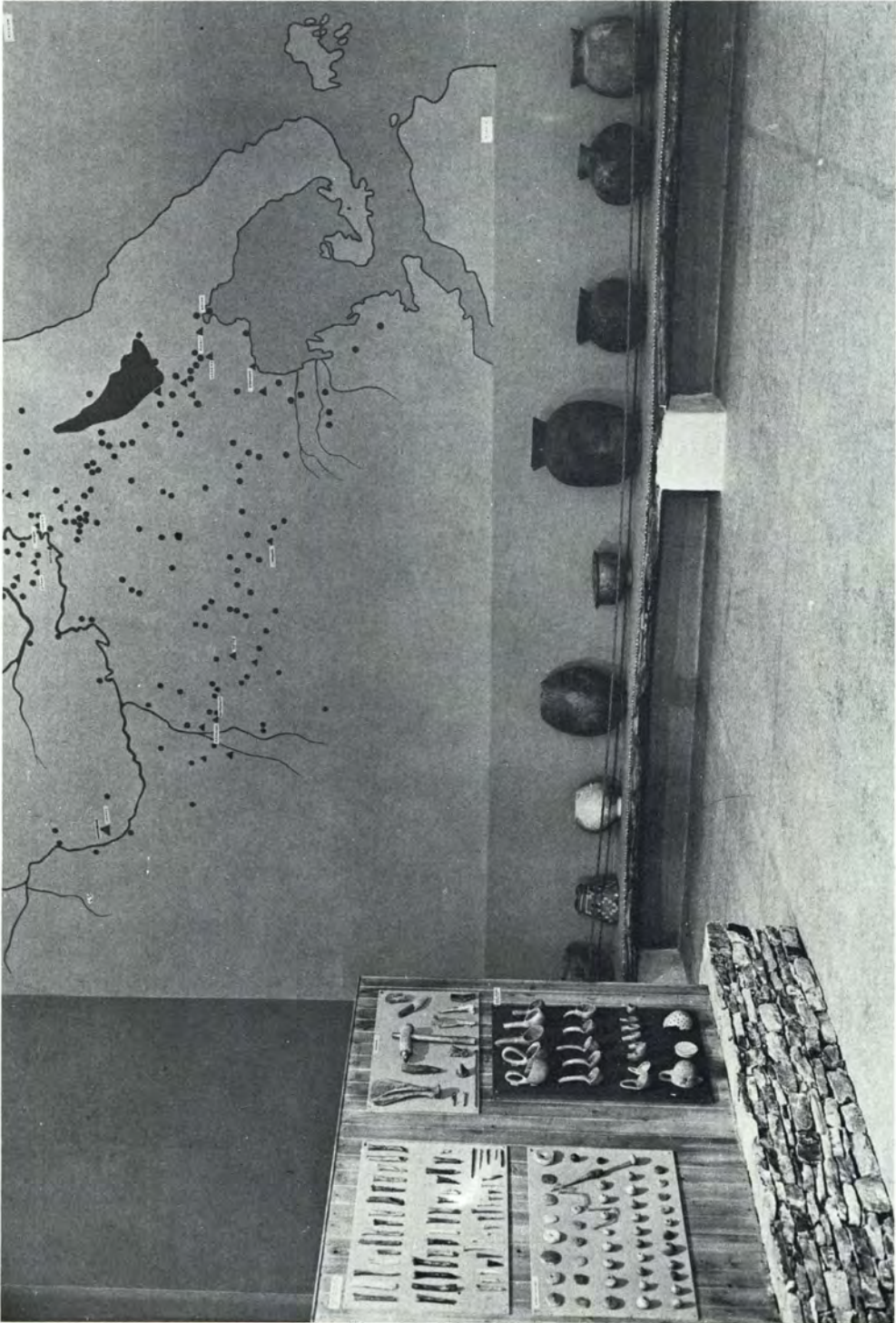
1.3. Ἐπανεκθετικὴ συστηματοποίηση τοῦ προϊστορικοῦ ὕλικου: (Περίοδοι τῆς νεολιθικῆς οἰκονομίας καὶ τῆς πρώιμης χαλκοκρατίας. Αἶθουσα Γ', εἰς κ. 1). "Ὀλὴ ἡ προσπάθεια στηρίχθηκε πάνω στὴ θεωρητικὴ διάκριση τῶν τριῶν βασικῶν λειτουργιῶν ἐνὸς προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ: α. ὀργάνωση τοῦ χώρου: δόμησις, ὕλικά δομῆς, κατοικία καὶ βοηθητικὴ κατασκευή, χωροταξικὰ στοιχεῖα, β. ὀργάνωση οἰκονομίας: γεωργία, κτηνοτροφία, ἀλιεία, εἶδη διατροφῆς, ἐργαλεῖα, σκεύη καὶ γ. ἰδεολογία: εἰδωλοπλαστικὴ, κοσμήματα, ταφές, διακοσμητικοὶ τρόποι.

Μὲ βάση τὴν παραπάνω διάκριση χωρίσαμε τὴν αἶθουσα Γ' σὲ τρεῖς θέσεις:

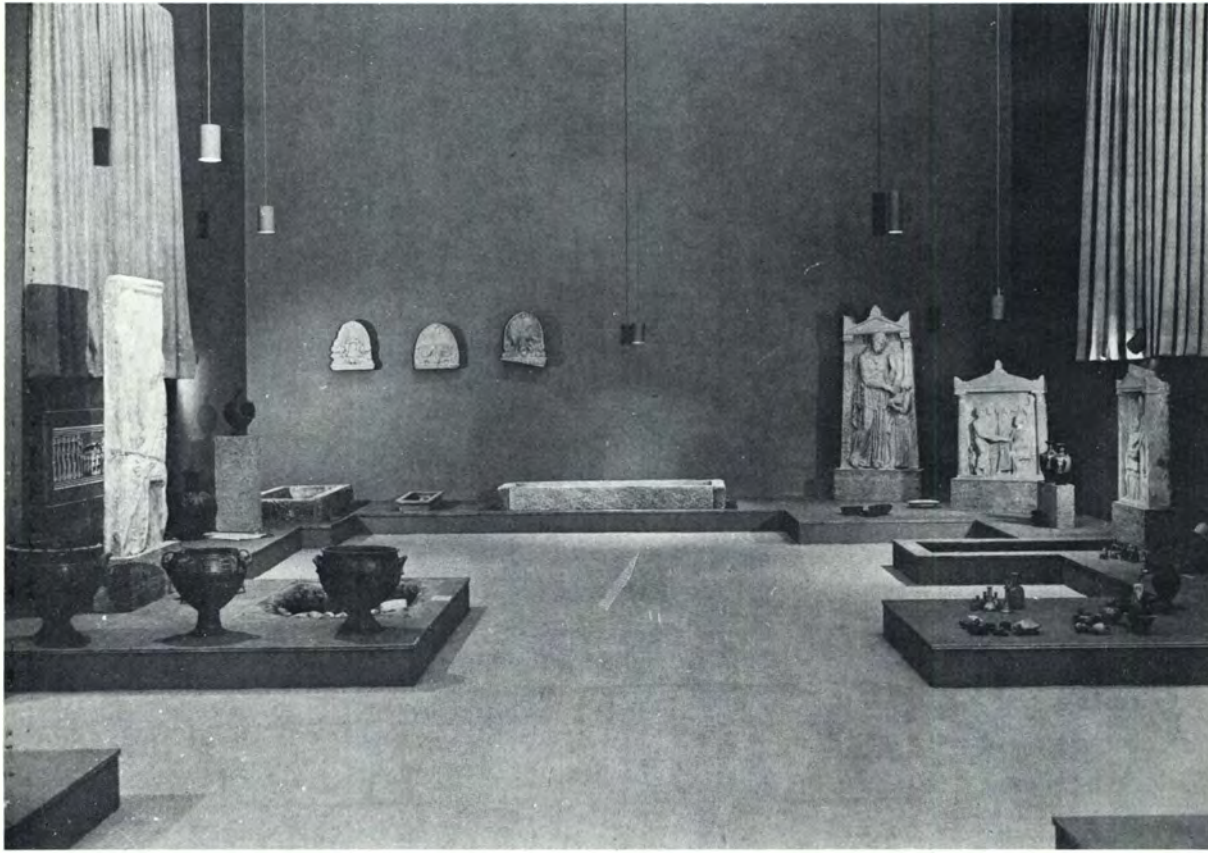
Θέση Α': ὀργάνωση τοῦ χώρου: ἀνασκαφικὰ εὐρήματα ἀρχιτεκτονικῆς δραστηριότητος, ἀναπαραστάσεις, ὁμοιώματα.

Θέση Β': ὀργάνωση τῆς οἰκονομίας: ἀνασκαφικὰ εὐρήματα ἀγροτικῆς καὶ ἀλιευτικῆς δραστηριότητος, λείψανα καρπῶν, ὀστᾶ ζώων, ἐργαλεῖα, σκεύη, ἀναπαραστάσεις καρπῶν καὶ ζώων, εἰδώλια ζώων, τρόποι κατασκευῆς ἐργαλείων.

Θέση Γ': ἰδεολογία: εἰδώλια ἀνθρώπων

Είκ. 1. Μουσείο Βόλου. Άποψη από την αίθουσα της Νεολιθικής περιόδου.

Είκ. 2. Μουσείο Βόλου. Αίθουσα ταφικών ευρημάτων.

και αντικειμένων καθημερινής χρήσης, κοσμήματα, σφραγίδες, ταφές.

Ι.4. Έπανεκθετική συστηματοποίηση του υλικού των ιστορικών χρόνων : (΄Από τη μυκηναϊκή περίοδο μέχρι την 6η αι. π.χ.). Αίθουσες Ε΄ και Ζ΄, εικ. 2, 3). Το υλικό των εποχών αυτών που διαθέτει το Μουσείο Βόλου δεν είναι πλούσιο· γι΄ αυτό το λόγο δε μπορούσαμε να προχωρήσουμε σε ουσιαστικές συστηματοποιήσεις, όπως κάναμε με το υλικό της προϊστορίας. Έτσι περιοριστήκαμε αναγκαστικά στις δυνατότητες που μας παραχωρούσαν τα

εύρηματα. Με βάση αυτά καταλήξαμε στην παρακάτω συστηματοποίηση.

α. ταφικά εύρηματα, β. σκεύη καθημερινής χρήσης (κεραμική, εργαλεία, νομίσματα), γ. όπλα, κοσμήματα, δ. λατρευτικά σκεύη.

ΙΙ. Προβλήματα : Η απόφαση για την εφαρμογή των νέων τρόπων της επανεκθετικής συστηματοποίησης του αρχαιολογικού υλικού του Μουσείου Βόλου μας έφερε από την πρώτη στιγμή αντιμέτωπους με τρία βασικά προβλήματα : α. πρόβλημα χώρου, β. πρόβλημα φωτισμού και γ. πρό-

βλημα πληροφοριακῶν ὑπομνηματισμῶν.

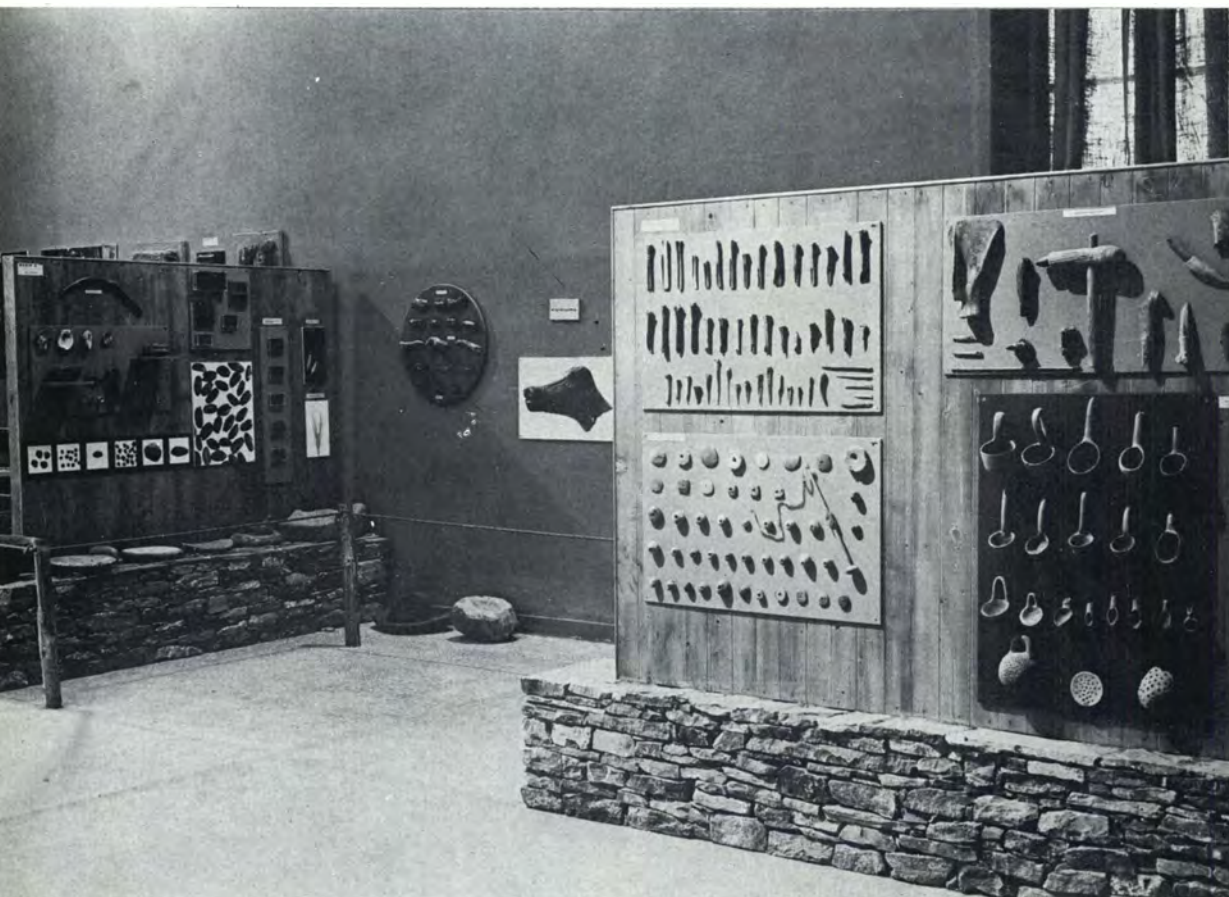
Α. *Πρόβλημα χώρου*: Δύο εἶναι τὰ στοιχεῖα πού συνθέτουν τὸ πρόβλημα : οἱ αἵθουσες καὶ οἱ προθήκες.

Α.α. Οἱ αἵθουσες τοῦ Μουσείου Βόλου εἶναι ψηλοτάβανες, μὲ μεγάλα παράθυρα, ὑδροχρωματισμοὺς ἀνοιχτοῦς, οὐδέτερους καὶ ψυχροῦς, μὲ δάπεδα μωσαϊκὰ ἀπὸ πέτρες κίτρινες καὶ καφέ, καὶ λευκὲς μπορντούρες. Οἱ σχέσεις πού ἀναπτύσσονται μέσα σ' ἓνα τέτοιο ὡρὸ, ἀνάμεσα στὸν ἐπισκέπτη καὶ στὸ ἔκθεμα εἶναι ἀρνητικές.

Ἰδιαίτερα στὴν περίπτωση τῆς ἐπανεκθέσεως τοῦ προϊστορικοῦ ὕλικου, ὅπου τὰ ἔκθεμα εἶναι μικρὰ καὶ χωρὶς αἰσθητικὴ αὐτοτέλεια, ἡ ἀντίφάση κορυφώνεται. Ἡ ἀναγκαστικὴ συμπαράσταση τῶν τριῶν στοιχείων μὲ ἀνόμοια καταγωγὴ : ὁ ἄνθρωπος, τὸ ἔκθεμα καὶ ὁ ὡρὸς, ὁδηγεῖ σὲ κραυγαλέες ἀνισότητες πού ἀρνοῦνται πεισματικὰ τὴ θεμελίωση κάποιου διαλόγου. Ἔτσι δὲν ὑπάρχει πληροφόρηση ἢ κι ἂν ὑπάρξη θὰ εἶναι λανθασμένη καί, στὴν πιὸ συνηθισμένη περίπτωση,

Εἰκ. 3. Μουσεῖο Βόλου. Αἵθουσα ταφικῶν εὐρημάτων.

Είκ. 4. Μουσείο Βόλου. Έκθεση εργαλείων και άλλων ευρημάτων της νεολιθικής οικονομίας.

περιορίζεται στην πρόκληση άπλων έντυ-
πώσεων από εξωτερικές λεπτομέρειες μορ-
φολογίας και τεχνικής.

Όμως, μέσα σε μιὰ επανεκθετική προσ-
πάθεια που έχει σκοπό τή σωστή και ολο-
κληρωμένη πληροφόρηση με κάθε τρόπο,
υπάρχει πάντα ή επιδίωξη της μετατροπής
των αρνητικών στοιχείων του χώρου σε
στοιχεία έποικοδομητικά, σε στοιχεία θε-
τικής συμμετοχής, με άλλα λόγια, και όχι
διάστασης. Στην περίπτωση βέβαια της

επανεκθεσης του ύλικού των ιστορικών
χρόνων οί άκμές του προβλήματος άμβλύ-
νονται, ως ένα σημείο. Έδω ό χώρος της
νεοκλασσικής αίθουσας δέν αντιδρά με όλα
τά συνθετικά της στοιχεία. Στην άμβλυνση
αυτή βοηθάει πολύ το ύλικό· σ' αυτή την
περίπτωση έχουμε να κάνουμε με πλαστικά
 έργα μεγάλα, με επιτύμβιες στήλες γρα-
πτές ή ανάγλυφες, με αναθηματικά έργα
δλόγλυφα ή ανάγλυφα, με άγγεια μεγάλα
και έντονα διακοσμημένα, με πολύτιμα μι-

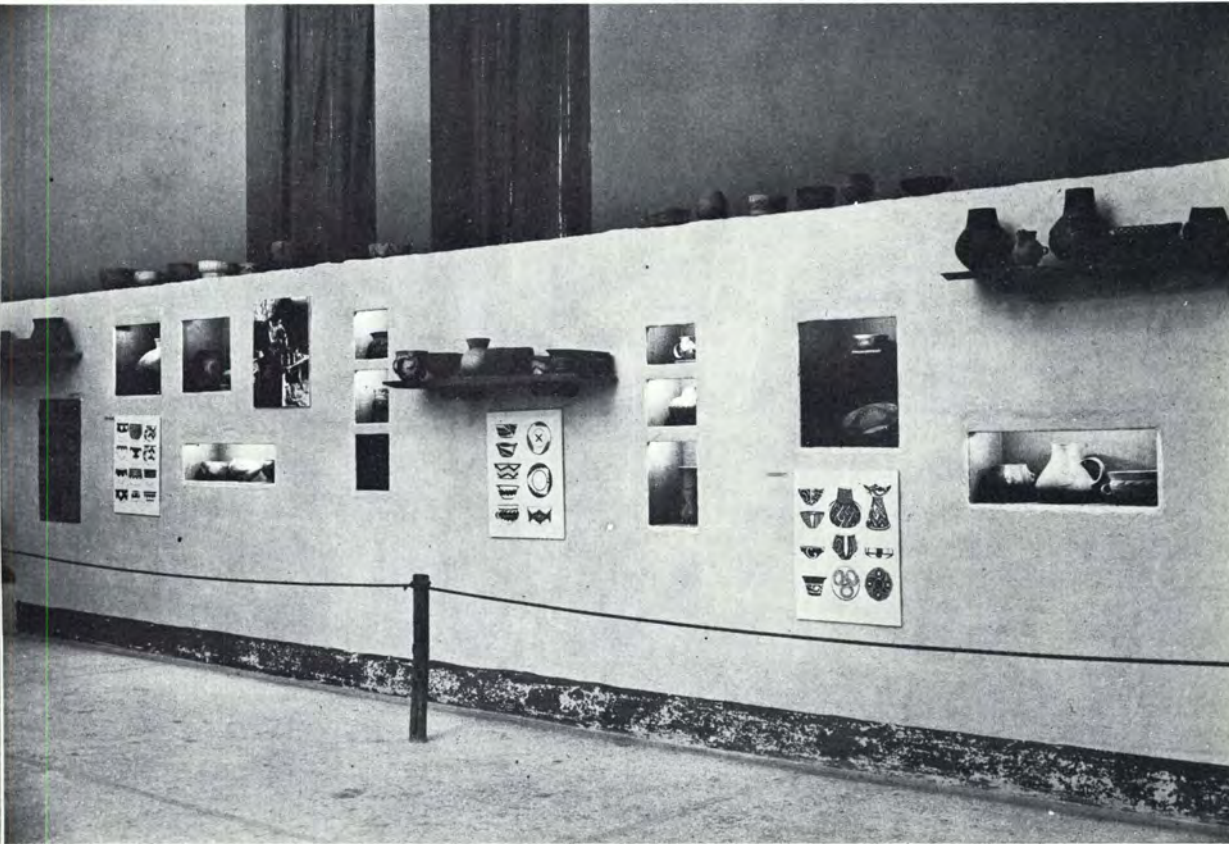
κροτεχνήματα. Οί αὐτοτελείς ἑλξεις πὺ ἀσκοῦν τὰ ἐκθέματα αὐτὰ πάνω στὸν ἐπισκέπτη εἶναι ἀποφασιστικὲς καὶ τὸν ὀδηγοῦν ἀναγκαστικὰ σὲ μιὰ θετικὴ σύμπραξη.

Α.β. Ἡ προθήκη εἶναι τὸ δεῦτερο στοιχεῖο τοῦ προβλήματος « χῶρος ». Φυσικὰ τὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς προθήκης εἶναι πολλὰ καὶ πατροπαράδοτα, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε. Λόγοι ἀσφάλειας, καθαριότητας τῶν ἐκθεμάτων. Πολλοὶ θεωροῦν ἀκόμα τὴν προθήκη σὰν ἓνα

πολύτιμο ὁδηγὸ γιὰ μιὰ εὐκόλη ἐκθεματικὴ συστηματοποίηση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου, γιὰ τὴν ὀργάνωση, τέλος, μιᾶς μουσειακῆς αἴθουσας.

Ἐρευνώντας ὅμως τοὺς νέους τρόπους τῆς ἐπανεκθετικῆς μας προσπάθειας καταλήξαμε στὸ συμπέρασμα πὼς ἡ προθήκη οὔτε μοναδικὴ ἐγγύηση ἀσφάλειας προσφέρει, οὔτε καθαριότητας. Κι' ἀκόμα, σὲ καμιὰ περίπτωση δὲν εἶναι ἀλάνθαστος ὁδηγὸς μιᾶς μουσειακῆς ὀργάνωσης, οὔτε

Εἰκ. 5. Μουσεῖο Βόλου. Ἐκθεση νεολιθικῆς κεραμεικῆς μέσα σὲ κόγχες καὶ πάνω σὲ ράφια.

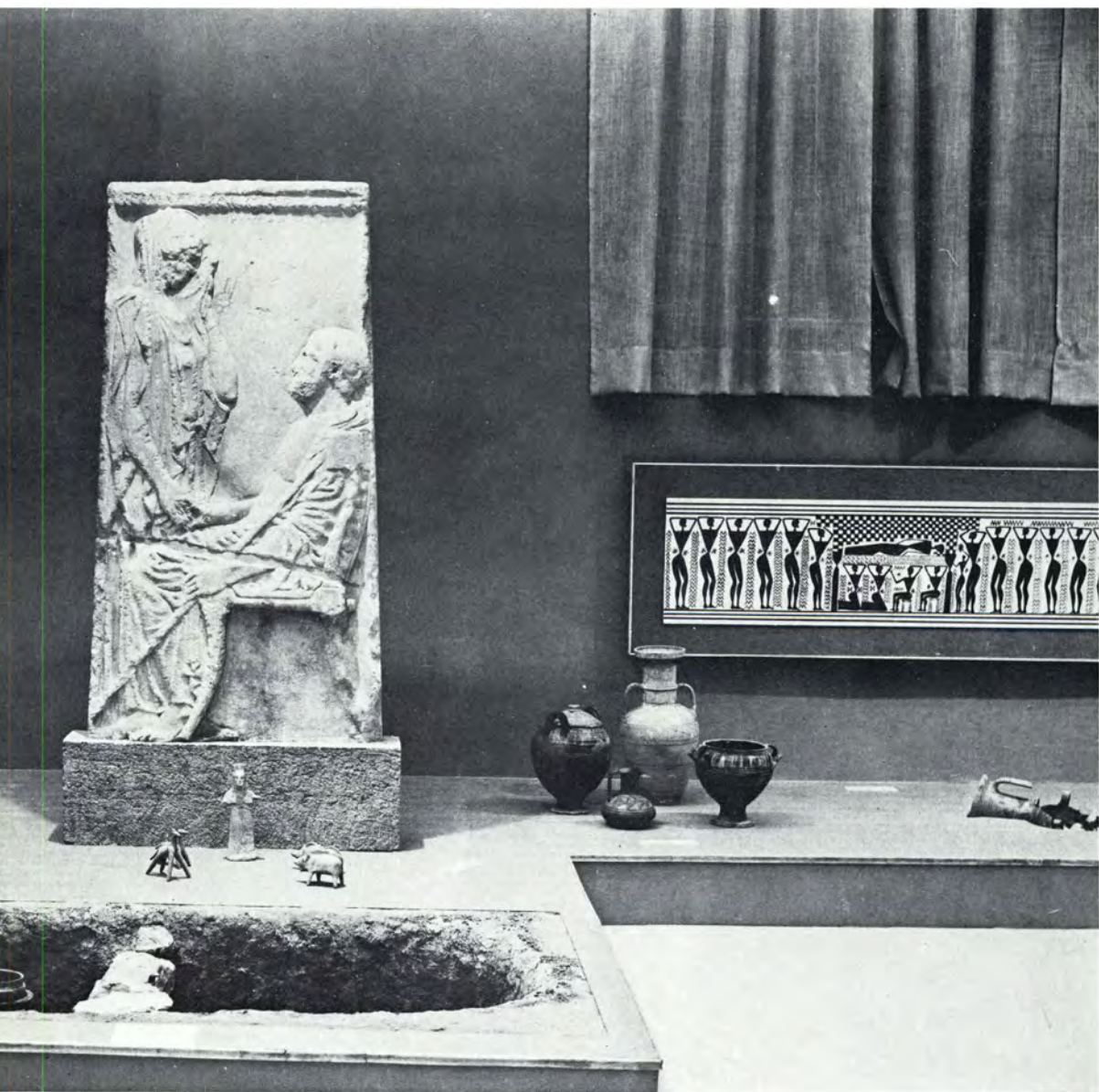

ποτέ τὰ καταφέρνει νά προωθήση σέ σωστές λύσεις τὰ προβλήματα τῆς ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στὸν ἐπισκέπτη τοῦ μουσείου καὶ στὰ ἐκθέματα: κατανόηση τοῦ ἀντικειμένου, ἀνάγνωση τῆς πληροφορίας, σωστή ἐρμηνεία. Ἡ ἐπιμονὴ λοιπὸν στὴν ἄποψη ποὺ παραδέχεται τὴν προθήκη ὡς θεμελιακὸ στοιχεῖο μιᾶς μουσειακῆς ἐκθέσεως ὁδηγεῖ σὲ ἐπινοήσεις καὶ ἐφαρμογές ποὺ δὲ μποροῦν νά ἀξιοποιήσουν τὸ ἀρχαιολογικὸ ὕλικὸ τῶν μουσείων μας μὲ τρόπο θετικό, οὐσιαστικό. Σ' αὐτὲς τίς περιπτώσεις τὰ ἀντικείμενα - εὐρήματα « ἐρρήμην » τῆς κοινωνικῆς τους λειτουργίας ἐγκλείονται μέσα στὴν ἀνάλογη προθήκη, ὅπου καὶ ἐγκαταλείπονται μὲ τὴ φροντίδα ἑνὸς λακωνικοῦ χρονολογικοῦ συστατικοῦ. Ἐνὸς συστατικοῦ ποὺ σὲ καμιά περίπτωση δὲν παραπέμπει στὴ θέση ποὺ κατέχει τὸ ἐκθεμα μέσα στὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς οὔτε στὸ χαρακτήρα τῆς κοινωνικῆς δομῆς τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ στοιχεῖο.

Β. Πρόβλημα φωτισμοῦ: Εἶναι γνωστὸ πὼς ὁ φωτισμὸς προσδιορίζει ἀποφασιστικὰ τὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀντικειμένων ἀσκώντας ἀνω τους αἰσθητικὲς καὶ ψυχολογικὲς ἐπιδράσεις ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς προθέσεις ποὺ προωθοῦν τὸ πρόγραμμα μιᾶς ἐπανεκθετικῆς προσπάθειας. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἡ ἀναζήτησις ἑνὸς σωστοῦ φωτισμοῦ πρέπει ν' ἀποτελῇ βασικὴ ἐπιδίωξις κατὰ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ προγράμματος. Διαφορετικά, στὴν περίπτωση ποὺ θὰ ἐπιτρέψουμε τὸ φῶς, φυσικὸ ἢ τεχνητό, νά ἐπεμβαίνει μὲ τὸ δικό του τρόπο, χωρὶς ἔλεγχον, θὰ διαπιστώσουμε πολὺ σύντομα ὅτι τὰ ἀντικείμενα ἀποκτοῦν, στὴ σχέση τους πρὸς τὸ μουσειακὸ ἐπισκέπτη, ἰδιαίτερη ὀπτικὴ σημασία ἀνάλογα μὲ τὴν ὥρα τῆς μέρας, τὴ θέση τους ἀπέναντι στίς ἐστίες τοῦ φωτισμοῦ, τὸ χρῶμα

Είκ. 6. Μουσείο Βόλου. Αίθουσα ταφικών ερρημάτων. Ἐποψη.

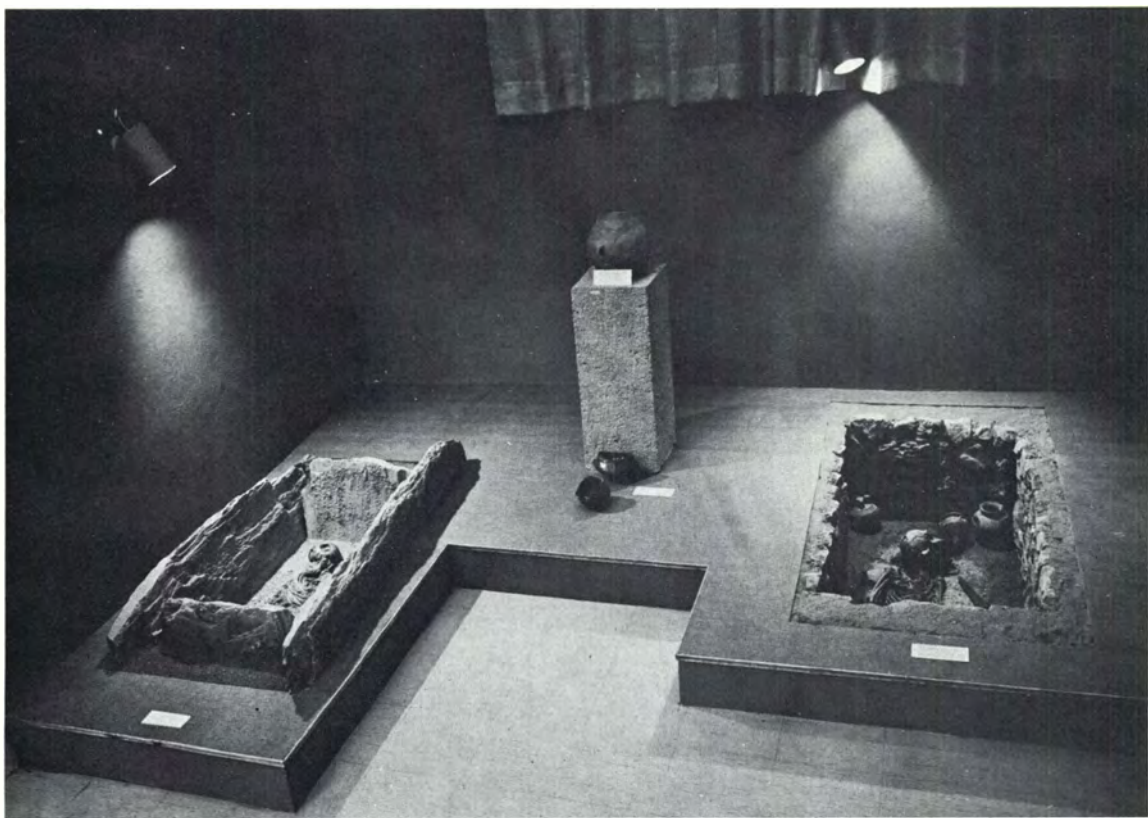
καὶ τὸ χαρακτήρα τῶν παραπετασμάτων τῶν παραθύρων, ἀνάλογα δηλαδὴ μὲ τοὺς παράγοντες πού δὲ σταθμίζονται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ μὲ βάση ἓνα χωροχρονικὸ συνεχές.

Γ. *Τὸ πρόβλημα τῶν πληροφοριακῶν ὑπομνηματισμῶν* : Ὅταν ἓνα ἀντικείμενο, ὁποιοδήποτε ἀντικείμενο, προϊόν μιᾶς κοινωνικῆς ἀνάγκης, γι' αὐτὸ τὸ λόγο καὶ ἐνὸς πολιτισμοῦ, πάρῃ τὴ θέση του μέσα σ' ἓνα μουσεῖο, χάρῃ στὴν αἰσθητικὴ του αὐτοτέλεια καὶ γιὰ κανένα ἄλλο λόγο, τότε παύει νὰ λειτουργῇ ὡς ὑποκείμενο ἱστορικῆς πληροφορίας. Ἀφοπλίζεται ἱστορικὰ καὶ μετατρέπεται σὲ ὠραῖο ἢ ἄσχημο πρᾶ-

γμα. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ὁ μουσειακὸς ἐπισκέπτης ἀναγκάζεται νὰ σχηματίσῃ μιὰ ὁποιαδήποτε αὐθαίρετη ἄποψη, ἀνάλογα μὲ τὴν προσωπικὴ ἐγκυκλοπαιδική του κατάρτιση ἢ μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς αἰσθητικῆς κριτικῆς ὁδηγεῖται στὴν «κατάποση» μιᾶς τρίτης γνώμης πού μπαίνει ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ στὸ ἔκθεμα προκαλώντας παρενέργειες θαυμαστικῶν ἐπιφωνημάτων καὶ ὄχι δημιουργικοὺς προβληματισμούς.

Στὴν ἐπανεκθέση ὅμως πού ἐπιχειροῦμε στὸ Μουσεῖο τοῦ Βόλου τὰ ἐκθέματα δὲν ἐπιλέγονται μὲ βάση τὴν αἰσθητικὴ τους σημασία. Ἡ ἐπιλογή βασίζεται στὴν ὀργανικὴ σημασία πού εἶχαν τὰ πράγματα

Εἰκ. 7. Μουσεῖο Βόλου. Αἴθουσα ταφικῶν εὐρημάτων. Ἀναπαράσταση ΜΕ καὶ μυκηναϊκοῦ τάφου.

μέσα στις κοινωνικές διαδικασίες και στις δομές του παρελθόντος. Σε μιὰ τέτοια όμως περίπτωση, ὅλη ἡ προσπάθεια θὰ ἀνατραπῇ, ἂν ἐγκαταλείψουμε τὰ ἐκθέματα προσηλωμένα πάνω στοὺς πίνακές τους ἢ στημένα πάνω στὰ ράφια τους χωρὶς ὑπομνηματισμοὺς καὶ ἀναφορὲς στὴν ἀνάγκη ποὺ προκάλεσε τὴν ἐπινόησή τους καὶ στὴν τεχνολογία ποὺ θεμελίωσε τὴν ἐφαρμογή τους. Ἕνας ἀπλὸς χρονολογικὸς ἢ τυπολογικὸς ἢ τοπογραφικὸς ὑπομνηματισμὸς δὲ λέει τίποτα. Πρέπει μὲ πολλή προσοχή καὶ σωστὴ ἐπιστημονικὴ συμπεριφορὰ νὰ βοηθήσουμε ὥστε τὸ ὕλικὸ νὰ ἐπιβληθῇ στὴ συνείδηση τοῦ μου-

σειακοῦ ἐπισκέπτη, στὴ δυναμικὴ του τῆς κοινωνικῆς του σημασίας.

III.1. Προσπάθεια γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων:

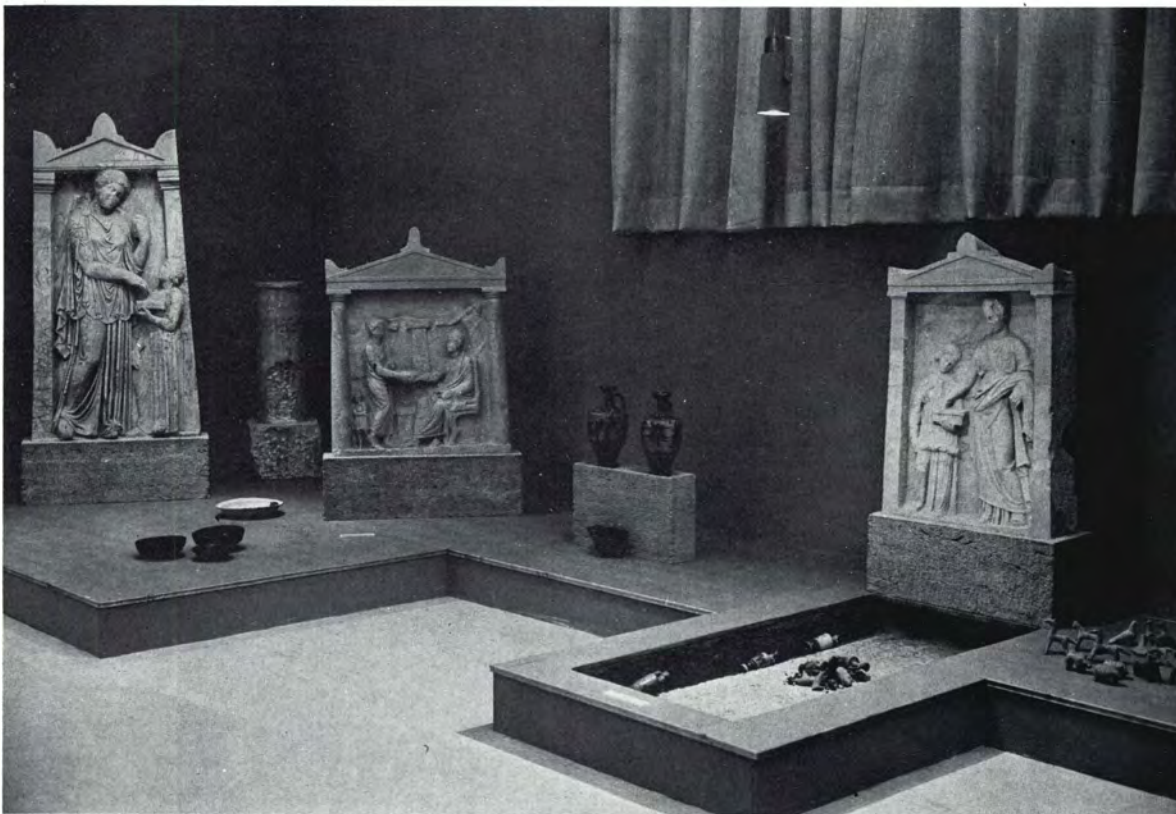
Θεωρήσαμε ὡς ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ ἐπανεκθετικοῦ μας προγράμματος τὴν ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων ποὺ περιγράψαμε παραπάνω.

Ἡ ἀντιμετώπιση αὐτὴ ἀναπτύχθηκε μὲ μιὰ σειρά διαρρυθμίσεων καὶ προσαρμογῶν μὲ τὴν ἀκόλουθη σειρά :

Α.α. Αἴθουσα Γ' προϊστορικοῦ ὕλικου:

Α.β. Ὑδροχρωματισμοί : Πλαστικὸ χρῶμα στὴν ἀπόχρωση τοῦ χῶματος (σύν-

Εἰκ. 8. Μουσεῖο Βόλου. Αἴθουσα ταφικῶν εὐρημάτων. Ἀναπαράσταση τάφων τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

θεση : λευκό, ώχρα, καφέ, κόκκινο), με αποτέλεσμα την οπτική μείωση των διαστάσεων, εξουδετέρωση των αντανάκλασεων, δημιουργία αντιστοιχίας με τα χρώματα των αντικειμένων που κατά 3/4 είναι πήλινα.

Α.γ. Προθήκες : Καταργήσαμε τις προθήκες και χρησιμοποιήσαμε τρεις τρόπους έκθεσης : πίνακες πάνω στους τοίχους (ε ι κ. 4), κόγχες και ράφια (ε ι κ. 5), πίνακες πάνω σε ἀργολιθοδομές (ε ι κ. 4).

Α.δ. Ύλικά : Τα εμφανή υλικά που χρησιμοποιήσαμε σχετίζονται άμεσα με τη νεολιθική τεχνολογία και τα υλικά της : ξύλο, λάσπη, πέτρα, καλάμι. Φροντίσαμε άκόμα ή χρησιμοποίηση των υλικών αυτών να μη μās οδηγήση σε λύσεις διακοσμητικές και οί τελειωμένες πέτρινες ή ξύλινες κατασκευές να μην αποτελέσουν, με τη χρήση τους, στατικά στοιχεία λειτουργίας αλλά ταυτόχρονα με την αναφορά τους σε μιὰ συγκεκριμένη, στη νεολιθική δηλαδή, τεχνολογία να προβάλλονται και ως στοιχεία ιστορικά, ουσιαστικής πληρότητας.

Α.ε. Φωτισμός : Καταργήσαμε τὸ φυσικὸ φωτισμό. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο βάψαμε τὰ τζάμια τῶν παραθύρων με « χοντροκόκκινο » χρώμα, ἐπιχειρήσαμε « φιλτράρισμα » τῆς φωτιστικῆς δέσμης με καλαμωτὴ (κατίκι) καὶ χρησιμοποιήσαμε κουρτίνες ἀπὸ γκρίζα λινάτσα. Γιὰ ν' ἀποφύγουμε τὴ δραματοποίηση τοῦ τεχνητοῦ φωτισμοῦ χρησιμοποιήσαμε συγκεντρωτικούς λαμπτήρες με δέσμη ὅμως μεγάλης γωνίας. Ἐτσι, ἐνῶ συγκεντρώνουμε τὸ φωτισμὸ στὶς θέσεις τῶν ἐκθεμάτων, ταυτόχρονα ἐπιτρέπουμε στὸ γενικὸ φωτισμὸ νὰ κερδίζει σὲ ἀτμόσφαιρα.

Β.α. Αἶθουσες Ε', Ζ' : *ταφικῶν εὐρημάτων*.

Β.β. Ὑδροχρωματισμοί: Χρησιμοποιή-

σαμε χρώματα πλαστικά. Αἶθουσα Ε' : χοντροκόκκινο. Αἶθουσα Ζ' : λαδί (peridot).

Β.γ. Προθήκες : Καὶ δὴ καταργήσαμε τὶς προθήκες τοῦ κλασσικοῦ τύπου. Χρησιμοποιήσαμε μονάχα στὴν αἶθουσα Ε' μιὰ χτιστὴ καὶ μιὰ κρεμαστὴ στὸν τοῖχο. Στὴν αἶθουσα Ζ' χρησιμοποιήσαμε δυὸ χαμηλὲς προθήκες (0,60 μ.) ἀπὸ πλεξιγκλάς, χωρίς σκελετό (ε ι κ. 6 ἀριστερά).

Μὲ τὶς ἀναπαραστάσεις τῶν τάφων ποὺ βασίστηκαν σὲ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα - εὐρήματα μās δόθηκε ἡ δυνατότητα νὰ ἐκθέσουμε τὸ ἀρχαιολογικὸ ὑλικὸ στὴ θέση τῆς ἀρχικῆς του λειτουργίας (ε ι κ. 7,8).

Β.δ. Στὸ φωτισμὸ δώσαμε λύσεις ὅμοιες σὲ ἀντίληψη καὶ κατασκευὴ με κείνες τῆς αἶθουσας Γ'. Στὶς ε ι κ. 2 καὶ 7 φαίνεται ὁ τύπος καὶ ἡ χρῆση τῶν φωτιστικῶν σωμάτων.

III.2. Τὸ πρόβλημα τῶν πληροφοριακῶν ὑπομνηματισμῶν: Τὸ ἀντιμετώπισαμε καὶ στὶς δυὸ ἐπανεκθετικὲς ἐνότητες με τὸν ἴδιο τρόπο :

Α.α. Μὲ τὴν κατάργηση τῆς προθήκης φέραμε τὸ ἀντικείμενο πιὸ κοντὰ στὸ μάτι. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὁ ἐπισκέπτης κερδίζει ἄμεση ἐντύπωση τῆς ὕψους τοῦ ἐκθέματος. Ἐνθουσιάζεται καὶ συγκινεῖται, ὅταν διαπιστώσῃ πὼς ἡ ἀνάσα του ζεσταίνει τὸ ἐργαλεῖο, τὸ ἀγγεῖο, τὸ κόσμημα, ὅπως γινόταν μ' ἐκεῖνον τὸν ἀπόμακρο, ξεχασμένο συνάνθρωπό του. Αὐτὸ βαραίνει πάρα πολὺ.

Α.β. Μὲ τὴν ἀναπαράσταση.

Α.γ. Μὲ τὴν παράθεση πληροφοριακῶν σχεδίων καὶ ἐξηγηματικῶν κειμένων καὶ

Α.δ. Μὲ τὴν χρησιμοποίηση ὑλικῶν οἰκείων πρὸς τὴν ἐποχὴ τοῦ ἐκθέματος.

IV. Ἀσφάλεια καὶ καθαριότητα τῶν ἐκθεμάτων : Μὲ τὴ λειτουργία τῶν νέων αἶθουσῶν τοῦ μουσείου Βόλου ἔγιναν σχόλια σχετικά με τὴν ἀσφάλεια καὶ τὴν κα-

θαριότητα τῶν ἐκθεμάτων. Διατυπώθηκαν ἀνησυχίες γιὰ τὴν τολμηρὴ « ἐκθεση » τοῦ πολύτιμου ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ στὴ διάθεση τοῦ ἐπισκέπτη, μὲ τὴν κατάργηση τῶν προθηκῶν. Πιστεύουμε πὺς ὅλες οἱ ἀνησυχίες εἶναι ἀβάσιμες. Τὰ ἐκθέματα, τὰ μικρὰ καὶ φορητὰ βέβαια, δὲν κινδυνεύουν. Εἶναι προσηλωμένα ἢ κολλημένα πάνω στοὺς πίνακες ἢ στὰ ἄλλα ὑλικά τῆς ἐκθεσῆς τους. Ἔτσι, γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση, τὴν κλοπὴ τους δηλαδή, χρειάζεται προσπάθεια ποὺ ὁπωσδήποτε θὰ προκαλέσῃ τὴν ἐπέμβαση τοῦ ὑπεύθυνου φύλακα. Ἐνα ἄλλο μέτρο ποὺ πήραμε εἶναι ἡ καθιέρωση τῆς φύλαξης μὲ πρωτόκολλο παραλα-

βῆς. Οἱ ὑπεύθυνοι δηλαδή γιὰ τὶς αἰθούσες Γ', Ε' καὶ Ζ' φύλακες παραλαμβάνουν ὑπηρεσία ὑπογράφοντας σχετικὴ κατάσταση, ἀφοῦ προηγουμένως βεβαιωθοῦν γιὰ τὴν ἀπόλυτὴ τάξη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ μὲ καταμέτρηση καὶ προσεκτικὴ ἐξέταση. Αὐτὴ ἡ τυπικὴ διαδικασία κάνει τὸ φύλακα ἀσύγκριτα πῶς προσεκτικὸ καὶ οὐσιαστικὰ ὑπεύθυνο φορέα τῆς ἀρχαιοφυλακτικῆς λειτουργίας. Ὅσο γιὰ τὴν καθαριότητα, δὲν ὑπάρχει κανένα πρόβλημα. Μ' ἓνα δυνατὸ ἡλεκτρικὸ ἀπορροφητήρα τὰ ἐκθέματα ξεσκονίζονται τέλεια. Ἡ νέα ἐκθεση τοῦ Μουσείου ἐγκαινιάσθηκε στὶς 30 Μαΐου τοῦ 1975.

ΓΙΩΡΓΟΣ Χ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ

INAUGURATION DE LA NOUVELLE PRÉSENTATION DU MUSÉE DE VOLO

Le 30 Mai, a eu lieu l'inauguration de la nouvelle présentation du Musée de Volo, organisée par l'Épimélète des Antiquités M. G. Chourmouziadis. Dans cette présentation M. Chourmouziadis suit une méthode nouvelle fondée sur les

rapports entre le visiteur et les objets exposés : il supprime la barrière que constitue la vitrine. Le responsable de cette organisation explique, dans la description ci-dessus, tous les efforts qu'il a tentés et les résultats obtenus.

G. CHOURMOUZIADIS

Εικ. 1. 'Ανάγλυφο από σχιστόλιθο. 'Ο Βούδδας γευματίζει με μοναχούς. Γκαντάρα. 2ος μ.Χ. αί.

ΕΓΚΑΙΝΙΑ ΠΤΕΡΥΓΑΣ Ν. ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΑΣΙΑΤΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ *

Στις 27 Μαΐου 1976 έγιναν στην Κέρκυρα, με την παρουσία του 'Υπουργού Πολιτισμού και 'Επιστημών και του Γενικού 'Επιθεωρητού 'Αρχαιοτήτων, τὰ ἐπίσημα ἐγκαίνια τῆς πτέρυγας Ν. Χατζηβασιλείου τοῦ Μουσείου 'Ασιατικῆς Τέχνης, ἡ ὁποία ἔχει ἀνοίξει γιὰ τὸ κοινὸ ἀπὸ τὸν 'Ιούνιο 1975.

*Στὴ σύνταξη τοῦ παρόντος βοήθησε ἡ πτυχιούχος τῆς 'Αρχαιολογίας κ. 'Αγλαΐα Παπουτσάνη- Καραμάνου.

Τὸ Μουσεῖο 'Ασιατικῆς Τέχνης Κερκύρας καταλαμβάνει τὸν πρῶτο ὄροφο τῶν Παλαιῶν 'Ανακτόρων, ποὺ κτίστηκαν στὰ 1819 - 1823, καὶ ἀποτελοῦν λαμπρὸ δείγμα νεοκλασσικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Πυρῆνα τοῦ Μουσείου ἀποτελέσει ἡ συλλογὴ τοῦ διπλωμάτη Γρ. Μάνου ποὺ δωρήθηκε τὸ 1927 καὶ περιλαμβάνει περίπου 10.000 ἀντικείμενα κινεζικῆς καὶ ἰαπωνικῆς τέχνης. 'Αργότερα τὸ Μουσεῖο πλούτισαν οἱ μικρότερες συλλογὲς τῶν 'Αλμανάχου καὶ

Σινιόσογλου. Ἡ προσφορὰ τῆς συλλογῆς τοῦ πρέσβως Νικ. Χατζηβασιλείου ἄλλαξε τὸ χαρακτήρα καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Σινιοῖαπωνικοῦ Μουσείου, πὸν μὲ τὴν προσθήκῃ ἔργων ἀπὸ τὴν κεντρικὴ Ἀσία ἔγινε καὶ ὀνομάστηκε Μουσεῖο Ἀσιατικῆς Τέχνης. Ἡ πτέρυγα Χατζηβασιλείου ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερις αἴθουσες τῆς δυτικῆς

πλευρᾶς τοῦ Μουσείου, στὶς ὁποῖες ἐκτίθενται 450 ἀντικείμενα (δηλ. τὸ σύνολο τῆς δωρεᾶς) ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἰαπωνία, τὶς Ἰνδίες, τὸ Νεπάλ, τὸ Θιβέτ, τὸ Σιάμ καὶ τὴν Κορέα.

Περιληπτικὰ κάθε αἴθουσα περιλαμβάνει τὰ ἑξῆς:

Πρώτη αἴθουσα: Ἰαπωνικὰ ἀλεξήνεμα (ρα-

Εἰκ. 2. Ἀνάγλυφο ἀπὸ σχιστόλιθο. Ὁ Βούδδας μὲ μαθητές. Γκαντάρα. 2ος μ.Χ. αἰ.

favents) του 14ου - 19ου αι. καὶ Ἰνδικὰ εἰδῶλια ἀπὸ τὸ Guzarat. Ἀξιόλογα εἶναι μερικὰ ἐξάπτυχα paravents τῆς ἐποχῆς Momoyama (β' μισὸ τοῦ 16ου αἰ.): δύο εἰκονίζουν ἄλογα ποὺ παίζουν, ἓνα ἄλλο Κινέζο αὐτοκράτορα μὲ τὴν ἀκολουθία του καὶ ἓνα τέταρτο παριστάνει τὸ «kuruma arasoι» ποὺ εἶναι παραδοσιακὸ γι�πωνέζικο παιχνίδι.

Δεύτερη αἴθουσα: ὀρειχάλκινα εἰδῶλια ἀπὸ τὸ Νεπάλ καὶ τὸ Θιβέτ, λίθινα (ἀπὸ σχιστόλιθο) ἀνάγλυφα ἀπὸ τὴ Gandhara Ἰνδιῶν καὶ thankas ἀπὸ τὸ Θιβέτ. Τὰ πιὸ σημαντικὰ ἀπὸ τὰ ἐκθέματα τῆς αἴθουσας αὐτῆς - καθὼς καὶ ἀπὸ ὅλα τὰ ἀντικείμενα τῆς συλλογῆς - εἶναι τὰ 17 ἑλληνοβουδδικὰ γλυπτὰ τῆς Gandhara (1ου - 6ου μ.Χ. αἰ.), ποὺ παρουσιάζουν ἔντονα στοιχεῖα ἐπίδρασης τῆς ἑλληνιστικῆς τέχνης πάνω στὴ βουδδιστικὴ (εἰκ. 1 - 2). Ἀξίζει ἀκόμη νὰ σημειωθοῦν οἱ thankas τοῦ Θιβέτ, δηλ. ζωγραφικὰ ἔργα πάνω σὲ μετάξι, μὲ ὀρησκευτικὸ περιεχόμενο (17ου αἰ.), καὶ δύο εἰδῶλια ποὺ παριστάνουν ταντρικὲς θεότητες τοῦ λαμαϊσμοῦ (17ου αἰ.).

Τρίτη αἴθουσα: ὀρειχάλκινα Ἰνδικὰ εἰδῶλια, 14ου - 19ου αἰ., ποὺ σχηματίζουν χωριστὲς ὁμάδες σχετιζόμενες μὲ διάφορες Ἰνδικὲς θεότητες, ὅπως Krishna, Shiva, Vishnu, Kali, Ganesh, Jain κ.ἄ. Στὴν ἴδια αἴθουσα ἐκτίθενται ἐπίσης δύο λίθινες κεφαλὲς τῆς τέχνης τῶν Khmer (Χμέρ) ἀπὸ τὴν Καμπότζη, ἓνα ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Koushan, 3ου μ.Χ. αἰ., καὶ ὑφάσματα ἀπὸ τὴν Ἰαπωνία. Ἀπὸ τὰ Ἰνδικὰ εἰδῶλια ἀξίζει νὰ ἀναφερθῇ ἓνα ἐπίχρυσο τοῦ 7ου μ.Χ. αἰ., ποὺ ἀπεικονίζει τὸν Revanta, γιὸ τοῦ θεοῦ Ἥλιου, ἐφιππο πάνω σὲ ναό-σχημη βάση.

Τέταρτη αἴθουσα: ἀλεξήνεμα (paravents) ἀπὸ τὴν Κορέα, 14ου - 16ου αἰ., συλλογὴ εἰδωλίων ἀπὸ τὸ Σιάμ, 12ου - 19ου αἰ., καὶ Ἰνδικὰ ξυλόγλυπτα, 18ου - 19ου αἰ., ἀπὸ τὸ Guzarat καὶ τὶς νότιες Ἰνδίες. Ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν ἰδιαίτερα δύο paravents, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα εἰκονίζει σινικὸ ἀνάκτορο (14ου αἰ.) καὶ τὸ ἄλλο λίμνη μὲ νούφαρα (16ου αἰ.), ἓνα κεφάλι Βούδδα ἀπὸ τὸ Σιάμ, 13ου - 14ου αἰ., καὶ ἓνα ξυλόγλυπτο ποὺ παριστάνει τὸ θεὸ Shiva νὰ ἀποκεφαλίζει δαίμονα.

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΑΓΑΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

A NEW WING OF THE MUSEUM OF ASIAN ART IN CORFU

A new wing has been added recently to the Museum of Asian Art in the town of Corfu. It houses the collection of the greek ambassador N. Hadjivassiliou. The Collection contains 450 objects of art from Japan, India, Nepal, Thibet, Thailand and Korea. Another big collection of the same Museum is the older

Collection of the ambassador Gr. Manos, which contains 10.000 objects from Japan and China.

The first room of the new wing contains screens from Japan and indian statuettes. The second, bronze statuettes from Nepal and Thibet, Thankas from Thibet and seventeen splendid stone re-

liefs from Gandhara (India), which show a deep hellenistic influence (f i g s. 1 - 2). The third room contains a series of bronze indian statuettes, two stone heads of the art of Khmer, a stone relief

from Koushan and two pieces of woven stuff from Japan. In the last room are exhibited screens from Korea, bronze statuettes from Thailand and wooden reliefs from India.

P. AGALLOPOULOU

ΤΟ ΠΡΩΤΟΕΛΛΑΔΙΚΟ ΝΑΥΑΓΙΟ ΤΗΣ ΔΟΚΟΥ

Ἡ Δοκός, νησιὶ ὄρεινὸ καὶ βραχῶδες, ἀκατοίκητο σήμερα, βρίσκεται ἀνάμεσα στὴν Ὑδρα καὶ στὴ Χερσόνησο τῆς Ἑρμιονίδας καὶ ἔχει ἑκτασὴ 12 τ. χλμ., λίγο δηλαδὴ μικρότερη ἀπὸ τὶς Σπέτσες. Στὶς βόρειες ἀκτὲς τοῦ νησιοῦ βρίσκεται ὁ ἀπάνεμος καὶ ἀσφαλὴς κόλπος τῆς Σκίνδου ποὺ χρησιμοποιήθηκε σὰν χειμερινὸ ἀγκυροβόλιο στὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης ἀπὸ τὰ Ὑδραῖκα πολεμικὰ καράβια. Τὸ Πρωτοελλαδικὸ ναυάγιο βρίσκεται στὴ νότια ἀπόκρημνη ἀκτὴ στὸ ἀκρωτήρι τοῦ κόλπου (εἰ κ. 1· σ χ έ δ. 1).

Στὶς 23 Αὐγούστου 1975, ὁ ἐρευνητὴς τῶν βυθῶν Peter Throckmorton, μοῦ ἀνέφερε ὅτι στὸν κόλπο Σκίνδου καὶ σὲ βάθος 20 μ. περίπου εἶδε σωρὸ ἀπὸ σπασμένα μικρὰ προϊστορικὰ ἀγγεῖα. Ἀπὸ τὴ γενικὴ κατάσταση τοῦ εὐρήματος, ὅπως τὴν περιέγραψε ὁ κ. Throckmorton, καὶ ἀπὸ δύο μεγάλα τμήματα ἀγγείων ποὺ μοῦ παρέδωσε, κατέληξα στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ κεραμικὴ τῆς Πρωτοελλαδικῆς περιόδου, ποὺ θὰ ἀποτελοῦσε τὸ φορτίο

κάποιου πλοίου ποὺ ναυάγησε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο.

Τὸ ἐνδεχόμενο ὑπαρξῆς ἐνὸς τόσο παλαιοῦ ναυαγίου, μοναδικοῦ μέχρι στιγμῆς, μὲ ἔκανε νὰ πραγματοποιήσω ὕστερα ἀπὸ λίγες μέρες, μιὰ πρώτη ἀνιχνευτικὴ κατάδυση. Ἡ πρόχειρη αὐτὴ ἐξέταση στὸ βυθό, ποὺ ἐπιβεβαίωσε τὴν εἰκασία μου ὅτι πρόκειται γιὰ Πρωτοελλαδικὸ ναυάγιο, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἀποφασιστῇ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσίᾳ συστηματικὴ ὑποβρύχια ἔρευνα στὸ σημεῖο αὐτό, σὲ συνεργασία μὲ τὸ Ἰνστιτοῦτο Ἐναλίων Ἀρχαιολογικῶν Ἑρευνῶν. Ἡ ἔρευνα αὐτὴ χωρίστηκε σὲ δύο φάσεις : ἡ πρώτη, ἄμεση, μὲ χαρακτῆρα ἀναγνωριστικὸ καὶ παρασκευαστικὸ, καὶ ἡ δεύτερη, ἡ φάση δηλαδὴ τῆς κύριας ἔρευνας, ποὺ θὰ περιλαμβάνη καὶ τὴν ἀνέλκυση τῶν εὐρημάτων.

Στὴν πρώτη φάση τῶν ἐρευνῶν ποὺ ἐγιναν τὸ Νοέμβριο τοῦ 1975, βοήθησε ἀποφασιστικὰ τὸ Ὑπουργεῖο Ἐμπορικῆς Ναυτιλίας, μεριμνώντας γιὰ τὴ δωρεὰν διά-

Είκ. 1. Δοκός. Ὁ μικρὸς ὄρμος τοῦ κόλπου Σκίνδου ὅπου τὸ πρωτοελλαδικὸ ναυάγιο.

θεση τοῦ ἀπαραίτητου πλωτοῦ μέσου καὶ παρέχοντας ἐμπειροὺς αὐτοδύτες καὶ καταδυτικὸ ὕλικό, καὶ τὸ Ἀρχηγεῖο Ναυτικοῦ ποὺ ἔθεσε σὲ ἐτοιμότητα τὸ θάλαμο ἀποπίεσης τοῦ Ναυτικοῦ Νοσοκομείου γιὰ τὴν περίπτωσι ἀτυχήματος. Ἐπίσης τὸ Ἰδρυμα Ψύχα ἀνέλαβε ἓνα μέρος τῆς δαπάνης τῶν ἐρευνῶν καὶ τὸ Ι.Ε.Ν.Α.Ε. τὸ ὑπόλοιπο. Τέλος, γιὰ τὴν τοπογραφικὴ ἐργασία ἦταν σημαντικὴ ἡ συνεργασία καὶ ἡ συμβολὴ τῆς ἔδρας τοπογραφίας καὶ φωτογραμμετρίας τοῦ Ε.Μ.Π.

Ἡ πρώτη φάσι τῶν ἐρευνῶν περιελάμβανε :

α. Τὴ φωτογραφικὴ καὶ τοπογραφικὴ ἀποτύπωσι τοῦ ναυαγίου μὲ σκοπὸ τὴν

πλήρη ἀπεικόνισι καὶ ἀναγνώρισι τῆς σημερινῆς κατάστασι τοῦ ναυαγίου καὶ τῶν συνθηκῶν τοῦ βυθοῦ σὲ σχέσι μὲ τὴν ἔκτασι, τὸν ὄγκο καὶ τὸ εἶδος τῶν εὐρημάτων. Οἱ ἐργασίες αὐτὲς θεωρήθηκαν ἀπαραίτητες γιὰ τὸν προγραμματισμό, τὴν ὀργάνωσι καὶ τὴν πραγματοποιήσι τῆς δεύτερης καὶ κύριας φάσις τῶν ἐρευνῶν (εἰ κ. 2 - 3), β. τὴν ἀναγνωριστικὴ ἐπιφανειακὴ ἐρευνά τοῦ βυθοῦ τοῦ ὀρμίσκου γιὰ τὴν ἐντόπισι καὶ ἄλλων τυχόν ναυαγίων, γ. τὴ φωτογράφησι καὶ τοπογράφησι τῆς χερσαίας περιοχῆς τοῦ ὄρμου, καὶ δ. τὴν ἀναγνωριστικὴ, ἐπιφανειακὴ, ἀρχαιολογικὴ ἐξερεύνησίν τῆς.

Αὐτὸ ποὺ χαρακτηρίζει τὸ ναυάγιο τῆς

Δοκού είναι τὸ σκορπισμένο καὶ διαλυμένο στὸ βυθὸ φορτίο τοῦ Πρωτοελλαδικοῦ πλοίου, πολὺ κοντὰ καὶ κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἀπότομη βραχώδη ἀκτὴ, ὅπου καὶ θὰ συντρίφτηκε τὸ σκάφος. Τὸ ναυάγιο εἶναι ἓνας μεγάλος σωρὸς ἀπὸ πήλινα σπασμένα ἀγγεῖα μικροῦ μεγέθους καὶ πολυάριθμα ἄλλα, ὅμοια, διάσπαρτα γύρω - γύρω σὲ διαφορετικὰ ἐπίπεδα, κυρίως βραχώδη (εἰκ. 4 - 5). Τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων εἶναι κατὰ κανόνα ἀνοικτὲς φιάλες μὲ ραμφοστόμη προχοή — *sauce boat* —, ἀσκοὶ καὶ κύπελλα, τυπικὰ ὅλα δείγματα ἄριστης ποιότητος κεραμεικῆς τῆς ΠΕ II περιόδου. Σὲ ὁρισμένα σημεῖα οἱ σωροὶ τῶν ἀγγείων ἔχουν πακτωθῇ, πρᾶγμα ποὺ θὰ δυσκολέψῃ τὴν ἔρευνα καὶ ἀνέλκυσή τους.

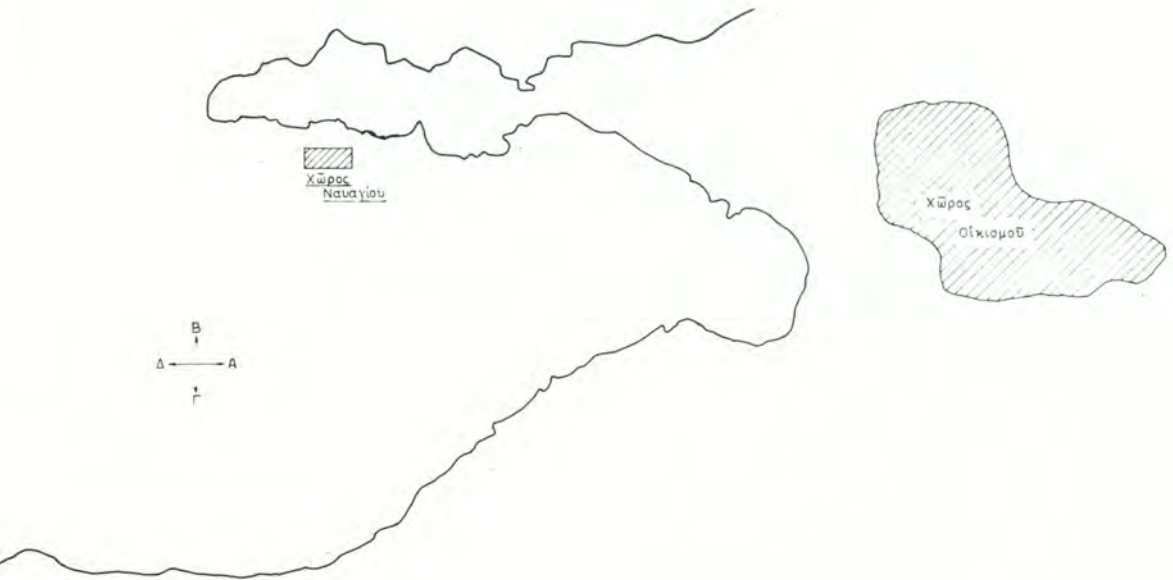
Ἡ ἐπέκταση τῆς ὑποβρύχιας ἔρευνας στὸ βυθό, πέρα ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ναυαγίου, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἐπισημανθοῦν καὶ

ἄλλα σημεῖα μὲ σωροὺς ἀγγείων ποὺ θὰ ἦταν δυνατόν νὰ χαρακτηριστοῦν σὰν ναυάγια ἐπίσης.

Μὲ τὴν ἐπιφανειακὴ ἔρευνα, ἐξάλλου, ποὺ πραγματοποιήθηκε σ' ὅλη τὴν ἔκταση τῆς χερσονήσου, ἀπὸ τὸ ἀκρωτήριο τοῦ ὀρμίσκου ὡς τὴν κορφή τοῦ βουνοῦ ποὺ ὑψώνεται πάνω ἀπὸ τὸν κόλπο, ὅπου ὑπάρχουν ἐρείπια μεσαιωνικοῦ κάστρου, διαπιστώθηκε ὅτι ἡ περιοχὴ αὐτὴ γύρω ἀπὸ τὸν κόλπο καὶ μὲ ἐπίκεντρο τὸν αὐχένα πίσω ἀπὸ τὸ μυχό του, κατοικήθηκε ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ περίοδο ὡς καὶ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἀκόμη. Χαρακτηριστικὰ ὄστρακα καὶ θραύσματα λεπίδων καὶ φολίδων ὀψιανοῦ καὶ πυριτόλιθου εἶναι διάσπαρτα σ' ὁλόκληρὴ τὴν περιοχὴ, ἐπιφανειακά, μαζί μὲ Μυκηναϊκά, Ἑλληνιστικά καὶ Βυζαντινὰ ὄστρακα.

Τὸ Πρωτοελλαδικὸ ναυάγιο τῆς Δοκού

Σχέδ. 1. Δοκός. Τοπογραφικὸ σχεδιάγραμμα τοῦ ὄρμου μὲ τὴ θέση τοῦ ναυαγίου.

Είκ. 2. Δοκός. Όμάδα αυτοδυτών πάνω από τὸ χῶρο τοῦ ναυαγίου.

δὲν ἔχει προηγούμενο καὶ εἶναι πολὺ μεγάλη ἢ σημασία του γιὰ τὴν προϊστορικὴ ἀρχαιολογία. Τὸ εὔρημα εἶναι μοναδικό. Μὲ τὴ συστηματικὴ ἔρευνα ποὺ θὰ ἐπακολουθησῇ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διάσωση τοῦ πολύτιμου φορτίου τοῦ πλοίου, στὰ πλαίσια μέσα τῆς μελέτης τοῦ ὅλου εὐρήματος, θὰ ἀναζητηθοῦν καὶ στοιχεῖα χρήσιμα γιὰ τὴ διερεύνηση προβλημάτων ναυπηγικῆς, ναυτιλίας καὶ ναυσιπλοΐας.

Ἄπὸ τὸ σκάφος τίποτα δὲν εἶναι ὁρατὸ στὸ χῶρο τοῦ ναυαγίου καὶ ἴσως δὲν ὑπάρ-

χει οὔτε καὶ ἵχνος του, ἂν καὶ δὲν εἶναι διόλου ἀπίθανο νὰ ἔχουν διατηρηθῇ λείψανά του, προστατευμένα μέσα στὴν ἄμμο, σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα μὲ τὰ ἀγγεῖα.

Ὡστόσο, θὰ μπορούσε νὰ εἰπωθῇ ὅτι τὸ Πρωτοελλαδικὸ πλοῖο τῆς Δοκοῦ δὲ θὰ διέφερε πολὺ στὸ σχῆμα ἀπὸ τὰ πλοῖα ποὺ ἔχουν παρασταθῇ πάνω στὰ γνωστὰ Πρωτοκυκλαδικὰ «τηγανοειδῆ» σκεύη τῆς Σύρου. Καὶ ἀκόμη ὅτι καὶ τὸ μέγεθος τοῦ πλοίου θὰ ἦταν ἀρκετὰ μεγάλο, ἂν

κρίνη κανείς από τὸ πλῆθος καὶ μόνο τῶν ἀγγείων ποὺ μετέφερε, ἀνάλογο ἴσως μὲ τὸ μέγεθος τῶν πλοίων τῶν «τηγανοειδῶν» σκευῶν, ὑπολογίζοντάς το, ἀπὸ τῆς ναυπηγικῆς τους φόρμα καὶ τὸ πλῆθος τῶν κουπιῶν τους.

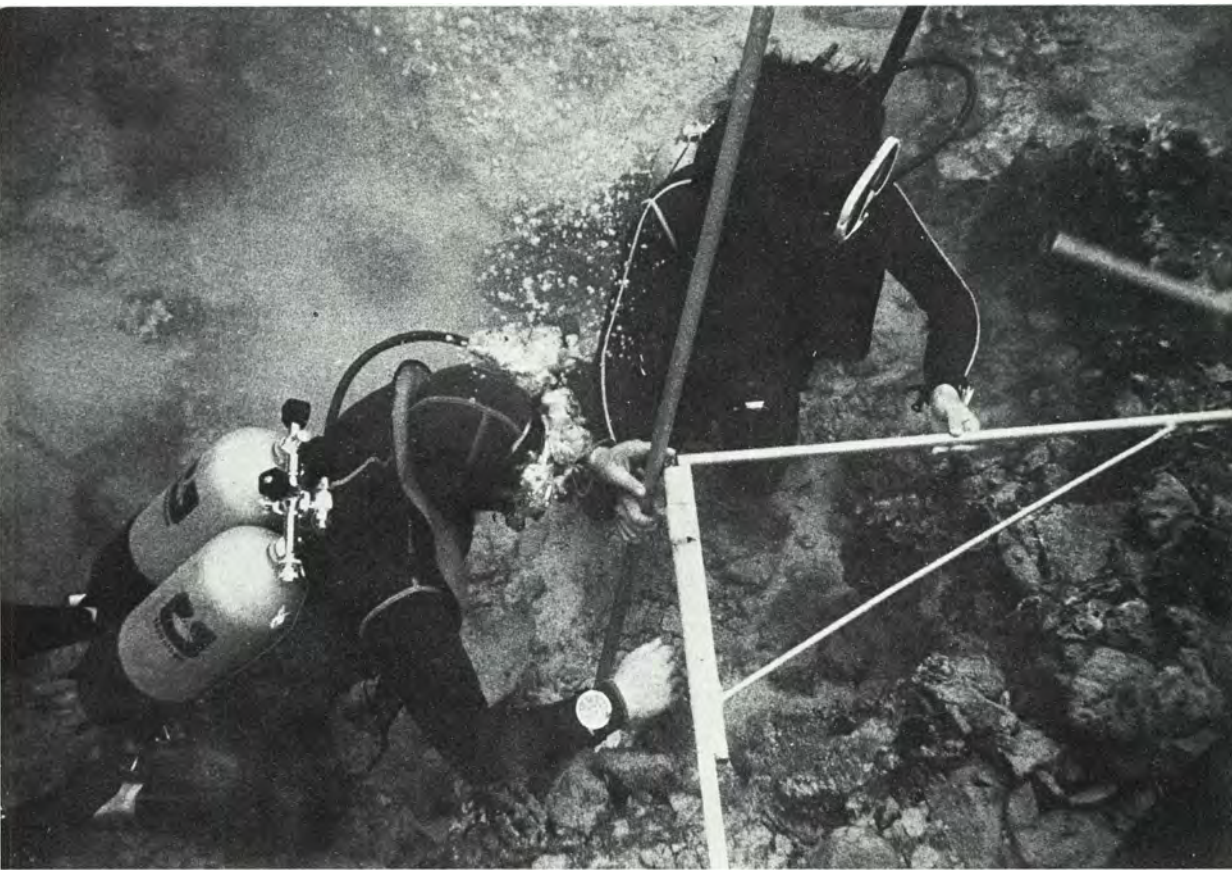
Ἡ πρώτη φάση τῆς ὑποβρύχιας ἔρευνας στὴ Δοκὸ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῇ ἐπιτυχημένη μιά καὶ οἱ βασικοὶ της στόχοι πραγματοποιήθηκαν.

Εἶναι ἡ πρώτη φορά ποὺ στὴν Ἑλλάδα ὁργανώθηκε καὶ πραγματοποιήθηκε ἓνα τέτοιο ἐγχεῖρημα μὲ καθαρά ἐλληνικὸ δυναμικὸ, ἐπιστημονικὸ καὶ τεχνικὸ. Καὶ

ἴσως δὲ βρίσκεται κανείς μακριὰ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, ἂν θεωρήσῃ ὅτι τὸ ναυάγιο τῆς Δοκοῦ ἀνοίγει ἀποφασιστικὰ τὸν τομέα τῆς ἐλληνικῆς ὑποβρύχιας ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας στὴ χώρα μας.

Τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν ὁργάνωση καὶ τὴ διεξαγωγή τῆς ἔρευνας εἶχε ὁ ὑπογραφόμενος καὶ τὴν ἐποπτεία τῶν ἐργασιῶν ἡ Ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων κ. Ἀγλαΐα Ἀρχοντίδου. Τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν τήρηση τοῦ κανονισμοῦ τῶν καταδύσεων καὶ τὴ φροντίδα γιὰ τὶς ἐργασίες στὸ βυθὸ εἶχε ὁ κ. Ν. Τσοῦχλος, Γενικὸς Γραμματεὺς τοῦ Ι.Ε.Ν.Α.Ε. Ἡ φωτογραφικὴ ἐργασία στὸ

Εἰκ. 3. Δοκός. Αὐτοδύτες - τοπογράφοι, ἐργαζόμενοι στὸ χώρο τοῦ ναυαγίου σὲ βάθος 24 μ.

βυθό έγινε από τὸ φωτογράφο κ. Χάρη Σταθόπουλο.

Ἡ τοπογραφικὴ ἀποτύπωση τοῦ ναυαγίου τῆς γύρω περιοχῆς τοῦ ὅρμου έγινε ἀπὸ τοὺς τελειόφοιτους σπουδαστὲς τῆς Τοπογραφίας κκ. Ἐλευθ. Τσαβλίρη καὶ Βασ. Βιτάλη.

Τὴν ἐρευνητικὴ ἀποστολὴ πλαισίωσαν τρεῖς ἔμπειροι αὐτοδύτες τοῦ Λιμενικοῦ Σώματος : ὁ ἐπικελευστής Ε. Παπαδόδη-

μας καὶ οἱ λιμενοφύλακες Κ. Πατρωνάκης καὶ Ν. Κουτουλάκης. Τέλος, στὴν ἔρευνα πῆρε μέρος καὶ ὁ κ. Ν. Καρτελιᾶς, διευθυντὴς Σχολῆς Καταδύσεων, ποὺ βοήθησε ἀποφασιστικὰ στὴν ἐπίλυση τεχνικῶν προβλημάτων τῶν ἐργασιῶν στὸ βυθό.

Θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ ἀκόμη ὅτι ἡ προσφορὰ ὅλων τῶν μελῶν τοῦ ἐρευνητικοῦ συνεργείου ὑπῆρξε ἐθελοντικὴ.

Γ. Α. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

Εἰκ. 4. Δοκός. Πυκνὸ στρώμα κεραμεικῆς στὸ χῶρο τοῦ ναυαγίου σὲ βάθος 22 μ.

Εἰκ. 5. Δοκός. Μεμονωμένο ΠΕ ἄγγειο στὸ χῶρο τοῦ ναυαγίου.

Είκ. 6. Δοκός. Λείψανα από προϊστορικό κτίσμα στον αὐχένα τῆς χερσονήσου τοῦ κόλπου Σκίνδου.

L'ÉPAVE HELLADIQUE ANCIEN DE DOKOS

Dans l'île inhabitée de Dokos, située entre Hydra et le cap d'Hermioni, ont commencé, en Novembre 1975, les fouilles des restes proto - helladiques qui avaient été signalés dans le golfe de Skindos, au Nord de l'île.

Dans la première phase de la fouille, phase de reconnaissance et de prospection, on a localisé un premier amas de vases, de l'Helladique Ancien II, et plusieurs autres ailleurs, qui doivent prove-

nir de naufrages. Les recherches menées en surface sur la terre ferme, attestent que la région du golfe a été habitée de la préhistoire à l'époque byzantine. Une fouille systématique va être entreprise qui, espère-t-on, donnera des indications utiles sur les constructions navales et la navigation. C'est là une découverte unique et extrêmement importante pour l'archéologie préhistorique.

G. PAPATHANASSOPOULOS

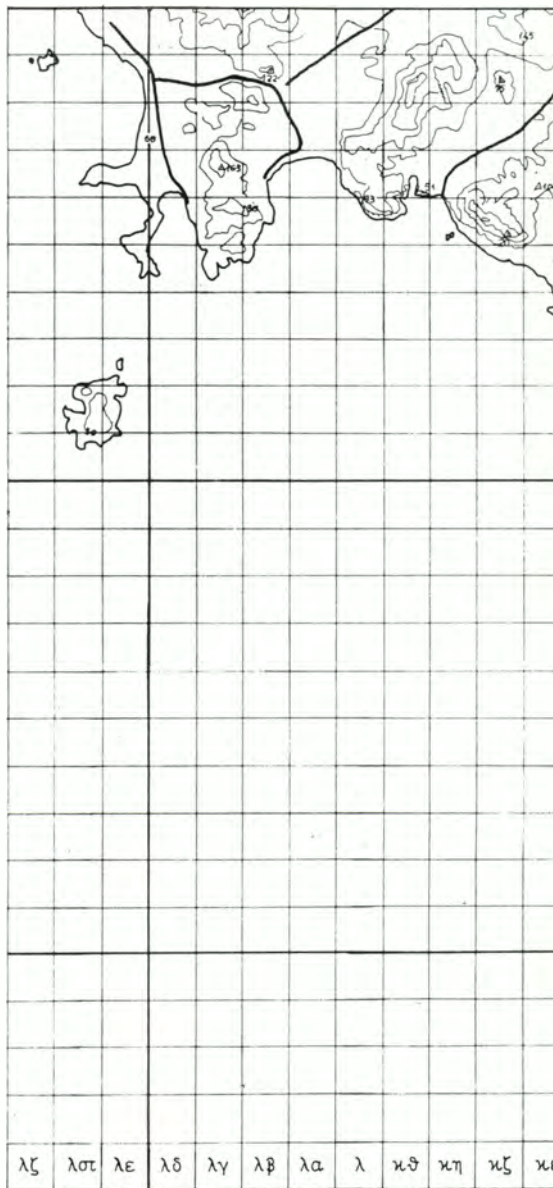
ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΛΑΥΡΕΩΤΙΚΗΣ

Παρά τὸ 56ον χλμ. τῆς ὁδοῦ Ἀθηνῶν - Σουνίου ἤλθον εἰς φῶς λείψανα ἀρχαίων μεταλλουργικῶν ἐγκαταστάσεων κατὰ τὰς γενομένης σκαπτικᾶς ἐργασίας ὑπὸ τῆς Olympic Yachts A.E., εὐρισκομένης εἰς τὸν δυτικὸν μυχὸν τοῦ ὄρμου Γαῖδουρόμαντρα Λαυρίου (βλ. σχ. ἐδ. 1.6 θ). Οὗτος, ὡς γνωστόν, ταυτίζεται ὑπὸ τινων μελετητῶν πρὸς τὸν ἀρχαῖον Πάνορμον¹.

Αἱ ἐργασίαι ἀπέβλεπον εἰς τὴν δημιουργίαν ὀριζοντίου γηπέδου κατὰ τὸ νότιον τμήμα τῆς ἰδιοκτησίας τῆς ἐν λόγῳ ἐταιρείας δι' ἀποχωματώσεως καὶ ἐκβραχισμού τῆς νοτίας κλιτύος τοῦ ἀμέσως πρὸς Β. τοῦ μυχοῦ κειμένου χαμηλοῦ λόφου καὶ δι' ἐπιχωματώσεως τῆς παραλιακῆς ζώνης. Ὁ οὕτω δημιουργηθεὶς ὀριζόντιος χῶρος, ἐφ' οὗ ἀνηγέρθη τὸ ἐργοστάσιον, εὐρίσκεται περὶ τὸ 1.50 μ. ὑψηλότερον τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης. Ἡ διὰ τῶν ὑπογραφομένων γενομένη ὑπὸ τῆς Β' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων, δαπάναις τῆς Olympic Yachts A.E. ἐν ἔτει 1971, ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ὡς καὶ ἡ ἐπιφανειακὴ τῆς περὶ αὐτὴν περιοχῆς τοιαύτη, ἀπεκάλυψαν τὰ κάτωθι :

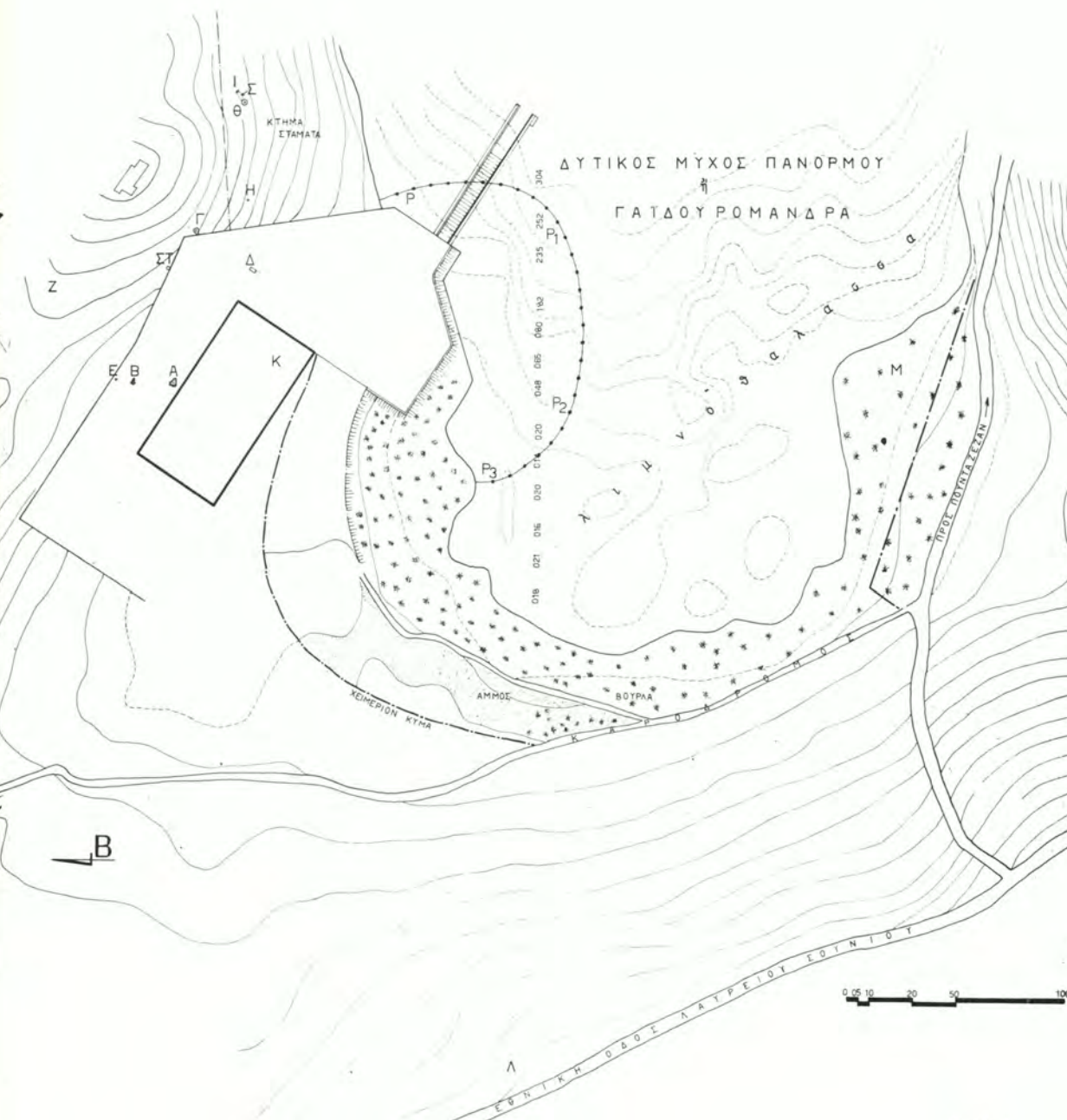
1. Μέγα τμήμα δαπέδου ἐξ ὑδραυλικοῦ

1. J. H. Young, *Studies in South Attica*, Hesperia X (1941), σελ. 168. Τὸ τοπωνύμιον Πάνορμος ἀναφέρεται καὶ εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν Πωλητῶν (βλ. M. Crosby, *Hesperia* XIX (1950), σελ. 236 κέ. ἀριθ. 14, στ. 20, ἀριθ. 15, στ. 26 κ.ά.), ἐξ ὧν ὁμως δὲν δύνανται νὰ ἐξαχθῶσι συμπεράσματα περὶ τῆς ἀκριβοῦς θέσεως αὐτοῦ ἐν τῇ Λαυρεωτικῇ. Συμφώνως πρὸς γεωγραφικοὺς χάρτας διαφόρων ἐποχῶν καὶ ἐκδόσεων, ὡς Πάνορμος χαρακτηρίζεται ἄλλοτε μὲν ὁ ὄρμος Γαῖδουρόμαντρα, ἄλλοτε δὲ ὁ πρὸς Ν. αὐτοῦ εὐρισκόμενος « κόλπος » Πουνταζέζα, συνήθως μάλιστα ὅλη ἡ ἀπὸ τοῦ λιμένος τοῦ σημερινοῦ Λαυρίου μέχρι τοῦ λιμένος Πασᾶ (Σουνίου) ἄκτῃ.

ΧΑΡΤΗΣ ΝΟΤΙΟΥ ΑΤΤΙΚΗΣ

Σχέδ. 2.

κονιάματος σωζ. διαστ. 3×3.20 μ. (βλ. σχέδ. 2, Α καὶ εἰκ. 1). Τὸ δάπεδον τοῦτο, συν. πάχ. $0,14$ μ., ἀποτελεῖται ἐξ

ὑποστρώματος χονδροῦ ὑδραυλικοῦ κονιάματος, πάχ. $0,135$ μ., ἐφ' οὗ ἐπιφανειακὸν λεπτότερον στρώμα, πάχ. $0,005$ μ., πε-

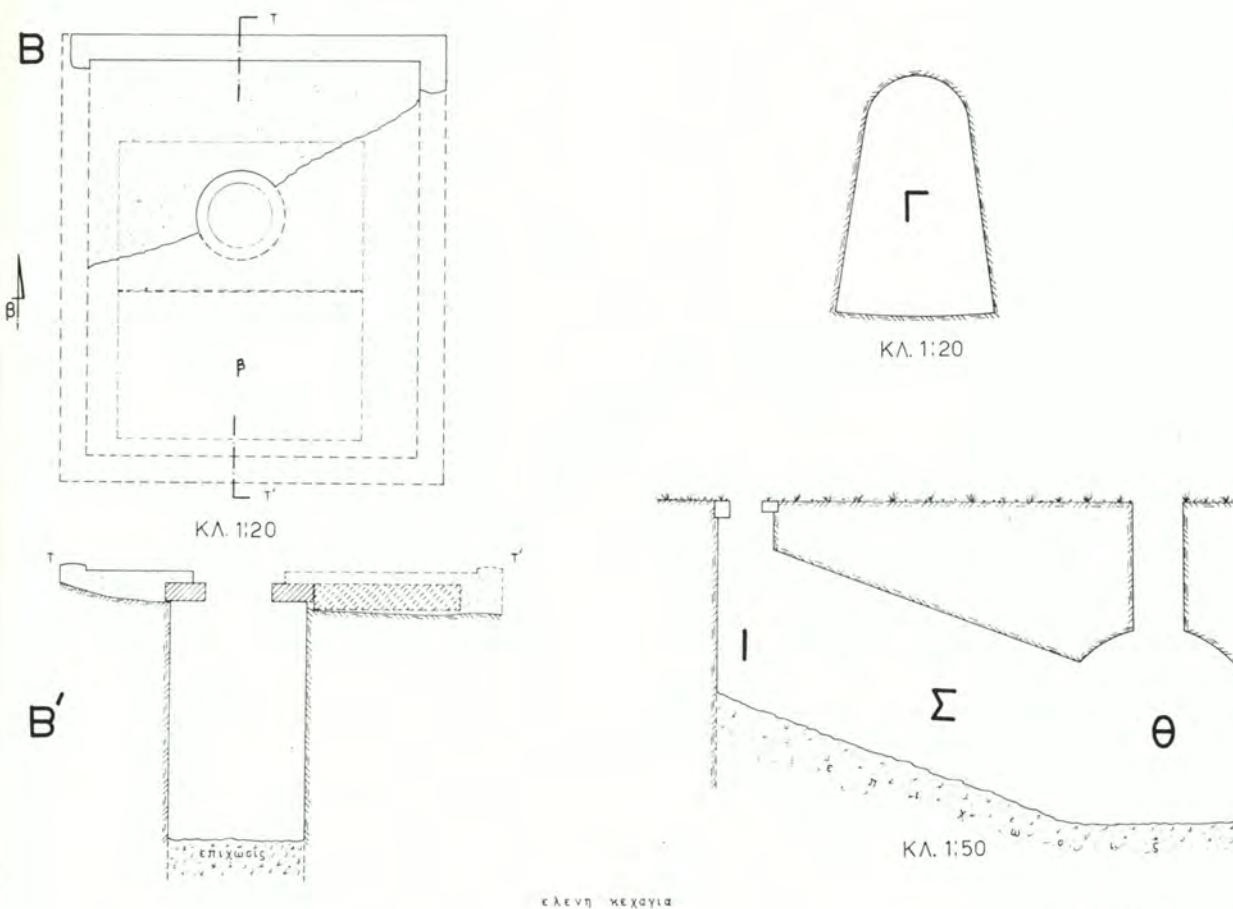

Είκ. 1. Τὸ διασωθὲν τμήμα τῆς ὑπαιθρίου δεξαμενῆς ὕδατος.

ριέχον διασπάρτους μικροὺς χάλικας καὶ σωζόμενον μόνον κατὰ τὸ δυτικὸν ἥμισυ περίπου τοῦ ἀνευρεθέντος τμήματος τοῦ δαπέδου. Εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν αὐτοῦ διεσώθη τμήμα τοίχου, μήκ. 1.92, πλ. 0,50 καὶ ὕψ. 0,18 μ., ἐξ ἁργῶν μετρίων τὸ μέγεθος λίθων, σχετιζόμενον ἀμέσως πρὸς τὸ δάπεδον. Ἡ ὅλη κατασκευὴ ἀποτελεῖ προφανῶς τὸ διασωθὲν τμήμα ὑπαιθρίου τετραπλεύρου δεξαμενῆς ὕδατος, ἐκ τῶν συνήθων εἰς τὴν Λαυρεωτικὴν, αἵτινες ἐχρησιμοποιοῦντο πρὸς συγκέντρωσιν τῶν ὀμβρίων ὑδάτων διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς ἐπε-

ξεργασίας τοῦ ἀργυρούχου μεταλλεύματος, ἐπειδὴ τὸ ἀνώτερον στρώμα τοῦ δαπέδου, συνεχιζόμενον κανονικῶς, ἐπενέδυε καὶ τὴν πρὸς τὸ δάπεδον παρειὰν τοῦ τοίχου. Ἡ ἐπένδυσις αὕτη, διασθεῖσα εἰς ὀλίγα λείψανα, δὲν περιεῖχε διασπάρτους χάλικας.

2. «Φρεατοειδής» (;) δεξαμενή, διαμ. 0,87 μ., φέρουσα ἐπιστόμιον εἰδικῆς κατασκευῆς πρὸς συγκέντρωσιν τῶν ὀμβρίων ὑδάτων, εὑρεθεῖσα κενὴ ἐπιχώσεως μέχρι βάθ. 1.55 μ. (βλ. σχ. ἐδ. 2, Β' 3, Β - Β' εἰκ. 2). Ἡ περαιτέρω ἔρευνα, ἐξ ἧς θὰ

ελευνη κεχαγια

Σχέδ. 3.

έξηκριβοῦντο τὸ βάθος καὶ τὸ πλήρες σχήμα ταύτης, δὲν κατέστη εἰσέτι δυνατή.

Ἡ δεξαμενὴ ἐλαξεύθη ἐντὸς τοῦ σχιστολιθικοῦ πετρώματος. Κατὰ τὸ ἐσωτερικόν, τὸ ὁποῖον καλύπτεται ἐξ ὀλοκλήρου δι' ἀρίστου ὑδραυλικοῦ κονιάματος, πάχ. 0,005 μ., φέρει καθέτως καὶ κατὰ κανονικὰ διαστήματα ἀντωπὰ λαξεύματα, σχήματος τεταρτοσφαιρίου, διὰ τὴν κάθοδον ἀνθρώπου ἐντὸς αὐτῆς. Ἐπὶ τῶν χειλέων τῆς δεξαμενῆς ἐτοποθετήθη πλάξ ἔχουσα κυκλικὴν ὀπήν, διαμ. 0,41 μ., ὁμόκεντρον πρὸς τὴν δεξαμενὴν, ἀκολουθῶς δὲ κατεσκευά-

σθη δάπεδον ἐξ ὑδραυλικοῦ κονιάματος, πάχ. 0,10 μ. περίπου, ἐφ' οὗ ἀφέθη ὀπή ὁμόκεντρος πρὸς ἐκείνην τῆς πλακὸς καὶ πρὸς τὴν δεξαμενὴν, διαμ. 0,58 μ. περίπου. Οὕτω, ἡ πλάξ ἐκαλύφθη ὑπὸ τοῦ δαπέδου, πλὴν μικρᾶς ζώνης, πλ. 0,08 μ., περὶ τὰ χεῖλη τῆς ὀπῆς (εἰ κ. 2).

Ἐκ τοῦ δαπέδου διεσώθη ἀκεραία μόνον ἡ βόρειος πλευρά, μήκ. 2.44 μ. Τοῦτο ἦτο τετράπλευρον μᾶλλον οὐχὶ τετράγωνον, καὶ ἔφερε περιχεῖλωμα ἐν εἴδει κανόνος, πλ. 0,17 καὶ ὕψ. 0,03 μ. (εἰ κ. 2). Προφανῶς τὸ περιχεῖλωμα ἠμπόδιζε τὴν ἐκτὸς

τοῦ δαπέδου διασποράν τῶν ὀμβρίων ὑδάτων καὶ διηυκόλυνεν οὕτω τὴν διοχέτευσιν αὐτῶν ἐντὸς τῆς δεξαμενῆς, ἣ ὁποία δὲν εὐρίσκετο ἀκριβῶς εἰς τὸ μέσον τοῦ δαπέδου. Ὑπὸ τοῦ μηχανικοῦ ἐκσκαφῆς κατεστράφη τὸ νότιον περίπου ἥμισυ τῆς ὑπὲρ τὰ χεῖλη τῆς δεξαμενῆς κατασκευῆς,

μεταξὺ δὲ τῶν παρασυρθέντων χωμάτων ἀνευρέθη πλάξ ὁμοία καὶ σχεδὸν ἰσομεγέθους πρὸς τὴν πλάκα τοῦ στομίου τῆς δεξαμενῆς, ἀλλ' ἄνευ ὀπῆς. Αὕτη πιθανῶς εἶχε τοποθετηθῇ ἀμέσως πρὸς Ν. τῆς in situ εὐρεθείσης (βλ. σ χ έ δ. 3, Β - Β', β), προφανῶς πρὸς μείωσιν τῆς ὑπαρχούσης

Εἰκ. 2. Τὸ διασωθὲν τμήμα τῆς ὑπὲρ τὰ χεῖλη τῆς « φρεατοειδοῦς » δεξαμενῆς κατασκευῆς.

Εικ. 3. Ἡ σήραγξ τῆς κωδωνοσχήμου δεξαμενῆς.

κατωφερείας τῆς ἐπιφανείας τοῦ βράχου, ἐκαλύπτετο δὲ ἐξ ὀλοκλήρου ὑπὸ τοῦ ὑδραυλικοῦ δαπέδου. Ἀμφότεραι αἱ πλάκες προήρχοντο ἐκ τῆς κατὰ πάχος διχοτομήσεως μεγάλου κατωφλίου.

Ἡ μὴ ἀνεύρεσις περὶ τοῦ δαπέδου λειψάνων ἐτέρας κατασκευῆς, παρὰ τὴν γενομένην ἔρευναν, καθιστᾷ δύσκολον τὴν ἐρμηνείαν τοῦ τρόπου συγκεντρώσεως τῶν

ὀμβρίων ὑδάτων, ἐὰν δηλαδὴ ἐντὸς τῆς δεξαμενῆς διωχετεύοντο μόνον ὅσα ὕδατα ἐπιπτον ἐπὶ τοῦ δαπέδου κατὰ τὴν διάρκειαν βροχῆς ἢ κατέληγον εἰς αὐτὸ καὶ ἄλλα ὀμβρία ὕδατα κατευθυνόμενα πρὸς τὴν δεξαμενὴν καταλλήλως².

2. Πιθανῶς ἡ ἐν λόγῳ δεξαμενὴ δὲν εἶναι φρεατοειδής, ἀλλὰ κωδωνόσχημος. Ἐὰν τοῦτο εἶναι

Είκ. 4. Ἡ ὑπ' ἀριθ. 4 ὑπόγειος δεξαμενή.

Τὸ ἄνωτέρω περιγραφέν τμήμα τῆς δεξαμενῆς μετὰ τοῦ ἐπιστομίου διετηρήθη

ἀληθές, τότε τὸ ἄνωτέρω περιγραφέν « φρεατοειδές » τμήμα αὐτῆς οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ τὸ φρεάτιον ἐπικοινωνίας τῆς δεξαμενῆς μετὰ τῆς ἐπιφα-

ντὸς τοῦ χώρου τῆς Olympic Yachts A. E. προστατευθὲν δεόντως.

νείας τοῦ ἐδάφους. Παρομοίας μετὰ φρεατίου κωδωνοσχήμους δεξαμενάς βλ. ἀκολούθως ἀριθ. 3 καὶ 9.

3. Εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ οἰκοπέδου τῆς ἐταιρείας, κατὰ τὰς γενομένης διὰ σκαπτικοῦ μηχανήματος ἐργασίας ἐκβραχισμοῦ ἦλθεν εἰς φῶς καὶ κατεστράφη ἐν μέρει ὑπόγειος σήραγξ ἀρχαίας μεγάλης δεξαμενῆς ὕδατος ἐσκαμμένη ἐντὸς τοῦ σχετικῶς μαλακοῦ σχιστολιθικοῦ βράχου (βλ. σ χ ε δ. 2, Γ' 3, Γ' εἰ κ. 3).

Ἡ σήραγξ, τῆς ὁποίας ἡ ὄροφὴ εὗρίσκειται περὶ τὰ 3 μ. χαμηλότερον τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, κατευθύνεται ἀπὸ Α. πρὸς Δ. καὶ ἔχει διατομὴν περίπου ἰσοσκελοῦς τριγώνου. Ἀπασαὶ αἱ πλευραὶ αὐτῆς εἶναι ἐλαφρῶς κοίλαι καὶ αἱ γωνίαι ἀπεστρογγυλωμέναι κατὰ τὴν κορυφαίαν μάλιστα γωνίαν ὑπάρχει ἐντονωτέρα καμπύλωσης, δημιουργοῦσα τόξον χορδῆς 0,68 μ.

Τὸ ὕψος τῆς σήραγγος εἶναι 1.50 καὶ τὸ πλάτος τοῦ πυθμένος 1.02 μ.

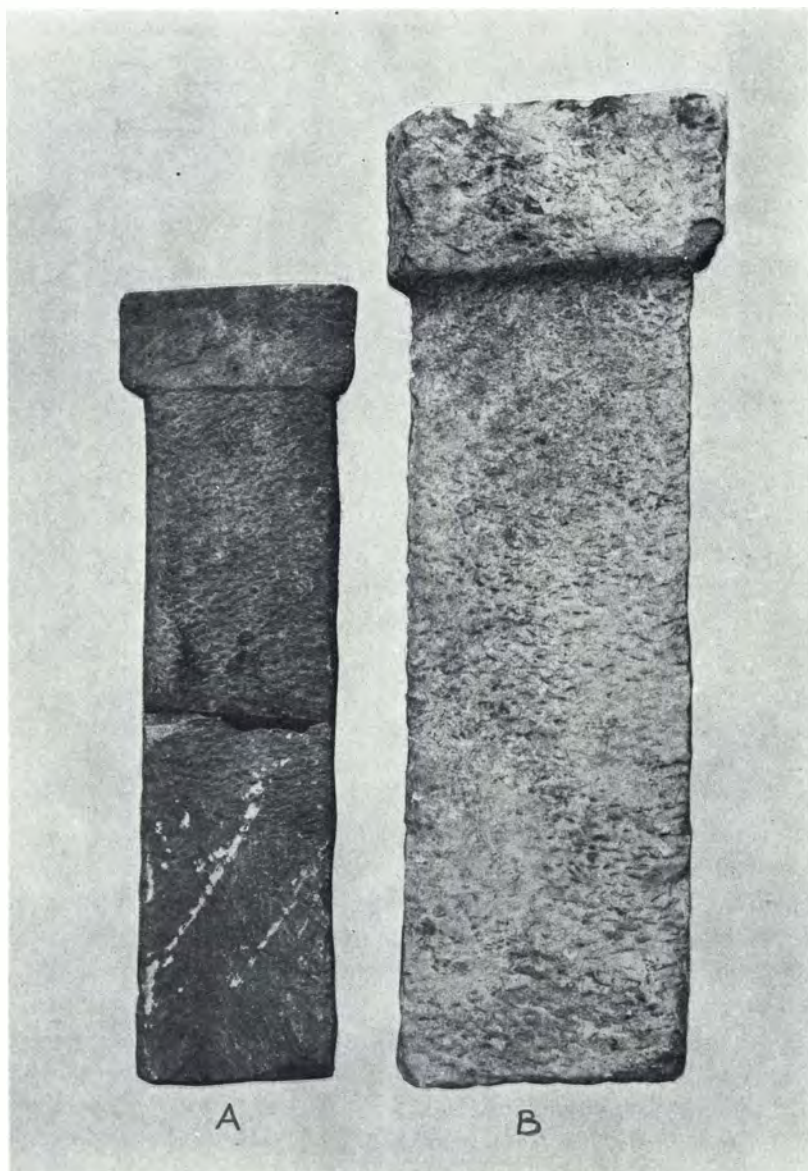
Τὸ δυτικώτερον τμήμα τῆς σήραγγος καὶ ἡ πιθανὴ δυτικὴ κατάληξις ταύτης κατεστράφησαν ὑπὸ τοῦ ἐκσκαφέως πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἡμετέρας ἐρεῦνης. Τὸ διασπῶν τμήμα αὐτῆς ἔχει μήκος 2.02 μ. Κατὰ τὸν πυθμένα παρουσιάζει ἐλαφρὰν κατωφερικὴν κλίσιν πρὸς Α., ἐνθα διεπιστώθη ἡ ὑπαρξίς μεγάλης ὑπογείου κωδωνοσχίμου δεξαμενῆς, εἰς τὴν ὁποίαν καταλήγει ἡ σήραγξ κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον αὐτῆς. Ἡ κωδωνόσχημος δεξαμενὴ, ἀγνώστων διαστάσεων, ὡς ἐρευνηθεῖσα ἐν μέρει, ἐπικοινωνεῖ μετὰ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους διὰ φρεατίου. Εἶναι ἐσκαμμένη, ὡς καὶ τὸ φρεάτιον, ἐντὸς τοῦ σχιστολιθικοῦ βράχου καὶ κατὰ τὸν πυθμένα παρουσιάζει ἀβαθὴ κοιλότητα ἐκτεινομένην καθ' ὅλην τὴν ἐπιφάνειαν αὐτοῦ. Τόσον ἡ σήραγξ, ὅσον καὶ ἡ κωδωνόσχημος δεξαμενὴ μετὰ τοῦ φρεατίου φέρουν ἐπένδυσιν τῶν τοιχωμάτων ἐξ ὑδραυλικοῦ κονιάματος εἰς δύο στρώματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ κατώτερον εἶναι χονδρὸν ὑπόστρωμα, τὸ δὲ ἐπι-

φανειακὸν λεπτοτάτῃ ἐπίστρωσις, συν. πάχ. 0,02 μ.³. Ὑπὸ τῆς Β' Ἐφορείας, τῇ βοηθείᾳ τῆς Olympic Yachts, ἐλήφθη μέριμνα διὰ τὴν διατήρησιν καὶ τὸ ἐπισκέψιμον τῆς σήραγγος καὶ τῆς δεξαμενῆς.

4. Εἰς ἀπόστασιν 14.50 μ. πρὸς Α. τοῦ κτηρίου τοῦ ἐργοστασίου ἐνετοπίσθη, λόγῳ ὑποχωρήσεως τοῦ ἐδάφους ἐκ τοῦ βάρους τοῦ ἐκσκαφέως, ἀρχαία ὑπόγειος δεξαμενὴ ὕδατος, σχήματος σήραγγος, κατευθυνομένη ἀπὸ Β. πρὸς Ν. (βλ. σ χ ε δ. 2, Δ καὶ εἰ κ. 4). Αὕτη εὗρέθη σχεδὸν πλήρης ἐπιχώσεως, ὃ δὲ μέχρι τοῦ πυθμένος καθαρισμὸς δὲν ἐπετεύχθη λόγῳ τῆς ἀναβλύσεως ὑδάτων. Παρὰ ταῦτα ἡρευνήθη μέχρι μήκ. 4.10 καὶ μέχρι βάθ. 1.15 μ. Ἡ δεξαμενὴ εἶναι καθ' ὅλοκληρίαν ἐσκαμμένη ἐντὸς τοῦ σχιστολιθικοῦ πετρώματος ἔχουσα διατομὴν ἰσοσκελοῦς τριγώνου περίπου. Ἡ ὄροφὴ αὐτῆς εἶναι ἀπεστρογγυλωμένη, ἀλλ' ἡ καμπύλωσις μειοῦται προοδευτικῶς ἀπὸ Β. πρὸς Ν., διὰ τὴν διαμορφωθῆ ἐν τέλει εἰς πραγματικὴν ὀξεῖαν γωνίαν.

Κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν αὐτῆς ἡ δεξαμενὴ κλείεται ὑπὸ τριγωνικοῦ, ἐλαφρῶς κοίλου, τυμπάνου, τοῦ ὁποίου τὸ πλάτος, εἰς τὸ βάθος τοῦ 1.15 μ., ἐνθα ἔφθασεν ἡ ἡμετέρα ἐρευνα, εἶναι 0,78 μ. ἀσφαλῶς διευρυνόμενον χαμηλότερον. Αἱ μακრაὶ πλευραὶ τῆς δεξαμενῆς δὲν εἶναι ἐπίπεδοι, ἀλλ' ἐλαφρῶς ἀνώμαλοι λόγῳ τῆς ἀδρομεροῦς μόνον λαξεύσεως τοῦ βράχου, ὃ ὁποῖος ἀκολούθως ἐπενεδύθη δι' ἀρίστου ὑδραυλικοῦ κονιάματος παρακολουθοῦντος τὰς ἀφεθείσας ἀνωμαλίας. Οὕτω, τὸ πλάτος

3. Δὲν ἀποκλείεται ἡ σήραγξ κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον νὰ κατέληγεν εἰς ἑτέραν κωδωνόσχημον ἢ μὴ δεξαμενὴν. Παρομοίαν κατασκευὴν, ἀποτελουμένην ἐκ δύο παρακειμένων δεξαμενῶν συνδεομένων διὰ σήραγγος, βλ. ἀκολουθῶς ἀριθ. 9.

Εικ. 5. Στήλαι εκ
των ἐργαστηρίων :
Α εκ τοῦ ὄρμου
Γαῖδουρόμαντρα, Β
εκ Θορικοῦ. Μου-
σεῖον Βραυρῶνος.

τῆς δεξαμενῆς αὐξομειοῦται ἀκανονίστως, ἀλλ' οὐχὶ ἐντόνως, μελλοντικός δὲ πλήρης καθαρισμός θά δείξη ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ ἀκριβὲς σχῆμα καὶ τὸ μέγεθος ταύτης, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἂν ὄντως αὕτη εἶναι αὐτόνομος ἢ ἀποτελεῖ ἀπλῶς τὸ ἄκρον σήραγγος κατα-

ληγούσης εἰς ἑτέραν δεξαμενὴν πιθανῶς κωδωνόσχημον. Οὕτως ἢ ἄλλως ὅμως, ἂν καὶ ὁ ἐνδιάμεσος χώρος εἶχε κατασκαφῇ ὑπὸ τοῦ ἐκσκαφέως, πρὸ τῆς ἡμετέρας ἐρεῦνης, αὕτη οὐδὲν φαίνεται σχετιζομένη πρὸς τὴν πλησίον εὕρισκομένην καὶ

ἤδη περιγραφεῖσαν σήραγγα (βλ. ἄνωτ. ἀριθ. 3). Δαπάναις τῆς Olympic Yachts⁴ ἐπίσης κατεσκευάσθη (κατὰ τὸ δημιουργηθὲν ὑπὸ τοῦ ἐκσκαφέως ἄνοιγμα) φρεάτιον καθόδου εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς δεξαμενῆς.

5. ΒΔ. τῆς «φρεατοειδοῦς» δεξαμενῆς (βλ. ἄνωτ. ἀριθ. 2) ἀπεκαλύφθησαν πενιχρὰ λείψανα δύο κατ' ὀρθὴν γωνίαν συναπτομένων εὐτελῶν τοίχων, τῶν ὁποίων ἡ κατασκευὴ καὶ ἡ διατήρησις δὲν ἐπέτρεψαν οἰονδήποτε συσχετισμὸν πρὸς τὰ ἄλλα ἀνευρεθέντα ἀρχαῖα ἢ χρονολόγησιν (βλ. σ χ έ δ. 2, Ε).

6. Περί τὰ 2 μ. Β. τῆς «φρεατοειδοῦς» δεξαμενῆς ἐξήχθη ὑπὸ τοῦ σκαπτικοῦ μηχανήματος ἀσβεστολιθικὴ στήλη τετραυσμένη εἰς δύο τεμάχια, συν. ὕψ. 1.10 μ. (εἰ κ. 5, Α). Ὁ κορμὸς αὐτῆς, ὀρθογωνίου διατομῆς, παρουσιάζει ἐλαφρὰν μείωσιν ἔχων πλ. κάτω μὲν 0,285, ἄνω δὲ 0,26 καὶ πᾶχ. 0,12 καὶ 0,11 μ. ἀντιστοίχως. Εἰς τὸ ἀνώτατον τμήμα ἡ στήλη ἐπιστέφεται ὑπὸ διαπλατύνσεως ἐξερχομένης κατ' ὀρθὴν σχεδὸν γωνίαν τῶν μὲν πλαγίων πλευρῶν ἐπὶ 0,03, τῆς δὲ προσθίας ἐπὶ 0,01 μ. Ἡ ἐπίστεψις αὕτη, ἔχουσα ὕψ. 0,14 καὶ πλ. 0,325 μ., δὲν παρατηρεῖται κατὰ τὴν ὀπισθίαν πλευράν, ἢ ὁποία καθ' ὅλον τὸ ὕψος εἶναι μόνον ἀδρομερῶς εἰργασμένη. Εἰς τὴν προσθίαν καὶ τὰς στενὰς πλευρὰς ἡ στήλη ὑπέστη ἀπολάξευσιν διὰ βελονίου, ἐνῶ εἰς τὸ κατώτερον τμήμα, ὕψ. 0,37 μ. ἐλειάνθη ἐπιμελέστερόν πως διὰ κτενίου.

Παρομοίαν, ἀλλὰ μεγαλυτέραν, ἀσβε-

στολιθικὴν στήλην, συν. ὕψ. 1.33 μ., ἀνεύρομεν κατὰ περιοδείαν εἰς Θορικὸν Λαυρεωτικῆς (βλ. σ χ έ δ. 1, 10, 1β· εἰ κ. 5, Β), ἀνασυρθεῖσαν ὑπὸ τοῦ μηχανικοῦ ἀρότρου, εἰς περιοχὴν βρίθουσαν ἀρχαίων μεταλλουργικῶν ἐργαστηρίων⁵ καὶ «μετάλλων»⁶. Ὁ κορμὸς αὐτῆς ἔχει πλ. κάτω μὲν 0,40, ἄνω δὲ 0,365 καὶ πᾶχ. 0,16 μ. Ἡ ἐπίστεψις, ὕψ. 0,21 μ., ἐξέρχεται σχεδὸν κατ' ὀρθὴν γωνίαν τῆς προσθίας καὶ τῶν πλαγίων πλευρῶν ἐπὶ 0,03 μ., οὕτω δὲ ἡ στήλη ἔχει κατ' αὐτὴν πλ. 0,425 καὶ πᾶχ. 0,19 μ. Κατὰ τὴν ὀπισθίαν πλευράν ἡ στήλη ἀφέθη τελείως ἀνεπεξέργαστος, ὥς ἐξήχθη ἀπὸ τοῦ λατομείου, ὅποτε κατὰ σύμπτωσιν ἐδημιουργήθη σχεδὸν ἐπίπεδος ἐπιφάνεια, ἐνῶ κατὰ τὰς λοιπὰς πλευρὰς αὐτῆς ἀπελαξέυθη διὰ βελονίου. Εἰς τὸ κατώτερον τμήμα δὲν ἐλειάνθη ἐπιμελέστερον ὥς ἡ προηγουμένη.

Ἀμφότεραι αἱ στήλαι στεροῦνται ἐπιγραφῆς. Δὲν ὑπάρχουν ἐπίσης ἵχνη τόρμου, ἐγκοπῆς τινος ἢ βαθύνσεως ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς ἐπιστέψεως ὥς καὶ λαξευμάτων εἰς τὴν ὀπισθίαν πλευράν, ἅτινα θὰ ἐδείκνυνον τὴν στήλῃν αὐτῶν ἐπὶ τοίχου τινὸς διὰ μεταλλικῶν συνδέσμων.

Ἡ χρῆσις τῶν ἐν λόγῳ στηλῶν, τὸ εἶδος τῶν ὁποίων, ἐξ ὧν γνωρίζομεν, ἀνευρίσκεται διὰ πρώτην φοράν εἰς τὴν Λαυρεωτικὴν, δὲν εἶναι σαφὴς καὶ αἱ πιθαναὶ καθ' ἡμᾶς ἐρμηνεῖαι αὐτῶν εἶναι αἱ ἀκόλουθοι:

Α. Ἐφ' ὅσον θεωρήσωμεν τὰς ἐν λόγῳ στήλας ὥς ἔργα ἡμιτελῆ, ὥς δεικνύεται ἐκ τῆς ἐλλείψεως τόρμου ἢ ἐγκοπῆς τινος ἢ βαθύνσεως εἰς τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν τῆς

προστασίαν καὶ τὸ ἐπισκέψιμον τῶν διατηρηθέντων ἀρχαίων.

5. R. J. Hopper, *The Attic Silver Mines in the fourth century B.C.*, BSA XLVIII (1953), σελ. 203 κέ.

6. R. J. Hopper, ἔ.ἀ. σελ. 200 κέ.

4. Τὴν Olympic Yachts A.E. καὶ ἰδιαιτέρως τὸν προσωπάρχον κ. Δημήτριον Μπέτσην εὐχαριστοῦμεν διὰ τὴν παρασχεθεῖσαν βοήθειαν τόσον κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐρεῦνης, ὅσον καὶ διὰ τὴν δημιουργίαν κατασκευῶν ἀποβλεπουσῶν εἰς τὴν

ἐπιστέψεως αὐτῶν, δυνάμεθα νὰ συγκρίνωμεν ταύτας πρὸς τὰ βάθρα τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῶν ἀναθημάτων, τὰ ὅποια ἴστανται κατὰ μῆκος τῆς προσόψεως τῶν δωμάτων εἰς τὴν βόρειον πτέρυγα τῆς Στοᾶς τῆς Βραυρῶνος⁷. Ἡ ὑπαρξὶς παρομοίων πρὸς τὰ τῆς Βραυρῶνος βάθρων εἰς τὰ «μετάλλα» καὶ τὰ ἐργαστήρια τῆς Λαυρεωτικῆς δὲν θὰ ἦτό τι, νομίζομεν, τὸ ἐξαιρετικῶς παράδοξον, ἐπειδὴ, ὡς γνωρίζομεν ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν τῶν Πωλητῶν⁸, ἕκαστον τῶν «μετάλλων» ἦτο συνήθως ἀφιερωμένον εἰς ἓνα θεὸν ἢ ἥρωα, ἐκ τοῦ ὁποίου τοῦτο ἐλάμβανε καὶ τὴν ἐπωνυμίαν του. Τὰ ἐργαστήρια βεβαίως χαρακτηρίζονται εἰς τὰς αὐτὰς ἐπιγραφὰς διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἰδιοκτῆτου αὐτῶν, ἀλλ' εἶναι αὐτονόητον, ὅτι καὶ οὗτοι θὰ ἔθετον τὴν ἐπιτυχίαν τῆς ἐπιχειρήσεως ὑπὸ τὴν προστασίαν θεοῦ τινος ἢ ἥρωος.

Β. Πρόκειται ἴσως περὶ ὄρων ἐργαστηρίων ἢ «μετάλλων» ἄνευ ἐπιγραφῆς, ἂν καὶ οἱ μέχρι τοῦδε γνωστοὶ σχετικοὶ ὄροι τῆς Λαυρεωτικῆς⁹ χαρακτηρίζονται ὑπὸ προχειρότητος τόσον εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ λίθου, ὅσον καὶ εἰς τὴν χάραξιν τῆς ἐπιγραφῆς. Οἱ πλεῖστοι ἐξ αὐτῶν εἶναι ὄροι «μετάλλων», ἐπειδὴ δὲ πάντων ἀγνοεῖται ὁ ἀκριβὴς τόπος εὐρέσεως, δὲν δυνάμεθα νὰ συγκρίνωμεν ἕκαστον τούτων πρὸς τὸ μέγεθος καὶ τὴν σπουδαιότητα τοῦ ἐργαστηρίου ἢ τοῦ «μετάλλου», τοῦ ὁποίου ἀπετέλει ὄρον. Μεταξὺ τῶν σωζομένων ὄρων παρατηρεῖται ποιοτικὴ διαφοροποι-

ησις καὶ ὡς πρὸς τὸν λίθον καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν. Ὡς ἐκ τούτου, εἶναι εὐλογον νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι τὰ μεγαλύτερα ἐργαστήρια θὰ εἶχον ὄρους ἐπιμελεστέρας ἐργασίας.

Διὰ τὴν ὁροθέτησιν ἑνὸς ἐργαστηρίου ἢ «μετάλλου» ἀπητοῦντο προφανῶς περισσότεροὶ τοῦ ἑνὸς ὄροι, φαίνεται ὁμως, ὅτι δὲν ἐχαράσσετο ἐπὶ πάντων ἐπιγραφῇ. Ἄλλωστε δύο ἢ περισσότεροι ὄροι φέροντες ταυτόσημον ἐπιγραφὴν δὲν εἶναι γνωστοὶ εἰς τὴν Λαυρεωτικὴν.

Γ. Εἰς τὰ ἐργαστήρια τῆς Λαυρεωτικῆς ἐκτὸς τῶν οἰκοδομουμένων ἐγκαταστάσεων ἦσαν ἀπαραίτητα διὰ τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ μεταλλεύματος καὶ ὠρισμένα σύνεργα λίθινα, ὡς π.χ. ὄλμοι¹⁰, τριβεῖα κλπ. ἢ καὶ ξύλινα, ὡς π.χ. «ρεῖθρα»¹¹. Ἡ πιθανότης νὰ εἶναι αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος στῆλαι μέλη ἢ σύνεργα τοῦ ἐργαστηρίου, καθ' ἡμᾶς δὲν πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ παντελῶς, καθ' ὅσον ἔχομεν ἤδη ἐπισημάνει καὶ ἄλλα ἀγνώστου χρήσεως λίθινα σύνεργα εἰς τοὺς ἐρειπιῶνας τῶν ἐργαστηρίων. Ἀμφότεραι αἱ στῆλαι εὐρίσκονται νῦν εἰς τὸ Μουσεῖον Βραυρῶνος.

Τὰ λοιπὰ κινητὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς ὑπῆρξαν ὀλίγα καὶ ἐπειδὴ ἡ περιέχουσα ταῦτα ἐπίχωσις, πᾶχ. 0,30 μ. περίπου, ἀπετελεῖτο ἐξ ἑνὸς μόνον στρώματος, τοῦ «ἐπιφανειακοῦ», δὲν δύνανται νὰ χρησιμεύσωσι πρὸς ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν τοῦ ἐργαστηρίου. Πρόκειται κυρίως περὶ ὀλίγων ὀστράκων καλυπτόντων τὴν

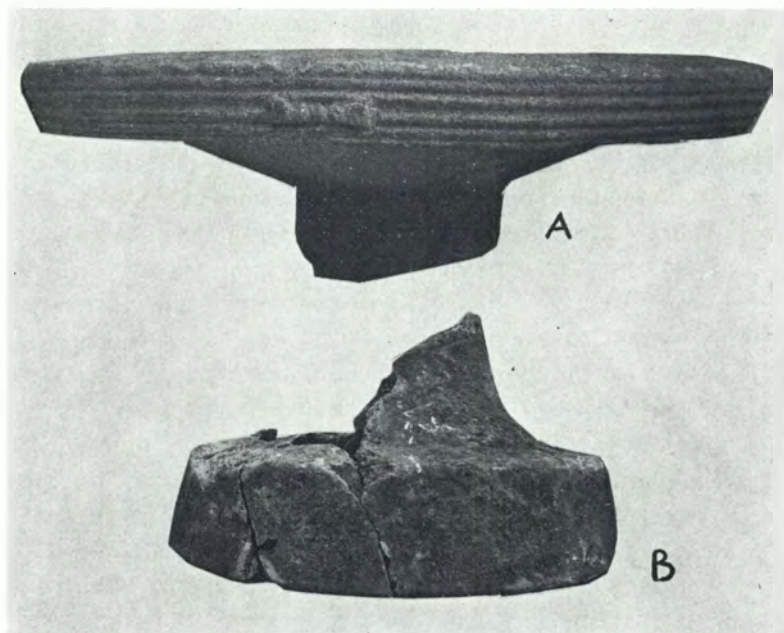
7. Χαράλ. Μπούρας, Ἡ ἀναστήλωσις τῆς Στοᾶς τῆς Βραυρῶνος, Ἀθήναι, 1967, σελ. 141 κέ., Σχέδ. 100-103 καὶ Πίν. 16 (ἄνω δεξιὰ), 21 (εἰς τὸ βάθος) καὶ 23.

8. M. Crosby, *The Leases of the Laurion Mines*, *Hesperia* XIX (1950), σελ. 193.

9. R. J. Hopper, ἔ.ἀ. σελ. 218 κέ.

10. Ed. Ardaillon, *Les mines du Laurium dans l'antiquité*, Paris, 1897, σελ. 61 κέ

11. Κων. Κονοφάγος, Ἡ μέθοδος τοῦ ἐμπλουτισμοῦ τῶν μεταλλευμάτων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων εἰς τὰ ἐπίπεδα πλυντήρια τῆς Λαυρεωτικῆς, Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 29, ἀριθ. 1, Ἀθήναι 1970, σελ. 8 κέ.

Είκ. 6. Λεκάνη (Α) και βάση ποδός (Β) πηλίνου λουτηρίου.

ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 5ου μέχρι καὶ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. περίοδον. Ἐκτὸς τούτων ἀνευρέθη μολυβδίνη ἀγνὺς καὶ εἰς τυχαίαν θέσιν (βλ. σχέδ. 2, ΣΓ), ἀκεραία λεκάνη πηλίνου λουτηρίου¹², μεγ. διαμ. 0,69 καὶ βάθ. 0,075 μ., ἔχουσα χεῖλος καταπίπτον σχεδὸν καθέτως πρὸς τὰ ἔξω (εἰκ. 6, Α). Ἡ ἐξωτερικὴ «κάθετος» ἐπιφάνεια τοῦ χείλους διακοσμεῖται ὑπὸ πέντε ὀριζοντίων αὐλακώσεων, ἐφ' ὧν τρεῖς ἔκτυποι μιμήσεις μεταλλικῶν λαβῶν¹³ ἀντιστοιχοῦσαι πρὸς τὰς γωνίας νοητοῦ ἐγγεγραμμένου τῇ περιφερείᾳ ἰσοπλεύρου τριγώνου. Ὁ ποὺς τοῦ λουτηρίου ἦτο κυλινδρικός, συμφυῆς πρὸς τὴν λεκάνην καὶ ἀδιακόσμητος,

ἐξ αὐτοῦ δὲ διεσώθη μόνον τὸ ἀνώτατον τμήμα, ὕψ. 0,075 καὶ διαμ. 0,195 μ.

Παρὰ τὴν λεκάνην ἀνευρέθη κυκλικὴ πηλίνη βάση συμφυοῦς πρὸς αὐτὴν κυλινδρικοῦ ποδὸς λουτηρίου (εἰκ. 6, Β). Ἔχει μεγ. διάμ. 0,43 καὶ σωζ. ὕψ. 0,295 μ., φαίνεται δὲ ὅτι ἀνήκει εἰς τὸ αὐτό, εἰς ὃ καὶ ἡ λεκάνη, λουτήριον παρὰ τὰς ὑφισταμένας διαφορὰς εἰς τὴν ὕψην καὶ τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ.

Ὑπὸ τὴν λεκάνην τοῦ λουτηρίου ὑπῆρχον τρία χαλκᾶ, λίαν ἐφθαρμένα, νομίσματα τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.¹⁴

Μεταξὺ τῶν σχετικῶς ἀφθόνως ἀνευρεθέντων θραυσμάτων μεγάλων ἀδιακόσμη-

12. The Athenian Agora XII, 1, σελ. 218.

13. Saul S. Weinberg, *Hesperia* XXIII (1954), σελ. 133 κέ., πίν. 30 J.

14. Ἡ χρονολόγησις ἐγένετο ὑπὸ τῆς Ἐφόρου κ. Μ. Οἰκονομίδου, τὴν ὁποίαν καὶ ἐντεῦθεν εὐχαριστοῦμεν.

των ἀγγείων περιλαμβάνεται ἐνσφράγιστος λαβὴ κνιδιακοῦ ἀμφορέως ἀναγνωσθεῖσα ὑπὸ τῆς δ. Virginia Grace¹⁵ ὥς:

Σ[ωτίωνος]
Ἐπὶ Φρουρά[ρ]
χου Ἀπο[λ]
λωνίου [Θ]

καὶ χρονολογηθεῖσα ὑπὸ τῆς ἰδίας¹⁶ εἰς τὸ 188 π.Χ. καὶ τοὺς ἀμέσως ἐπομένους χρόνους.

Λίαν χαρακτηριστικὰ ἐξ ἄλλου τῶν εἰς τὴν περιοχὴν ἀρχαίων μεταλλουργικῶν ἐγκαταστάσεων ὑπῆρξαν καὶ τὰ ἀκόλουθα εὐρήματα:

α. Ἀφθονοὶ σκωρίαι¹⁷ καθ' ὅλην τὴν ἐκτασιν τῆς ἀνασκαφῆς μαρτυροῦσαι τὴν ἐκκαμίνευσιν τοῦ μεταλλεύματος πρὸς παραγωγὴν τοῦ ἀργυροῦχου μολύβδου.

β. Τεμάχια «σωληνωτῶν» λιθαργύρων¹⁸ (εἰκ. 7), ἐξ ὧν δεικνύεται ὁ ἀποχωρισμὸς τοῦ ἀργύρου ἀπὸ τοῦ μολύβδου

Εἰκ. 7. Τεμάχιον «σωληνωτῶν» λιθαργύρου.

15. Τὴν δ. Virginia Grace εὐχαριστοῦμεν καὶ ἐντεῦθεν.

16. V. Grace, *Hesperia* III (1934), σελ. 202, εἰκ. I, 7 καὶ σελ. 263, ἀριθ. 179. V. Grace - M. Saviati - Pétropoulakou, *Délos* XXVII, σελ. 319.

17. Τὸ ὑπέδαφος τῆς Λαυρεωτικῆς, ὡς γνωστόν, περιέχει κατὰ κύριον λόγον ἀργυροῦχον μολύβδον, ἀλλὰ καὶ πλῆθος ἄλλων μετάλλων, πάντα δὲ ταῦτα συνήθως ἀναμειγμένα. Πρῶτος στόχος τῶν μεταλλευτῶν μετὰ τὴν ἐξόρυξιν τοῦ μεταλλεύματος ἦτο ὁ διαχωρισμὸς τοῦ ἀργυροῦχου μολύβδου ἀπὸ τῶν ἄλλων μετάλλων διὰ τῆς τήξεως. Τὰ λοιπὰ μέταλλα ὑπὸ μορφὴν ἀμόρφου μάζης ἀπερρίπτοντο σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου, ὡς ἄχρηστον ὑλικόν, ἀποτελοῦντα τὰς «σκωρίας». Οὕτω παρὰ τὰς καμίνους συνεσπαρέοντο σὺν τῷ χρόνῳ μεγάλαι ποσότητες σκωριῶν, αἱ ὁποῖαι, ὡς εἰσέτι περιέχουσαι μικράν ἀναλογίαν ἀργυροῦχου μολύβδου, ἀνεχωνεύοντο καὶ πάλιν κατὰ τὴν περίοδον τῆς παρακμῆς τοῦ Λαυρίου (Στράβων IX, 1, 23).

18. Κων. Κονοφάγος, Μέθοδος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων κυπελλώσεως τοῦ ἀργυροῦχου μολύ-

διὰ τῆς μεθόδου τῆς «κυπελλώσεως»¹⁹ καὶ γ. Ἀμορφοὶ μάζαι μολύβδου (ὀλίγαι καὶ σποραδικαί).

Τὰ ὡς ἄνω εὐρεθέντα εἰς τὸν χώρον τῶν σκαπτικῶν ἐργασιῶν τῆς Olympic Yachts A. E. ἀρχαῖα ὤθησαν ἡμᾶς εἰς ἐπισταμένην ἐπιφανειακὴν ἔρευναν καὶ τοῦ ὑπολοίπου χώρου τῆς ἰδιοκτησίας τῆς εταιρείας ὡς καὶ τῆς περὶ αὐτὴν περιοχῆς, ἐνετοπίσαμεν δὲ τὰς ἐξῆς ἀρχαιότητας, αἱ ὁποῖαι οὐδόλως ἠρευνήθησαν δι' ἀνασκαφῆς:

7. Πρὸς τὴν κορυφὴν τοῦ χαμηλοῦ λόφου (βλ. σ. χ. ἐδ. 2, Ζ), ἐπὶ τῆς νοτίας κλιτύος τοῦ ὁποίου ἀνηγέρθη τὸ ἐργοστά-

βδου, Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 34 (1959), σελ. 259 κέ., σχέδ. 1 καὶ εἰκ. 4.

19. Κων. Κονοφάγος, ἔ.ἀ.

σιον, διακρίνονται σαφώς ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους τὰ χεῖλη δύο τοῦλάχιστον μεγάλων ὑπαιθρίων καὶ τετραπλεύρων δεξαμενῶν ὕδατος, αἱ ὁποῖαι φέρουν ἐπένδυσιν δι' ὑδραυλικοῦ κονιάματος εἰς τὸ ἐσωτερικὸν καὶ πληροῦνται ἐπιχώσεων ἕως ἄνω. Αἱ ἀκριβεῖς διαστάσεις αὐτῶν δὲν ἦτο δυνατόν νά ληφθῶσι ἄνευ ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης.

8. Εἰς ἀπόστασιν 27.50 μ. πρὸς Ν. - ΝΑ. τῆς σήραγγος (βλ. ἀνωτ. ἀριθ. 3) ἐντὸς τοῦ ἀμέσως πρὸς Α. τῆς Olympic Yachts Α. Ε. ἐκτεινομένου κτήματος Κ. Σταματᾶ, ὑπάρχει «φρεατοειδῆς» δεξαμενὴ ὕδατος (βλ. σ χ ἐ δ. 2, Η), ἐφ' ἧς ἔχει προστεθῇ σύγχρονον ἐπιστόμιον ἐκ τσιμέντου. Εἶναι ἐσκαμμένη ἐντὸς τοῦ πετρώματος, ἔχει διάμ. 0,80 μ. καὶ φέρει ἐπένδυσιν δι' ἀρίστου ὑδραυλικοῦ κονιάματος ἐν πολλοῖς ἐφθαρμένον. Καθέτως καὶ κατὰ διαστήματα ἔχουν λαξευθῇ τεταρτοσφαίρια διὰ τὴν κάθοδον ἀνθρώπου εἰς τὸ ἐσωτερικόν. Ἡ δεξαμενὴ εὐρέθῃ κενὴ ἐπιχώσεως μέχρι βάθους 7.10 μ.

9. Ὅμοιως ἐντὸς τοῦ κτήματος Κ. Σταματᾶ καὶ περὶ τὰ 42.50 μ. πρὸς Α. τῆς προηγουμένης ὑπάρχει ἐτέρα μεγάλη υπόγειος δεξαμενὴ ὕδατος ἰδιόρρυθμος. Αὕτη εἰς τὴν πραγματικότητα ἀποτελεῖται ἐκ δύο δεξαμενῶν (βλ. σ χ ἐ δ. 2, Θ - Σ - Ι' 3, Θ - Σ - Ι), ἥτοι ἐκ μιᾶς «φρεατοειδοῦς» (πρὸς Α., Ι) καὶ μιᾶς παρακειμένης κωδωνοσχῆμου (πρὸς Δ., Θ), αἱ ὁποῖαι ἐπικοινωνοῦσι διὰ σήραγγος (Σ).

Ἡ «φρεατοειδῆς» ἔχει διάμ. 0,90 καὶ εὐρέθῃ κενὴ ἐπιχώσεως μέχρι βάθ. 3 μ. Ἐπὶ τῶν χειλέων αὐτῆς ὑπάρχει ἐπιστόμιον ἐκ δύο μεγάλων παρακειμένων ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν, κατὰ τὸ σημεῖον ἐπαφῆς τῶν ὁποίων ἔχει ἀφεθῇ ἄνοιγμα ἑλλειπτικοῦ σχήματος, ὁμόκεντρον πρὸς τὴν δεξαμενὴν, μεγ. διαμ. 0.50 μ.

Ἡ κωδωνόσχημος δεξαμενὴ, ἡ ὁποία ἐπικοινωνεῖ μετὰ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους διὰ φρεατίου, διαμ. 0,80 καὶ βάθ. 2 μ., εὐρέθῃ κενὴ ἐπιχώσεως μέχρι 5 μ. χαμηλότερον τῶν χειλέων τοῦ φρεατίου. Εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦτο ἡ διάμετρος αὐτῆς εἶναι 2.80 μ. Ἐντὸς τῆς δεξαμενῆς ὑπάρχουν μεγάλα τεμάχια ἀσβεστολιθικῆς πλακὸς ἀνήκοντα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τὸ καταπεσὸν ἐπιστόμιον τοῦ φρεατίου.

Ἡ συνδέουσα τὰς δύο δεξαμενάς σήραγξ, μήκ. 4.70 μ., ἔχει διατομὴν ἰσοσκελοῦς τριγώνου περίπου. Αἱ πλευраὶ αὐτῆς δὲν εἶναι ἐπίπεδοι, ἀλλὰ παρουσιάζουν ἐλαφρὰς ἀνωμαλίας, ὥς τὰ τοιχώματα τῆς δεξαμενῆς ὑπ' ἀριθ. 4, λόγῳ τῆς ἐπίσης ἀδρομεροῦς μόνον λαξεύσεως τῆς ἐπιφανείας τοῦ βράχου, ἐνῶ κατὰ τὴν ὀξυγώνιον ὀροφὴν τοῦλάχιστον, ἡ σήραγξ δεικνύει σχεδὸν ἔντονον κατωφερικὴν κλίσιν πρὸς Δ., ἥτοι ἀπὸ τῆς «φρεατοειδοῦς» πρὸς τὴν κωδωνόσχημον δεξαμενὴν. Ὁ πυθμὴν ἀπάντων τῶν μελῶν τοῦ συγκροτήματος δὲν ἐξηκριβώθη, ἐπειδὴ καλύπτεται ὑπὸ ἀγνώστου πάχους ἐπιχώσεων, τὸ δὲ ἐσωτερικόν, τόσον τῆς «φρεατοειδοῦς» καὶ τῆς κωδωνοσχῆμου δεξαμενῆς, ὅσον καὶ τῆς συνδεούσης ταύτας σήραγγος, διατηρεῖ ἐπένδυσιν δι' ἀρίστου ὑδραυλικοῦ κονιάματος, πάχ. 0,015 μ.

2. 10. Ἡ Olympic Yachts Α.Ε. ἐγκατεστάθη εἰς τὴν περιοχὴν διαδεχθεῖσα παλαιότεραν ὁμότεχνον ἐταιρείαν, τῆς ὁποίας διетήρησε τὸν κεντρικὸν κτηριακὸν πυρῆνα. Ὡς πληροφορούμεθα, κατὰ τὴν θεμελίωσιν τοῦ πρώτου κτηρίου (βλ. σ χ ἐ δ. 2, Κ) ἐνετοπίσθησαν ἕτεραι ὑπαίθριοι τετράπλευροι δεξαμεναὶ ὕδατος, ἐπενδεδυμέναι δι' ὑδραυλικοῦ κονιάματος, ὥς καὶ ἄλλα οἰκοδομικὰ λείψανα.

11. Συμφώνως πρὸς πληροφορίας κατόικων τοῦ Λαυρίου, κατὰ τὸ δυτικὸν ὄριον

της ιδιοκτησίας της Olympic Yachts Α. Ε. ανευρέθησαν παλαιότερον ικαναί ποσότητες μολύβδου και λιθαργύρων²⁰ (βλ. σχ έ δ. 2, Α).

12. Ἐπὶ τῆς κορυφῆς καὶ τῆς βορείου κλιτύος τοῦ λόφου, ὁ ὁποῖος δεσπόζει ἀπὸ Ν. τοῦ ὄρμου Γαῖδουρόμαντρα, ὑπάρχουν ἐμφανῆ ἐρείπια ἀρχαίων κτισμάτων, τὰ ὁποῖα ὁμως δὲν φαίνονται σχετιζόμενα, ἀμέσως τοῦλάχιστον, πρὸς τὰς παρὰ τὴν ἔναντι ἀκτὴν περιγραφείσας μεταλλουργικὰς ἐγκαταστάσεις.

Ἐκ τῶν ἐλλθόντων εἰς φῶς κατὰ τὴν ιδιοκτησίαν τῆς Olympic Yachts καὶ τὴν περὶ αὐτὴν περιοχὴν εὐρημάτων, ὡς καὶ ἐκ τῶν ὑπαρχουσῶν πληροφοριῶν, καθίσταται σαφές, ὅτι εἰς τὸν δυτικὸν μυχὸν τοῦ ὄρμου Γαῖδουρόμαντρα Λαυρίου ἐλειτούργησε μέγα ἐργαστήριον ἐπεξεργασίας τοῦ ἀργυρούχου μεταλλεύματος τῆς Λαυρεωτικῆς ἢ ἀριθμὸς μικροτέρων ὁμοίων. Πράγματι ὑπάρχουν εἰς τὴν περιοχὴν ἅπασαι αἱ ἀπαιτούμεναι ἐγκαταστάσεις δι' ἑν ἀνάλογον ἐργαστήριον, ὡς γνωρίζομεν ταύτας ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τῆς μελέτης τῶν πολυαρίθμων μνημείων τῆς ἀρχαίας μεταλλουργικῆς τε-

χνικῆς εἰς τὴν Λαυρεωτικὴν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκ τῶν σταδίων τῆς ὅλης ἐπεξεργασίας τῆς ἀργυρίτιδος πρὸς τελικὴν παραγωγὴν τοῦ ἀργύρου κατὰ τὴν ἀρχαίαν μεθοδολογίαν, ἥτοι :

α. Μεγάλαι δεξαμεναὶ πρὸς συλλογὴν τῶν ὀμβρίων ὑδάτων καὶ τροφοδοσίαν τῶν πλυντηρίων.

β. Πλυντήρια διὰ τὴν συμπίκνωσιν ἢ τὸν καθαρισμὸν τοῦ κατατριβομένου κατ' ἀρχὴν μεταλλεύματος, τὸν ὑπὸ τῶν συγχρόνων λεγόμενον «ἐμπλουτισμόν»²¹, καὶ

γ. Διάφορα ἄλλα κτήρια σχετιζόμενα πρὸς κατοικίας.

Τὰ ἐρείπια τοῦ ὅλου ἐργαστηρίου ἢ τῶν ἐργαστηρίων ἐκτείνονται σήμερον ἐπὶ τῆς ιδιοκτησίας τῆς Olympic Yachts, ἐπὶ τοῦ παρακειμένου κτήματος Κ. Σταματᾶ, ἐπὶ τῆς ἀντιστοίχου πρὸς τὴν Olympic Yachts παραλιακῆς ζώνης, ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ ἐν συνεχείᾳ ταύτης βυθοῦ τῆς θαλάσσης. Τὰ ἐν τῷ βυθῷ, ἀποτελοῦντα τὸ μεγαλύτερον τμήμα τοῦ ἐργαστηρίου, εἶναι ἐν μέρει ὁρατὰ ἐκ τῆς ξηρᾶς, ὅσάκις ἐπικρατεῖ ἄμπωτις, δύναται τις ὁμως νὰ παρατηρήσῃ ταῦτα καλύτερον καὶ ἐν τῷ συνόλῳ ἀπὸ λέμβου

20. Ὡς γνωστόν, αἱ ἀπὸ τοῦ 1864 ἀναλαβοῦσαι τὴν ἐκμετάλλευσιν τῆς Λαυρεωτικῆς ἐταιρείαι δὲν περιωρίσθησαν μόνον εἰς τὴν ἐξόρυξιν τοῦ μεταλλεύματος ἐκ τῆς γῆς, ἀλλὰ προέβησαν καὶ εἰς τὴν ἀναχώνευσιν τῶν τεραστίων ποσοτήτων σκωριῶν καὶ ἐκβολάδων, αἱ ὁποῖαι ἀφέθησαν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων μεταλλευτῶν παρὰ τὰς καμίνους καὶ ἐν τὸς ἢ ἐκτὸς τῶν στοῶν καὶ τῶν φρεάτων ἐξορύξεως ἢ παρὰ τὰς συστάδας τῶν πλυντηρίων (βλ. Ἀνδρ. Κορδέλλας, Ὁ μεταλλευτικὸς πλοῦτος καὶ αἱ ἀλυσκαὶ τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1902, σελ. 61). Ὁμοίως καὶ ἰδιῶται ἐντοπιζόντες ποσότητας μολύβδου καὶ λιθαργύρων συνέλεγον καὶ ἐπώλουν εἰς τὰς ἐταιρείας τὸ εὗρημα. Τοῦτο εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν συστηματικὴν ἀναζήτησιν μολύβδου καὶ λιθαργύρων ὑπὸ ἰδιωτῶν καθ' ἅπασαν τὴν Λαυρεωτικὴν καὶ φυσικῷ τῷ λόγῳ τὴν βλάβην

πολλῶν ἀρχαίων μεταλλουργικῶν ἐγκαταστάσεων καὶ δὴ καμίνων.

21. Ὁ καθηγητὴς † Σ. Μαρινᾶτος προλογίζων ἐργασίας περὶ τῶν ἀρχαίων πλυντηρίων τῆς Λαυρεωτικῆς (βλ. Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 29, ἀριθ. 1 - 2, Ἀθῆναι 1970, σελ. V) παρατηρεῖ σχετικῶς : «... Τὰ ἀρχαῖα μεταλλεύματα ἔπρεπε πρὸ τῆς ἐκκαμινεύσεως νὰ ἀπαλλαγῶν ὅσον τὸ δυνατόν τῶν γεωδῶν συστατικῶν. Πρὸς τοῦτο μετεβάλλοντο πρῶτον εἰς κόνιν καὶ κατόπιν δι' ὕδατος παρεσύροντο τὰ γεῶδη συστατικά, ὡς ἐλαφρότερα, καὶ ἀπέμενον. . . οἱ κόκκοι τοῦ μεταλλοῦ ὡς βαρύτεροι. Τοῦτο λέγεται σήμερον ἐμπλουτισμός. . . Δὲν πρόκειται περὶ ἐμπλουτισμοῦ, ἀλλὰ περὶ καθάρσεως ἢ συμπικνώσεως τοῦ μεταλλεύματος. . . ».

Είκ. 8. Σωρός πλυνιτών εις Μεγάλα Πεδκα Λαυρεωτικής.

πλεούσης « παραλλήλως » καὶ πλησίον πρὸς τὴν ἀκτὴν, ἐπειδὴ τὰ νοτιώτερα ἐξ αὐτῶν εὐρίσκονται εἰς βάθος μὴ ὑπερβαῖνον τὰ 3 μ. (βλ. σ χ έ δ. 2 ἔνθα ὁ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων καταλαμβάνόμενος χώρος τοῦ βυθοῦ ὀρίζεται κατὰ προσέγγισιν διὰ τῆς γραμμῆς P - P1 - P2 - P3).

Ὡς ἐξηκριβώσαμεν ἀπὸ λέμβου καὶ διὰ

προχείρων καταδύσεων, τὸ ἐργαστήριον κλείεται ἀπὸ N. ὑπὸ ἰσχυροῦ καμπύλου τοίχου ἔχοντος εὐρεῖαν πύλην, ἐκ τῆς ὁποίας ἐκκινεῖ πλατεῖα σχετικῶς ὁδὸς βαίνουσα πρὸς B. Ἐκατέρωθεν ταύτης ἐκτείνονται διάφορα κτίσματα, μεταξὺ δὲ αὐτῶν ἀναγνωρίζονται εὐκόλως, ἂν καὶ καλυπτόμενα ὑπὸ τῆς χλωρίδος τοῦ βυθοῦ, «ἐπί-

Εἰκ. 9. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 8

πεδα» πλυντήρια²². Ὁ βυθὸς ἐξ ἄλλου, καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν, ἐφ' ἧς διακρίνονται ἐρείπια, βρίθει σκωριῶν, θραυσμάτων μεγάλων ἀδιακοσμήτων ἀγγείων καὶ ὀστράκων, ὅπως ἀκριβῶς καὶ τὰ εἰς τὴν ἐνδοχώ-

ραν τῆς Λαυρεωτικῆς ἐρείπια ἐργαστηρίων.

Ὁ μετὰ τὴν κατάτριψιν καθαρισμὸς τοῦ μεταλλεύματος εἰς τὰ πλυντήρια, ἥτοι ἡ δι' ὕδατος ἀπομάκρυνσις ἐξ αὐτοῦ τῶν γεωδῶν συστατικῶν, πρὸ τῆς ἐκκαμινεύσεως, εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν παραγωγὴν μεγάλων ποσοτήτων ἱλύος, αἱ ὁποῖαι ἀπερρί-

22. Κων. Κονοφάγος, Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 29, ἀριθ. 1, Ἀθῆναι 1970.

πτοντο ὡς ἄχρηστον ὑλικὸν συνήθως ἐκ-
τὸς τῶν ὁρίων τοῦ ἐργαστηρίου, ἀποξηραι-
νόμεναι ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ τοῦ καιροῦ. Πρό-
κειται περὶ τῶν ὑπὸ τῶν νεωτέρων μεταλ-
λευτῶν (Ἀνδρέας Κορδέλλας) κληθέν-
των «πλυνιτῶν»²³. Ὡς εἶναι εὐλογον,
διὰ τῆς μακροχρονίου λειτουργίας τοῦ ἐρ-
γαστηρίου ἢ διὰ τῆς ἐπεξεργασίας μεγάλων
ὄγκων μεταλλεύματος ἐδημιουργοῦντο
σὺν τῷ χρόνῳ παρὰ τὰ ὅρια αὐτοῦ τερά-
στιοι σωροὶ πλυνιτῶν ἀποτελοῦντες σχε-
δὸν μικροὺς λόφους. Παρομοίους λόφους
ἐπεσημάναμεν πλησίον πολλῶν ἐργαστη-
ρίων εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Λαυρεωτικῆς
(εἰκ. 8, 9), φαίνεται δὲ ὅτι δὲν ἔλειπον
ἐκ τοῦ εἰς Γαῖδουρόμαντραν ἐργαστηρίου.

Καθ' ὅλην τὴν δυτικὴν ἀκτὴν τοῦ ὅρ-
μου σχηματίζεται σήμερον εἶδος λιμνο-
θαλάσσης (βλ. σχ. 2, ἐνθα ἀναγράφον-
ται καὶ αἱ σχετικαὶ βυθομετρήσεις²⁴),
αἱ διαστάσεις τῆς ὁποίας μεταβάλλονται
ἀναλόγως πρὸς τὴν ἀμπώτιδα ἢ τὴν παλίρ-
ροιαν. Ὁ βυθὸς αὐτῆς ἀποτελεῖται ἐξ ἁμ-
μώδους ἰλύος, ἐὰν δὲ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ
στάθμη τῆς θαλάσσης κατὰ τὴν ἐποχὴν
λειτουργίας τοῦ ἐργαστηρίου ἐπὶ τῇ βάσει
τῶν εἰς τὸν βυθὸν ὑπαρχόντων ἀρχαίων
κτισμάτων, καθίσταται σαφές, ὅτι ἡ ἰλὺς
προήλθεν ἐκ τῆς διαβρώσεως, ὑπὸ τῶν
βροχῶν καὶ τῶν κυμάτων τῆς ἀνελθούσης
θαλάσσης, τῶν πάλαι ποτὲ παρὰ τὴν ἀρ-
χαίαν ἀκτὴν ὑπαρχάντων πλυνιτῶν, τῶν
δημιουργηθέντων ἐκ τῶν ἀπορριμμάτων
τῶν πλυντηρίων τοῦ ἐργαστηρίου. Εἶναι
ἐπίσης φανερόν, ὅτι ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἀκτῆς,

προφανῶς ἀδιακρίτως, ἀπερρίπτοντο καὶ
τὰ κατάλοιπα παρακειμένων καμίνων τή-
ξεως τοῦ μεταλλεύματος, ἤτοι σκωρίαί, αἱ
ὁποῖαι σήμερον ἀφθόνως ἀνευρίσκονται
ἐντὸς τῆς ἰλύος τῆς λιμνοθαλάσσης.

Κατὰ τὴν νοτιοδυτικὴν ἀκτὴν τοῦ δυ-
τικοῦ μυχοῦ τοῦ ὅρμου (βλ. σχ. 2, Μ), ἡ ὑπὸ τῶν κυμάτων ἐνίοτε μετακι-
νουμένη ἰλὺς ἀποκαλύπτει ἀσαφῆ λείψα-
να ἀρχαίων τοίχων. Εἰς ταῦτα προφανῶς
ἀναφερόμενος ὁ J. H. Young²⁵, ἐν συνδυα-
σμῷ πρὸς τὰς ἀφθόνους σκωρίας τῆς πέριξ
περιοχῆς, μνημονεύει τὴν ὑπαρξίν καμί-
νων τήξεως τοῦ μεταλλεύματος εἰς τὸ αὐτὸ
σημεῖον τῆς ἀκτῆς. Οὕτω κλείεται δι' αὐ-
τῶν ὁ κύκλος τῆς ὅλης πορείας πρὸς παρα-
γωγὴν τοῦ ἀργύρου εἰς τὴν Λαυρεωτικὴν,
ἀκολουθοῦσης, ὡς γνωστόν, τὰ ἐξῆς κύρια
στάδια :

α. Ἐξόρυξις τοῦ μεταλλεύματος ἐκ τῆς
γῆς.

β. Κατάτριψις αὐτοῦ καθαρισμός, καὶ
γ. Ἐκκαμίνευσις.

Ἐκαστον τῶν σταδίων τούτων προϋπο-
θέτει τὴν δημιουργίαν ὠρισμένων ἀπαι-
τήτων κατασκευῶν, ὅπως ὑπογείων στοῶν,
πλυντηρίων καὶ καμίνων ἀντιστοιχῶς. Αἱ
τελευταῖαι, ὡς γνωρίζομεν ἐκ τῶν σχετικῶν
ἐρειπίων εἰς Πουνταζέζαν²⁶ καὶ εἰς τὸ ἐσω-
τερικὸν τῆς Λαυρεωτικῆς (π.χ. εἰς Με-
γάλα Πεῦκα²⁷), κατεσκευάζοντο συνήθως
ἐντὸς εἰδικῶν μεγάλων κτηρίων, τὰ ὁποῖα
ἀνεγείροντο μακρὰν τῶν οἰκιστικῶν κέν-
τρων καὶ σχεδὸν πάντοτε πρὸς Ν. ἢ ΝΑ.
αὐτῶν, λόγῳ τῶν ἐπικρατούντων εἰς τὴν

23. Ἀνδρ. Κορδέλλας, Ὁ μεταλλευτικὸς πλοῦ-
τος καὶ αἱ ἀλυσκαὶ τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις
1902, σελ. 63.

24. Τὸ τοπογραφικὸν σχ. 2, ἐφ' οὗ ἐτο-
ποθετήσαμεν τὰ ἀνευρεθέντα ἀρχαῖα, συνετάχθη
καὶ παρεχωρήθη ἡμῖν ὑπὸ τῆς Olympic Yachts
Α.Ε.

25. J. H. Young, ἔ.α.

26. Κων. Κονοφάγος, Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας
Ἀθηνῶν, τόμ. 34 (1959), σελ. 262, σχέδ. 5.

27. H. Mussche - C. Conophagos, Thorikos VI,
1969, σελ. 66 κέ.

Λαυρεωτικήν βορείων ανέμων. Ἀπεμακρύνοντο οὕτως αἱ λίαν ἐπικίνδυνον διὰ τὸν ἄνθρωπον καὶ τὰ ζῶα δηλητηριώδεις ἀναθυμιάσεις, αἱ παραγόμεναι κατὰ τὴν ἐκκαμίνευσιν τοῦ μεταλλεύματος²⁸. Ὡς ἐκ τούτου, αἱ κατὰ τὴν νοτιοδυτικὴν ἄκτὴν τοῦ ὄρμου ἀναφερθεῖσαι κάμινοι ἀποτελοῦν πιθανῶς ὀργανικὸν τμήμα τοῦ ἐργαστηρίου τῆς βορειοδυτικῆς ἄκτῆς, ἀνηγέρθησαν δὲ πρὸς Ν. αὐτοῦ, ἵνα μὴ προσβάλλωνται ὑπὸ τῶν ἀναθυμιάσεων τῆς ἐκκαμινεύσεως οἱ ἐργαζόμενοι καὶ οἱ κατοικοῦντες εἰς τὸ ἐργαστήριον.

Ἡ χρονολόγησις τοῦ εἰς Γαῖδουρόμαντραν ἐργαστηρίου δύναται νὰ βασισθῇ κυρίως ἐπὶ τῆς συγκρίσεως πρὸς τὰ ἀσφαλῶς χρονολογούμενα ἀντίστοιχα ἐργαστήρια τῆς ἐνδοχώρας τῆς Λαυρεωτικῆς, πρὸς τὰ ὅποια ὁμοιάζει τόσον ὡς πρὸς τὴν τοιχοδομίαν (τοιχοὶ ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θαλάσσης), ὅσον καὶ πρὸς τὰ ὑδραυλικά κονιάματα τῶν δεξαμενῶν καὶ τῶν σηράγγων. Οὕτω, ἡ ἰδρυσις τοῦ ἐργαστηρίου δύναται νὰ ἀναχθῇ εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ἂν ὄχι παλαιότερον²⁹. Τὰ κινητὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς ἐξ ἄλλου ἀνήκουν εἰς τὸν ἴδιον αἰῶνα κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ τὰ μὲν παλαιότερα ἐξ αὐτῶν δεικνύουν πιθανῶς προγενεστέραν, μεταλλουργικὴν ἢ μὴ, ἐγκατάστασιν εἰς τὴν περιοχὴν, ἣν δὲν ἐπεσήμανεν ἡ ἡμετέρα ἔρευνα, τὰ δὲ νεώτερα ἐπιβεβαιοῦσι τὸ καὶ ἐκ τῶν πηγῶν γνωστόν, ὅτι ἡ ζωὴ καὶ ἡ προσπάθεια πρὸς παραγωγὴν ἀργύρου εἰς

τὴν Λαυρεωτικὴν συνεχίσθη μέχρι καὶ τῶν τελευταίων προχριστιανικῶν αἰώνων³⁰. Μετὰ τὸν 4ον π.Χ. αἰ. ἡ προσπάθεια αὕτη βαίνει συνεχῶς μειουμένη καὶ νομίζομεν, ὅτι δὲν ἐδημιούργησε νέας κτηριακὰς μεταλλουργικὰς ἐγκαταστάσεις (δεξαμενὰς, πλυντήρια, οἰκοδομήματα καμίνων), ἀλλὰ, ὡς ἦτο φυσικόν, ἐχρησιμοποίησεν τὰς ἀναλόγους ἀρίστας κατασκευὰς τῶν μεταλλουργῶν τῆς κλασσικῆς περιόδου.

Ἐν κατακλείδι σημειοῦμεν τὴν ἀνυπαρξίαν ὁρατῶν σήμερον στοῶν ἐξορύξεως τοῦ μεταλλεύματος εἰς τὴν εὐρυτέραν περιοχὴν παρὰ τὸν ὄρμον Γαῖδουρόμαντρα, ὡς ἄλλωστε δηλοῦται καὶ εἰς τοὺς εἰδικοὺς χάρτας τοὺς συνταχθέντας ὑπὸ Ardaillon³¹ καὶ Μαρίνου³². Ἡ ἔλλειψις μάλιστα πλουσίων κοιτασμάτων ἀργυροῦχου μολύβδου εἰς τὴν περιοχὴν δεικνύεται σαφῶς εἰς τὸν μεταλλευτικὸν χάρτην τοῦ τελευταίου. Γενικῶς πιστεύεται, ὅτι ἤδη ἀπὸ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., διὰ τὴν ἐπελθοῦσαν ἀποψίλωσιν τῶν δασῶν τῆς Λαυρεωτικῆς, λόγῳ τῆς ἐντατικῆς ἐκκαμινεύσεως (ἀπαιτοῦσης μεγάλῃν ποσότητα καυσίμου ξυλείας), τὰ ἐργαστήρια καὶ αἱ κάμινοι, τὰ ὅποια προηγουμένως κατεσκευάζοντο παρὰ τὰς στοὰς ἐξορύξεως τοῦ μεταλλεύματος εἰς τὴν ἐνδοχώραν, ἤρχισαν ἀνεγειρόμενα παρὰ τοὺς ὄρμους τῆς ἀνατολικῆς Λαυρεωτικῆς διὰ τὴν εὐκολίαν πορισμοῦ τῆς ἀπαραίτητου καυσίμου ξυλείας ἐκ τῆς Εὐβοίας καὶ τῶν νήσων³³.

Α. ΛΙΑΓΚΟΥΡΑΣ - Ε. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ

28. Στράβων III, 2, 8: «Τὰς δὲ τοῦ ἀργύρου καμίνας ποιοῦσιν ὑψηλάς, ὥστε τὴν ἐκ τῶν βῶλων λιγνὸν μέθαρων ἐξαίρεσθαι βαρεῖα γάρ ἐστι καὶ ὀλέθριος...».

29. Ὁ J. H. Young (ἐ.ἀ.) ἀναφέρει νεκροταφεῖα τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. κατὰ τὴν βορείαν καὶ τὴν ἀνατολικὴν περιοχὴν τοῦ ὄρμου Γαῖδουρόμαντρα.

30. Ἡ ἐκμετάλλευσις τῆς Λαυρεωτικῆς ἐπανελήφθη, ἀλλ' εἰς περιορισμένον βαθμόν, κατὰ τοὺς ὑστέρους ρωμαϊκοὺς καὶ τοὺς πρώτους βυζαντινοὺς αἰῶνας.

31. Ed. Ardaillon, ἐ.ἀ.

32. Γ. Π. Μαρίνος - W. E. Petrascheck, Λαύριον, Ἀθῆναι, 1956.

33. H. F. Mussche, Thorikos III, 1965, σελ. 71.

FOUILLES AU LAURION

Les fouilles effectuées au Laurion en 1971, par la IIe Éphorie des Antiquités, aux frais de l'Olympic Yachts, ont mis au jour des réservoirs d'eau dont ont été conservés des fragments du fond, des parois en ciment hydraulique et une galerie souterraine. On a également trouvé d'assez grandes quantités de plomb et de

litharge. Toutes ces trouvailles semblent prouver qu'il existait, à cet endroit, un grand atelier où l'on travaillait le minerai argentifère du Laurion ; la construction de cet atelier peut être attribuée à la première moitié du IVe siècle av. J.-C.

A. LIAGOURAS - E. KAKAVOTANNIS

ΤΟ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΝ ΣΠΗΛΛΑΙΟΝ ΣΚΟΤΕΙΝΗ ΠΑΡΑ ΤΑ ΘΑΡΟΥΝΙΑ ΕΥΒΟΙΑΣ

Τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1974 ἡρευνήθη¹ διὰ πρώτην φοράν τὸ σπήλαιον Σκοτεινή, τὸ ὁποῖον εὑρίσκεται εἰς τὴν κεντρικὴν Εὐβοίαν, πλησίον τοῦ χωρίου Θαρούνια.

Τὸ σπήλαιον (ὕψ. 450 μ.) κεῖται 20 μ. περίπου κάτωθεν τῆς κορυφῆς βραχώδους ἀσβεστολιθικοῦ ὄρους, ἢ βορεῖα πλευρὰ τοῦ ὁποῖου κατέρχεται ἀποτόμως εἰς χαράδραν. Εἰς τὸ βάθος αὐτῆς, κάτωθεν

τοῦ σπηλαίου, διέρχεται ὁ ποταμὸς Χόνδρος, ὅστις καταλήγει εἰς τὸ βόρειον Αἰγαῖον. Ὅρεινοὶ ὄγκοι πρὸς τὰ βόρεια, ἀνατολικά καὶ δυτικά ἀποκόπτουν τὴν περιοχὴν, ἐνῶ πρὸς νότον, πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ Ἀλιβερίου, εἶναι εὐκολωτέρα ἡ ἐπικοινωνία.

Τὸ σπήλαιον τῆς Σκοτεινῆς εἶναι μεγάλων διαστάσεων μὲ πολλὰς διακλαδώσεις²

1. Τὸ σπήλαιον ἦτο γνωστὸν ἀπὸ μακροῦ χρόνου εἰς τοὺς ποιμένας τῆς περιοχῆς. Ὁφείλονται εὐχαριστίαι εἰς τὸν φιλόρχαιον ἱατρὸν κ. Θεόδωρον Σκούραν, ὅστις ὡς μέλος τῆς Σπηλαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐπεσήμανε τὸ σπήλαιον καὶ προσεκόμισεν εἰς τὸ Μουσεῖον Χαλκίδος ὀλίγα δειγμάτων κεραμεικῆς.

2. Ὁλόκληρον τὸ σπήλαιον ἐξηρευνήθη ὑπὸ ομάδος σπηλαιολόγων, ἐφωτογραφήθη καὶ ἐσχεδιάσθη. Φαίνεται ὅτι εἰς τὸ βαθύτερον σημεῖον του ὑπάρχει συνέχεια, ἀλλὰ ἡ διέξοδος αὕτη εἶναι κλειστὴ σήμερον.

Εικ. 1. Ἡ εἴσοδος τοῦ σπηλαίου Σκοτεινῆς.

καὶ ὀρόφους, κοσμεῖται δὲ εἰς πολλὰ σημεῖα δι' ὠραίων φυσικῶν κιόνων, οἵτινες προέρχονται ἐκ τῆς ἐνώσεως σταλακτιτῶν καὶ σταλαγμιτῶν. Τὸ πρὸς τὴν εἴσοδον τμήμα τοῦ σπηλαίου (εἰκ. 1), ἐκεῖ ὅπου σχηματίζεται εὐρύχωρος αἶθουσα, εἶναι βέβαιον ὅτι εἶχε κατοικηθῇ ἀπὸ τῆς προϊ-

στορικῆς περιόδου. Ἀπὸ παλαιωτάτων χρόνων ἡ Σκοτεινὴ ὑπῆρξε καταφύγιον ἀνθρώπων καὶ ζώων. Ἀπολιθωμένα ὀστά ζώων (ἐλαφιδῶν), κεκαλυμμένα ὑπὸ παχέος στρώματος σταλαγμιτικοῦ ὑλικοῦ, ἀποτελοῦν ὑπολείμματα γευμάτων καὶ χρονολογοῦνται εἰς τὴν Νεωτέραν Παλαιολι-

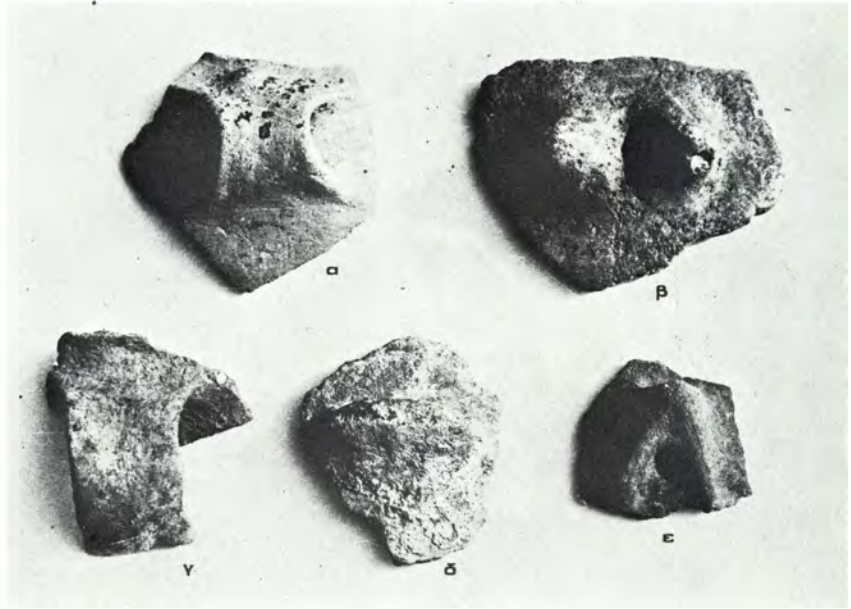

Σχέδ. 1. Τομαὶ ἀβαφῶν οστράκων.

θικὴν περίοδον. Ἐν μόνον τεμάχιον ἀνθρώπινου ὄστοῦ εὐρέθη, ἀλλὰ δὲν ἔχει ἐξετασθῆ εἰσέτι. Πάντως ἡ κατοίκησις ἀνθρώπου ἐντὸς τοῦ σπηλαίου ἀπὸ τῆς Παλαιολιθικῆς ἐποχῆς πρέπει νὰ θεωρηθῇ λίαν πιθανή.

Ἐκ τῆς μακροχρονίου μέχρι σήμερον χρησιμοποίησεως τοῦ σπηλαίου, ὀφειλο-

μένης εἰς τὴν βατότητα αὐτοῦ, τοῦλάχιστον τοῦ πρὸς τὴν εἴσοδον μέρους του, ἔχει σχηματισθῆ παχεῖα ἐπίχωσις ἀποτελουμένη ἐκ στρωμάτων τέφρας καὶ λίθων. Ἡ διατάραξις ὅμως τῶν στρωμάτων εἶναι ἐμφανής, διότι ἀνευρίσκονται νεολιθικὰ ὄστρακα ὁμοῦ μετὰ κλασσικῶν καὶ βυζαντινῶν. Εἰς ὁλόκληρον τὴν ἑκτασιν τοῦ

Εικ. 2. Σπήλαιον Σκοτεινή.
Μονόχρωμα έρυθρά και
άβαφη όστρακα.

Εικ. 3. Άβαφη νεολιθικά όστρακα με άποτυπώματα ψιάθου.

σπηλαιού εκπλήσσει ή άφθονία των κεραμικών ευρημάτων, τὸ 95 % των οποίων ανήκει εις την Νεολιθικήν περίοδον. Εις τὰς πλέον σκοτεινάς ρωγμάς και κόγχας

υπάρχει πλῆθος όστράκων. Τὰ πλείστα περισυνελέγησαν εις τὸ βαθύτερον μέρος τοῦ σπηλαιού, εντός χάσματος, όπου έχουν ολισθήσει από τὰ ανώτερα μέρη.

Ἐπανελημμένοι ἐπισκέψεις εἰς τὸ σπήλαιον τῆς Σκοτεινῆς ἀπέδωσαν μεγάλην ποσότητα ὀστράκων, καθ' ὁλοκληρίαν ἐπιφανειακῶν, ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῶν ὁποίων εἵμεθα εἰς θέσιν νὰ κατατάξωμεν εἰς γνωστάς κατηγορίας τὸ σύνολον τῆς προϊστορικῆς κεραμικῆς καὶ νὰ τὸ τοποθετήσωμεν χρονολογικῶς. Ἡ ποιότης τῆς νεολιθικῆς κεραμικῆς εἶναι ἐξαιρετικὴ καὶ ἡ διατήρησις συχνὰ ἀρίστη, λόγῳ τῶν συνθηκῶν αἱ ὁποῖαι ἐπικρατοῦν ἐντὸς τοῦ σπηλαίου.

ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Ι. Ἀβαφῆ οἰκιακὰ σκεῦη

Εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν ὑπάγεται τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν ὀστράκων. Τὰ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν ἀνήκουν εἰς μεγάλα, πιθοειδῆ κυρίως, ἄγγεα, μὲ βάσεις δακτυλιοειδεῖς ἢ ἐπιπέδους (σχέδ. 1). Ὁ πηλὸς τῶν εἶναι ἀκάθαρτος καὶ ἡ ἐπιφάνεια ἔχει χρῶμα καστανόν, ἐρυθρῶν ἢ μελανότεφρον. Χαρακτηριστικαὶ εἶναι αἱ κάθετοι ταινιοειδεῖς λαβαί³ (εἰκ. 2 γ), τὰ καθέτως ἢ ὀριζοντίως τετρημένα ὠτία (εἰκ. 2 ε) καὶ αἱ ἄτρητοι ἀποφύσεις (εἰκ. 2 β, δ).

Εἰς τρία ὀστρακα τῆς κατηγορίας αὐτῆς ὑπῆρχον, εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς βάσεως, ἀποτυπώματα ψιάθου⁴ (εἰκ. 3 α, 4). Πιθανώτατα τὰ ἄγγεα ταῦτα, μετὰ τὸ πλάσιμον, ἐτοποθετοῦντο ἐπὶ ψιάθων διὰ νὰ στεγνώσουν. Εἰς τὴν βάσιν ἑνὸς ἄλλου ὀστράκου διακρίνεται τὸ ἀποτύπωμα ὑφά-

σματος⁵ ἢ λεπτοτάτου ψαθίου (εἰκ. 3 β, 5). Ἡ ὕφανσις εἶναι σταυρωτὴ ἀποτελουμένη ἀπὸ μονὰ « ὑφάδια » καὶ μονοὺς μεμονωμένους στήμονας. Γενικῶς, τὰ ἀποτυπώματα αὐτὰ εἰς τὰς βάσεις τῶν ἄγγείων εἶναι ἀρκετὰ συνήθη εἰς τὸν χῶρον τῶν Κυκλάδων.

Πλὴν τῶν μεγάλων οἰκιακῶν ἄγγείων ὑπάρχουν εἰς μικρότερον ἀριθμὸν θραύσματα ἐκ βαθέων σκύφων μὲ παχέα τοιχώματα καὶ κάθετα χεῖλη. Εἰς σπανίας περιπτώσεις ἡ ἐπιφάνεια ἔχει λειανθῇ.

II. Ἐγχάρακτα - ἐμπέστα - στολιδωτὰ

Μέγα ποσοστὸν τῆς εὐρεθείσης κεραμικῆς ἀποτελοῦν θραύσματα εὐμεγέθων ἄγγείων (πίθοι, βαθεῖς σκύφοι, ὑδροδόχα ἄγγεα), τὰ ὁποῖα φέρουν ἐγχαράξεις, ἐμπέστον ἢ πλαστικὴν διακόσμησιν καὶ στολιδώσεις. Ἡ ποιότης καὶ τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ εἶναι τὸ αὐτὸ μὲ ἐκείνων τῆς προηγουμένης κατηγορίας, πολλάκις ὅμως ἡ ἐπιφάνεια εἶναι ἐστιλβωμένη καὶ συχνὰ φέρει ἐρυθρὸν ἢ καστανὸν ἐπίχρισμα.

Αἱ ἐγχαράξεις γίνονται συνήθως ἐπὶ ἐξέργων κανόνων⁶, καθέτων, ὀριζοντίων ἢ λοξῶν καὶ σπανιότερον ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἄγγείου (εἰκ. 6 α, β). Τὰ συνήθη θέματα εἶναι ἀπλαῖ ἢ τριπλαῖ συνεχεῖς τεθλασμένοι γραμμαῖ⁷ — κοινότατον θέμα εἰς τὴν κοσμητικὴν τῆς Νεωτέρας Νεολιθι-

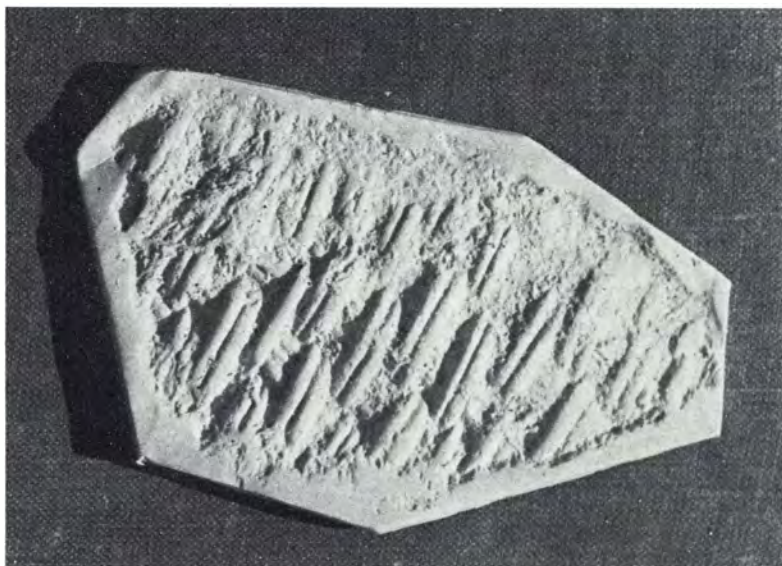
3. Παρόμοιαι εἰς Σάλιαγκον Ἀντιπάρου (J. Evans - C. Renfrew, Excavations at Saliagos, 1968, πίν. XXX a, b).

4. Παρόμοια εἰς Φυλακωπὴν Μήλου (Excavations at Phylacopi, 1904, σελ. 94, πίν. VI), Τροίαν (Schliemann, Ilios, σελ. 873) καὶ Σάλιαγκον (J. Evans - C. Renfrew, ἑ.ἀ. πίν. LV 6-11).

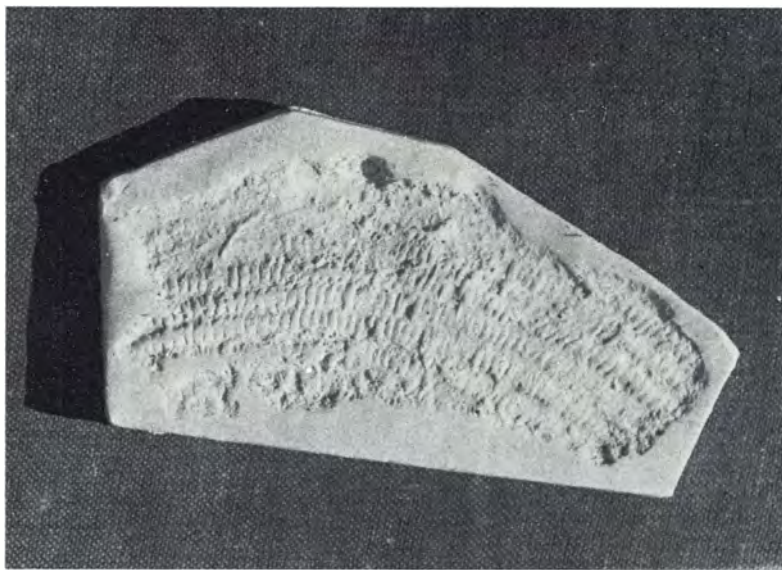
5. Ἀποτύπωμα ὑφάσματος ἀπὸ, τοὺς Σιταγροῦς τῆς Θράκης (Νεολιθικὴ Ἑλλάς, 1973, εἰκ. 115) καὶ Ν. Νικομήδειαν (R. J. Rodden, An Early Neolithic Village in Greece, Scientific American, 1965, σελ. 83).

6. Παρόμοια εἰς τὴν νεολιθικὴν κεραμικὴν τῆς Ἀγορᾶς (Agora XIII, πίν. 11, ἀρ. 158-170) καὶ εἰς Κέαν (Hesperia XXXIII (1964), πίν. 46 h, i).

7. Ἀκριβῶς ὅμοιον θέμα εἰς Ἀγοράν (Agora

Εἰκ. 4. Ἐκμαγεῖον
τοῦ ἀποτυπώματος
τῆς εἰκ. 3 α.

Εἰκ. 5. Ἐκμαγεῖον
τοῦ ἀποτυπώματος
τῆς εἰκ. 3 β.

κῆς —, ἐπάλληλοι γωνίαι καὶ συστήματα
λοξῶν γραμμῶν. Αἱ ἐγχαράξεις εἶναι βα-
θεῖαι καὶ ἔχουν γίνει δι' αἰχμηροῦ ἐργα-

XIII, πίν. 9, ἀρ. 132), Βάρκαν Ψαχνῶν καὶ εἰς
τὸ σπήλαιον Ἀγίας Τριάδος Καρύστου.

λείου ἐπὶ τοῦ νοποῦ πηλοῦ. Οἱ ἔξεργοι κα-
νόνες περιθέουν τὸ ἀγγεῖον κατὰ τὴν κοι-
λίαν καὶ τοὺς ὤμους αὐτοῦ εἰς διαφόρους
διευθύνσεις, εἰς μίαν δὲ περίπτωσιν ἐκκι-
νοῦν λοξῶς ἀπὸ τοῦ χείλους τοῦ ἀγγείου
(εἰκ. 7).

Ἄλλο εἶδος διακοσμήσεως εἶναι αἱ πυκνῶς διατεταγμέναι εἰς ἓν κανονικὸν ἢ ἀκανόνιστον σχέδιον πλαστικαὶ ταινίαι, αἵτινες μιμοῦνται σχοινία (εἰ κ. 6 γ, δ). Πρόκειται περὶ ἐμπιέστων δι' ἀμβλέος ἐργαλείου ἢ τοῦ δακτύλου, δι' οὗ σχηματίζονται ἀστραγαλωτὴ διακόσμησις⁸.

Εἰς ἄλλος τρόπος διακοσμήσεως, γνωστὸς ἀπὸ τὴν Ἀγοράν⁹, εἶναι αἱ πλαστικαὶ λεπτὰ ταινίαι μὲ ὀξεῖαν ῥάχιν (relief decorated ware), τῶν ὁποίων τὸ σχέδιον εἶναι ἀκανόνιστον.

Ἡ κατηγορία II χρονολογεῖται εἰς τὴν Νεωτέραν Νεολιθικὴν, λόγῳ τῶν ὁμοιοτήτων αὐτῆς μὲ τὴν κεραμικὴν τῆς Ἀγορᾶς καὶ τῆς Κέας (Κεφάλαιον). Σύγχρονος φαίνεται καὶ ἡ προηγουμένη κατηγορία τῶν ἀβαφῶν χονδροειδῶν ἀγγείων.

III. Μονόχρωμα

α. Ἐρυθρὰ μονόχρωμα

Τὰ ἐρυθρὰ μονόχρωμα δύνανται νὰ χωρισθοῦν εἰς δύο ομάδας : α. οἰκιακὰ σκευὴ μεγάλων διαστάσεων καὶ β. μικρὰ ἀνοικτὰ ἀγγεῖα κυρίως σκύφοι. Καὶ εἰς τὰς δύο ομάδας κυριαρχεῖ ἡ ἐρυθρὰ στιλβωτὴ ἐπιφάνεια.

Ἡ ἐπιφάνεια τῶν ὀστράκων τῆς α' ομάδος εἶναι συνήθως ἀνώμαλος καὶ ἐσωτερικῶς ἀστίλβωτος. Ὁ πηλὸς εἶναι καθαρὸς, συνήθως κεραμόχρους, ἐνίστε τεφρὸς εἰς τὸν πυρῆνα. Εἰς τὰ ὀστρακα τῆς β' ομάδος ὁ πηλὸς καὶ τὸ ἐρυθρὸν γάνωμα εἶναι καλυτέρας ποιότητος. Τὸ ἐρυθρὸν χρῶμα εἶναι στιλπνὸν καὶ δύνатаи νὰ συγκριθῇ

μετὰ τῶν ἐρυθρῶν μονοχρῶμων τῆς Βάρκας Ψαχνῶν¹⁰ καὶ τῶν νεολιθικῶν urfñrnis.

Τὰ πλεῖστα τῶν ὀστράκων τῆς β' ομάδος ἀνήκουν εἰς βαθεῖς ἢ ἀβαθεῖς σκύφους μὲ ἐπίπεδον βάσιν. Ἐκπλήσσει ἡ ποσότης καὶ ἡ ὁμοιομορφία τῶν σχημάτων τῆς κατηγορίας αὐτῆς (εἰ κ. 8 α). Τινὰ τῶν ὀστράκων εἶναι λίαν εὐμεγέθη καὶ δύνανται ἐκ τούτων νὰ συμπληρωθοῦν ὁλόκληρα τὰ ἀγγεῖα. Λαβαὶ δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχουν.

Εἰς τὴν ἰδίαν ομάδα ἀνήκουν βαθεῖς σκύφοι μὲ λαβὰς ταινιοειδεῖς ἐχούσας εἰς τὸ ἄνω μέρος μαστοειδῆ ἀπόφυσιν (εἰ κ. 2 α) ἢ ἀμφίκυρτα ἄτρητα ὠτία. Παρόμοιαι λαβαὶ ἔχουν εὑρεθῇ εἰς τὴν Μαγούλαν Ἐρετρίας¹¹ καὶ εἰς τὸ Σκληρὸ Μαλακῶντος¹² καὶ χρονολογοῦνται εἰς τὴν Νεωτέραν Νεολιθικὴν. Μία ἄτρητος ἀπόφυσις ὁμοιάζει μὲ κεφαλὴν βοός.

Ἐρυθρὰ μονόχρωμα, ὅμοια πρὸς αὐτὰ τῶν Θαρουνίων, εὑρέθησαν εἰς τὴν Ἀγοράν¹³ καὶ ἀνήκουν εἰς τὴν Νεωτέραν Νεολιθικὴν.

β. Μελανὰ μονόχρωμα

Ἰδιαιτέραν ομάδα ἀποτελοῦν ὀλίγα ὀστρακα μὲ μελανότεφρον ἐστιλβωμένην ἐπιφάνειαν. Ἐνίστε φέρουν ἰσχυράν στιλβωσιν δι' ὅξους ἐργαλείου. Φαίνονται σύγχρονα τῶν προηγουμένων καὶ ἀνήκουν πιθανῶς εἰς ἀβαθεῖς σκύφους. Τὰ μελανὰ αὐτὰ μονόχρωμα οὐδεμίαν ἔχουν σχέσιν πρὸς τὰ μελανὰ στιλβωτὰ Γ Ια, ἐκ τῶν ὁποίων οὐδὲν εὑρέθη ἐντὸς τοῦ σπηλαίου.

8. Εἰς Ἀσέαν (Asea, σελ. 58 - 59, εἰκ. 61 α, d, 62 c, e) καὶ Ἀγ. Στράτηγον Λακωνίας (BSA LV (1960), πίν. 19 α 1, 5, 7, 8).

9. Agora XIII, πίν. 10. Παρομοία τεχνικὴ εἰς τὸ σπήλαιον τοῦ Πανός (Ch. Zervos, Naissance de l'art grec, τ. II, εἰκ. 834 - 836).

10. Δ. Θεοχάρης, ΑΕΜ ΣΤ' (1959), σελ. 289.

11. BSA LXI (1966), σελ. 63, πίν. 19 b.

12. Σχετικὴ μελέτη περὶ τῶν νέων προϊστορικῶν θέσεων ἐν Εὐβοίᾳ ἔχει σταλῇ ὑπὸ τοῦ ὑπογραφομένου εἰς τὸ ΑΕΜ τοῦ 1975.

13. Agora XIII, πίν. 3. Εἰς τὴν Κόρινθον τὰ

Είκ. 6. Νεολιθικά ὄστρακα μὲ ἐγχάρακτον καὶ πλαστικὴν διακόσμησιν.

Είκ. 7. Θραῦσμα ἐκ τοῦ χεῖλους ἐγχαράκτου νεολιθικοῦ ἀγγείου.

Εἰς τὰ μελανὰ μονόχρωμα τῶν Θαρουνίων τὸ μέλαν γάνωμα καλύπτει μόνον τὴν ἐπιφάνειαν καὶ δὲν ἐμποτίζει τὸν πηλὸν ὥς εἰς τὰ Γ Ια.

IV. Νεολιθικὰ urfirnis

Ὅλιγα ὄστρακα ἀνήκουν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν νεολιθικῶν urfirnis, τὰ ὅποια μέχρις στιγμῆς ἔχουν εὑρεθῇ εἰς ἀρκετάς θέσεις ἐν Εὐβοίᾳ¹⁴. Τὰ κυριώτερα σχήματα εἶναι σκύφοι μὲ λεπτά τοιχώματα καὶ λαβὰς

ἐρυθρὰ μονόχρωμα ὁ Weinberg (Hesperia VI (1937), σελ. 498) τὰ τοποθετεῖ εἰς τὴν Νεωτέραν Νεολιθικὴν.

14. Δ. Θεοχάρης, ἑ.ἀ. σελ. 289 - 290. Μελέτη τοῦ ὑπογραφομένου περὶ τῆς κεραμικῆς τῆς Βάρκας ἔχει σταλῇ εἰς τὴν ΑΕ τοῦ 1975.

Εικ. 8. Έρυθρά μονόχρωμα νεολιθικά ὄστρακα.

ὀριζοντίως τετρημένας (εἰκ. 9). Ὁ πηλὸς εἶναι καθαρὸς, ἐρυθρῶς συνήθως, καὶ σπανιώτερον τεφρὸς. Ἡ ἐπιφάνεια φέρει ἐρυθρὸν βερνίκιον ἰσχυρῶς ἐστιλβωμένον.

Εἰς πολλὰ ὄστρακα ὑπάρχει διακόσμησις διὰ μέλανος ἢ βαθέος ἐρυθροῦ ἐπὶ τῆς ἐρυθρᾶς ἐπιφανείας. Τὰ θέματα εἶναι ἀπλᾶ γραμμικά, παρουσιάζουν δὲ ὁμοιότητας μετὰ αὐτὰ τῶν νεολιθικῶν ἀμαυροχρῶμων, διὰ τοῦτο πρέπει νὰ εἶναι ἐν μέρει σύγχρονα. Τὰ γραπτὰ *ufirnis* τῶν Θαρουνίων εἶναι ἀνάλογα πρὸς τὴν *black on red ware* κεραμικὴν τεχνοτροπίαν, ἢ ὅποια εὑρέθη εἰς τὴν Ἑλάτειαν¹⁵ καὶ εἶναι σύγχρονος τῶν *ufirnis*. Παρομοία κεραμικὴ εὑρέ-

θη καὶ εἰς τὴν Κόρινθον¹⁶. Ὑπάρχουν ὁμοιότητες εἰς τὰ σχήματα καὶ τὴν διακόσμησιν.

Τὰ νεολιθικά *ufirnis* εἰς τὴν Κόρινθον χρονολογοῦνται εἰς τὴν Μέσῃν Νεολιθικὴν, ἐνῶ εἰς τὴν Ἑλάτειαν ὁ Weinberg¹⁷ τὰ τοποθετεῖ εἰς τὸ τέλος τῆς ἰδίας περιόδου μετὰ τὴν ἐξαφάνισιν τοῦ ρυθμοῦ Χαιρωνείας. Εἰς τὴν Εὐβοίαν, λόγῳ τῆς ἐλλείψεως στρωματογραφικῶν δεδομένων, ἡ κεραμικὴ αὕτη δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τοποθετηθῇ χρονολογικῶς. Δυνάμεθα μόνον νὰ εἰπώμεν μετ' ἐπιφυλάξεως ὅτι πιθανὸν νὰ εἶναι ἢ πρωιμότερα κεραμικὴ τῶν Θαρουνίων ἀλλὰ καὶ ἄλλων νεολιθικῶν θέσεων τῆς Εὐβοίας (Βάρκα. Ἀγία Καλλιόπη¹⁸).

16. *Hesperia* XXXI (1937), σελ. 501, εἰκ. 9, 10.17. *Hesperia* LXI (1962), σελ. 179.

18. Νεολιθικὴ θέσις πλησίον τοῦ χωρίου Τριάδα Ψαχνῶν, ἀνακαλυφθεῖσα προσφάτως.

15. S. Weinberg (*Hesperia* XXXI (1962)), σελ. 179, εἰκ. 8, 2, 6).

V. Νεολιθικά άμαυρόχρωμα

Εύκολωτάτη είναι ή διάκρισις τών νεολιθικῶν άμαυροχρώμων ὀστράκων τῆς Σκοτεινῆς, τά ὁποῖα εἶναι ἀκριβῶς ὅμοια μέ τά ἐκ Βάρκας, Ἀμαρύνθου¹⁹ καί Ἀγ. Καλλιόπης προερχόμενα. Συνήθως φέρουν κινρινωπὸν ἐπίχρῖσμα, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου γράφονται τὰ κοσμήματα (εὐθεῖαι γραμμαί, κλιμακωτά, δικτυωτά, ζῖγκ-ζάγκ κ.ἄ. (εἰ κ. 10)). Ὁ πηλὸς τῶν εἶναι συνήθως καλῆς ποιότητος καί ἡ ὀπτησις ἐξαιρετική. Μίαν παραλλαγὴν τῶν άμαυροχρώμων ἀποτελοῦν ὀστρακα μέ πηλὸν τεφρὸν καί ἐπίχρῖσμα τοῦ ἰδίου χρώματος, φέροντα άμαυρά λευκά ἢ μῶβ κοσμήματα (εἰ κ. 10 β), ὡς εἰς Βάρκαν Ψαχνῶν.

Τὸ μοναδικὸν σχῆμα, τὸ ὁποῖον κατέστη δυνατόν νά ἀναγνωρισθῇ, εἶναι ὁ σκύφος μέ τεθλασμένον περίγραμμα (carinated bowl), ὅστις προσιδιάζει μᾶλλον εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν μελανῶν στιλβωτῶν Γ Ι α. Ἐνίστε παρὰ τὰ χεῖλη παρατηροῦνται μικραὶ ὀπαὶ διανοιγεῖσαι δι' ἐργαλείου (εἰ κ. 10 γ).

ΕΡΓΑΛΕΙΑ - ΣΚΕΥΗ

Ἐν σχέσει μέ τὴν ποσότητα τῆς κεραμικῆς ἐλάχιστα ἦσαν τὰ λίθινα ἐργαλεῖα (εἰ κ. 11), κυρίως τριπτῆρες. Εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ σπηλαίου, ἐπὶ ἐνὸς ὀροπεδίου μέ θέαν πρὸς τὴν θάλασσαν τοῦ Ἀλιβερίου, εὐρέθη μέγα λίθινον ἰγδίον²⁰ ἐκ χονδροκόκκου γκρίζου μαρμάρου. Εἰς τὴν ἰδίαν θέσιν ὑπάρχουν νεολιθικά ὀστρακα καί λεπίδες ὀψιανοῦ. Ἐν τεμάχιον ἐκ τῆς βάσεως ἀγγείου φέρον ἀποτύπωμα ψιάθου, ἀκριβῶς ὅμοιον μέ τὰ ἐκ τοῦ σπηλαίου προερχόμενα, ἀρκεῖ διὰ νά πιστοποιήσῃ

19. BSA LXI (1966), σελ. 64, πίν. 19 α.

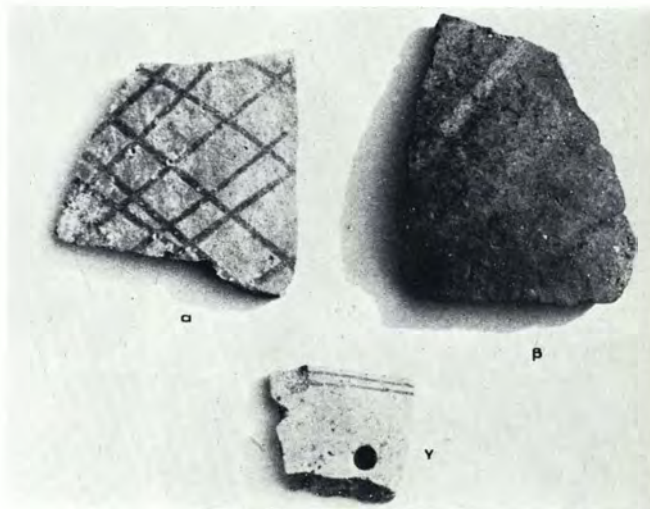
20. Ὅμοιον εἰς Σάλιαγκον Ἀντιπάρου (J. Evans - C. Renfrew, ἑ.ἄ. πίν. LII, 4).

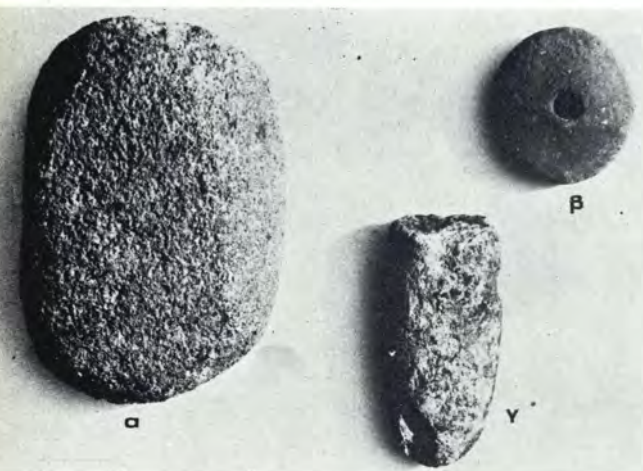

Εἰκ. 9. Νεολιθικά urfnis.

τὴν σχέσιν τῆς νεολιθικῆς αὐτῆς ἐγκαταστάσεως πρὸς τὰ εὐρήματα τοῦ σπηλαίου. Ἐντὸς τῆς Σκοτεινῆς εὐρέθη πῆλινον

Εἰκ. 10. Ἀμαυρόχρωμα νεολιθικά ὀστρακα.

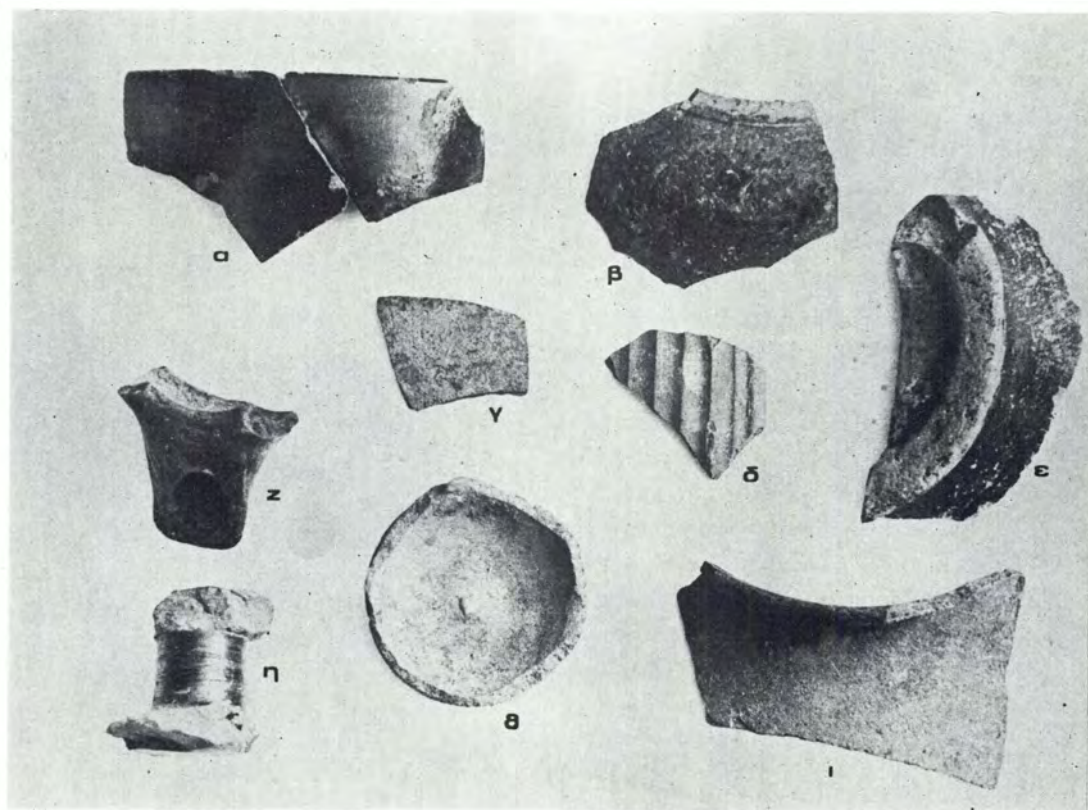
Εἰκ. 11. Λίθινα ἐργαλεῖα καὶ πήλινον σφονδύλιον ἐκ τοῦ σπηλαίου Σκοτεινῆς.

ἀμφικωνικὸν σφονδύλιον (εἰκ. 11 β), διαμ. 0,042 καὶ πολλὰ θαλάσσια ὄστρεα, τὰ ὅποια ἔχουν ἰδιαιτέραν σημασίαν, ὅταν ἀναλογισθῇ κανεῖς τὴν ἀπομεμακρυσμένην ἐκ τῆς θαλάσσης θέσιν τοῦ σπηλαίου.

ΠΕ, ΜΕ ΚΑΙ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ

Εἰς τοὺς ΠΕ χρόνους ἀνήκουν ὀλίγα θραύσματα ἀβαφῶν ἀγγείων ἔχοντα χεῖλη ἰσχυρῶς πρὸς τὰ ἔσω ἢ ἔξω στρεφόμενα. Εἰς τὴν ΜΕ περίοδον ἀνήκουν ὀλίγα ὄστρακα ἐκ καθαροῦ πηλοῦ μὲ χεῖλη νεύοντα πρὸς τὰ ἔξω καὶ 2-3 ἀμυρόχρωμα.

Εἰκ. 12. Κλασσική, ἐλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ κεραμεικὴ ἐκ τοῦ σπηλαίου.

Ἄλλα καὶ τὰ μυκηναϊκὰ ὄστρακα δὲν ἀπουσιάζουν ἐκ τοῦ σπηλαίου. Ὀλίγα δείγματα μυκηναϊκῆς κεραμεικῆς²¹ ἐξαιρετικῆς ποιότητος δεικνύουν πιθανῶς ὅτι ἡ Σκοτεινὴ εἶχε χρησιμεύσει ὡς τόπος ταφῆς ἢ λατρείας κατὰ τὴν ΥΕ περίοδον. Μυκηναϊκὰ ὄστρακα εὐρέθησαν καὶ εἰς ἄλλα σπήλαια τῆς περιοχῆς Κύμης.

ΚΛΑΣΣΙΚΗ, ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ

Εἰς τὴν πρώτην αἶθουσαν τοῦ σπηλαίου περισυνελέγησαν ἀρκετὰ μελαμβαφῇ ὄστρακα²² τοῦ 5ου καὶ 4ου π.Χ. αἰῶνος (εἰκ. 12 α, η). Δὲν ἐλλείπουν ἐπίσης δείγματα κεραμεικῆς τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου (εἰκ. 12 ζ), κυρίως θραύσματα λύχνων²³, ὡς καὶ τῶν ρωμαϊκῶν (εἰκ. 12 δ, θ, ι) καὶ μεσαιωνικῶν χρόνων.

Δὲν ἀποκλείεται κατὰ τοὺς κλασσικοὺς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους νὰ ἐχρησίμευσε τὸ σπήλαιον ὡς ἱερὸν ἢ προσωρινὸν κα-

ταφύγιον ἢ καὶ ἀκόμη ὡς τόπος ταφῆς.

Τὰ πλούσια εὐρήματα τῆς Σκοτεινῆς ἔδωσαν τὴν ἀφορμὴν διὰ μίαν συστηματικὴν ἔρευναν τῶν σπηλαίων τῆς Εὐβοίας, τὴν ὁποίαν ἔχει ἀναλάβει ὁ ὑπογραφόμενος μετὰ τοῦ σπηλαιολόγου ἱατροῦ κ. Θεοδ. Σκούρα. Ἡ Εὐβοία βρίθκει σπηλαίων, τὰ ὁποῖα εἶχον χρησιμεύσει ὡς χῶρος κατοικίας προϊστορικῶν ἀνθρώπων καὶ ζῶων εἰς ἀπωτάτους χρόνους. Πρόκειται δι' ἓν σημαντικώτατον κεφάλαιον τῆς προϊστορίας τῆς νήσου, τὸ ὁποῖον μέχρι σήμερον εἶχεν ἀγνοηθῆ.

Μέχρι στιγμῆς, ἄνω τῶν εἴκοσι σπηλαίων ἔχουν ἐρευνηθῆ, σχεδιασθῆ καὶ φωτογραφηθῆ. Τὰ σπουδαιότερα καὶ μεγαλύτερα εὐρίσκονται εἰς ὄρεινὰ καὶ ἀπομονωμένα σημεῖα τῆς νήσου. Ὅλα σχεδὸν ἀπέδωσαν προϊστορικὰ εὐρήματα μεγίστης σημασίας, διὰ τὴν τελικὴν δημοσίευσιν τῶν ὁποίων ἐπιφυλάσσεται ὁ ὑπογραφόμενος. Ἄφθονος εἶναι ἡ πανὶς τῆς Παλαιολιθικῆς περιόδου καὶ πάντοτε ἐντυπωσιακὰ τὰ λείψανα κατοικήσεως τοῦ νεολιθικοῦ ἀνθρώπου, ἡ στροφὴ τοῦ ὁποίου πρὸς τὰ σπήλαια, κατὰ τὴν Νεωτέραν Νεολιθικὴν περίοδον, εἶναι ἀνεξήγητος. Πιστεύομεν, ὅτι εἰς τὸ μέλλον ἡ ἀνασκαφὴ ὀρισμένων ἐκ τῶν σπουδαιότερων σπηλαίων τῆς Εὐβοίας θὰ προσφέρῃ πολλὰ εἰς τὰς γνώσεις μας διὰ τὴν προϊστορίαν τῆς νήσου.

ΑΛΑΜΑΝΤΙΟΣ Α. ΣΑΜΨΩΝ

DIE VORGESCHICHTLICHE GROTTE SKOTEINI IN THAROUNIA VON EUBÖA

Im Oktober 1974 ist die Grotte Skoteini in der Nähe des Dorfes Tharounia

in der Zentraleuböa zum ersten Mal nachgeforscht worden. Die Gegend, wo

die Grotte liegt, ist schwer zugänglich mitten in steilem Gebirge.

Die Grotte hat grosse Dimensionen und eine wunderbare Naturverzierung. Sie enthält Überbleibsel aller Zeiten, von der paläolithischen bis zur mittelalterlichen Zeit. Zur paläolithischen Zeit gehören Knochen von Tieren hauptsächlich von Hirscharten, mit Tropfsteinmaterial bedeckt. Im ersten Saal gibt es einen dicken Deich und hier wäre eine Ausgrabung zu erteilen. Der grösste Teil der Keramik ist im tiefsten Teil der Grotte aufgehäuft. Der 95% davon gehört zur neolithischen Zeit.

Die neolithische Keramik kann in folgenden Kategorien geteilt werden :

1. Ungefärbte Haustöpfe -hauptsächlich Fässer und tiefe Skyphoi (T a f. I. A b b. 2β, γ, δ, ε). Auf manchen Scherben dieser Kategorie werden Abdrücke von Strohmatte im unteren Teil der Grundfläche bemerkt (A b b. 3, 4, 5).

2. Eingeschnittene, eingedrückte und Scherben mit einer plastische Dekoration (A b b. 6, 7).

3. Einfarbige

a) Rote einfarbige-untiefe Skyphoi in reichlichem Vorrat (A b b. 2α, 8α).

b) Schwarze einfarbige.

4. Neolithische Urfirnis. Diese Kategorie wird von einigen einfarbigen und gemalten Scherben vertreten (A b b. 9).

5. Neolithische Mattmalerei. Die einzige Form ist der Skyphos mit eckigen Schneiden (A b b. 10).

6. Die steinernen Werkzeuge (A b b. 11) sind wenig. Ein steinernes Gerät ist unweit von der Grotte auf einem flachen Boden gefunden worden, wo es Keramik ähnliche mit fener der Grotte gibt.

Die späteren Zeiten werden von einigen Scherben aus der Kupfer- und Mykenischenzeit vertreten. Wahrscheinlich hatte die Grotte damals als Begräbnis- oder Kultusstätte gedient. Es sind auch klassische, hellenistische und römische Scherben gefunden worden (A b b. 12).

Die reichen Funde von Skoteini haben Anlass zu einer systematischen Nachforschung der Grotten von Euböa gegeben. Bis heutzutage sind über 20 Grotten nachgeforscht und gezeichnet worden. Fast in allen gibt es paläolithische Tierweltspuren wie auch reichliche neolithische Überbleibsel. Unerklärlich ist die Wendung des neolithischen Menschen zum Bewohnen der Grotten in der neueren neolithischen Zeit.

ADAMANTIOS SAMPSON

ΧΑΛΚΙΝΗ ΛΑΒΗ ΑΠΟ ΤΗ ΔΡΗΡΟ *

Ἀνάμεσα στὰ λίγα σχετικά κρητικά ἔργα μεταλλοτεχνίας, πού φυλάσσονται σήμερα στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ξεχωρίζει μιὰ χυτὴ χάλκινη λαβὴ (ἀριθ. εὔρ. Χ. 7771), τόσο γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον σχῆμα της ὅσο καὶ γιὰ τὴν παράσταση πού τὴν διακοσμεῖ (εἰκ. 1-2).

Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα καταγραφῆς, ἡ λαβὴ ἀγοράστηκε τὸ 1893 καὶ προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ Ἀγίου Ἀντωνίου Μεραμπέλλου, δηλ. ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη τῆς ἀρχαίας Δρήρου. Μνεῖα τοῦ ἀντικειμένου γίνεται ἀπὸ τὸν Στ. Ξανθοῦδιδη πού ἀναφέρει: «... εὐρέθη καὶ ἔλασμα δυσκοειδὲς φέρον κατὰ τὴν πληροφορίαν τῶν ἰδόντων ἀπὸ ἀνθρώπων πτερωτῶν (Ἰκαρον;) πωληθὲν ὑπὸ ἀρχαιοκαπήλου ἐν Ἀθήναις τότε.»¹.

Ἡ λαβὴ εἶναι χυτὴ ἀπὸ δύο χωριστὰ κομμάτια καὶ συμπαγῆς. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα κυλινδρικό, πεπλατυσμένο, καμπύλο στέλεχος καὶ ἀπὸ ἓνα ἡμικυκλικὸ παχὺ ἔλασμα πού τὸ ἐπιστέφει². Ἡ ἀπόληξή της εἶναι ἐλεύθερη, δηλ. δὲν προσαρμοζόταν στὸ τοίχωμα τοῦ σκεύους καὶ φέρει

* Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν Διευθυντὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου κ. Νικόλαο Γιαλούρη γιὰ τὴν ἀδεια δημοσιεύσεως· ἐπίσης, τὸν Ἐπιμελητὴ Ἀρχαιοτήτων κ. Πέτρο Καλλιγὰ γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν οὐσιαστικὴ του βοήθεια στὰ προβλήματα αὐτῆς τῆς μελέτης.

1. ΑΔ 4 (1918), Παράρτ. σελ. 25.

Γενικά περὶ Δρήρου βλ. Sp. Marinatos, BCH LX (1936) 214 κέ. P. Demargne — H. van Effenterre, BCH LXI (1937) 5 κ.ά.

2. Μῆκος λαβῆς 0,115, πλ. 0,027, πᾶχ. 0,01, μέγ. πλ. συναφείας 0,043, ὕψος 0,037, μέγ. πλ. ἔλασμα-

ἀνάγλυφο δακτύλιο. Μικρὴ ἡμικυκλικὴ συνάφεια, ὅπου σώζονται τρία καρφιά, τὴ στερέωνε στὸ ἄγγεῖο. Τὸ ἡμικυκλικὸ ἔλασμα εἶναι ἐλαφρὰ κυρτὸ ἐξωτερικὰ καὶ ἀντίστοιχα κοῖλο στὴ στραμμένη πρὸς τὸ σκεῦος ὀψη. Ἐνῶ ἡ ἐξωτερικὴ καμπύλη πλευρὰ εἶναι ἀδιακόσμητη, στὴν ἐσωτερικὴ κοίλῃ ἐπιφάνεια παριστάνεται ἀνδρική φτερωτὴ μορφή, πού πλαισιώνεται ἀπὸ λεπτὴ ἀνάγλυφη ταινία. Μικρὲς φθορὲς παρατηροῦνται στὴ συνάφεια καὶ στὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ ἐλάσματος. Σοβαρότερη φθορὰ ὑπάρχει στὴν κάτω ἀριστερὴ του πλευρὰ, ὅπου ἡ ἄκρη τοῦ ποδιοῦ τῆς μορφῆς ἔχει ἀποκοπῇ καὶ διακρίνονται ἴχνη λειάνσεως. Τὸ ἔλασμα εἶχε ἀποχωρισθῇ καὶ εἶναι τώρα συγκολλημένο.

Ἡ ἀνάγλυφη ταινία πού πλαισιώνει τὸ ἔλασμα διακόπτεται στὴ μέση τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς, προφανῶς ἀπὸ κατασκευαστικὸ λάθος. Ὅμοια πλατύτερη ταινία φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε καὶ στὴ συνένωση συνάφειας - ἐλάσματος, ὅπως δείχνει τὸ μικρὸ τμήμα πού σώζεται μπροστὰ ἀπὸ τὸ δεξιὸ πόδι τῆς μορφῆς. Ἡ λείανση τῆς κάτω ἀριστερῆς πλευρᾶς ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα τὴν μερικὴ ἀλλοίωση τοῦ ἀρχικοῦ «ριπιδοειδοῦς» σχήματος τοῦ ἐλάσματος.

Τὸ σχῆμα λαβῆς πού παρουσιάζεται εἶναι ἰδιόρρυθμο, ἡ ἀρχικὴ ὅμως σκέψη, ὅτι ἴσως δὲν πρόκειται κἂν γιὰ λαβὴ ἀλλὰ γιὰ χαμηλὸ στήριγμα τριποδικοῦ σκεύους, δὲ φαίνεται νὰ εὐσταθῇ. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπόδοση

τος, 0,095, ὕψ. 0,08. Συντηρήθηκε μὲ μηχανικὸ καθαρισμὸ καὶ συγκολλήθηκε τὸ θέρος τοῦ 1973.

τοῦ ἀντικειμένου σὲ λαβὴ καὶ σ' ἓνα συγ-
κεκριμένο εἶδος ἄγγείου εἶναι προβλημα-
τική. Σκευὴ μὲ παρόμοια ἐλεύθερη λαβὴ
δὲν εἶναι γνωστά, ἂν ἐξαιρεθοῦν τὰ τηγα-
νοειδῆ καὶ ἡθμοειδῆ ἄγγεῖα, ὅπου ὅμως ἡ
λαβὴ εἶναι ὀριζόντια. Συγγενεῖς λαβὲς
συναντῶνται σὲ πέτρινα μινωικά ἄγγεῖα³,
ἢ συσχέτιση ὅμως εἶναι παρακινδυνευμέ-
νη, ὅταν σκεφθῇ κανεῖς τὸ μεγάλο χρονο-
λογικὸ χάσμα. Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχουν παρα-
δείγματα συνδυασμοῦ τῶν δύο στοιχείων,
δηλ. τῆς ἐλεύθερης καμπύλης λαβῆς καὶ
τοῦ δυσκοιδοῦς ἐλάσματος ποῦ τὴν ἐπι-
στέφει. Ἀπὸ τὴ φορά τῆς συνάφειας, τὸ
μέγεθος καὶ τὸ ὕψος τῆς λαβῆς, συμπεραί-
νεται ὅτι θὰ ἀνῆκε σὲ πλατύστομο, βαθὺ
καὶ μᾶλλον μεγάλο ἄγγεῖο (φιαλοειδὲς ἢ
λεβητοειδὲς;). Ἀκόμη, τὸ μέγεθος τοῦ
ἐλάσματος ὁδηγεῖ στὴ σκέψη ὅτι ἴσως
αὐτὸ δὲν εἶχε μόνον διακοσμητικὸ, ἀλλὰ
καὶ λειτουργικὸ χαρακτήρα. Μιὰ διστα-
κτικὴ ὑπόθεση εἶναι ὅτι ἡ λαβὴ πιθανὸν
ἀνῆκε σὲ εἶδος πυραύνου, ὅπου τὸ ἔλα-
σμα θὰ προστάτευε τὸ χέρι ἀπὸ τὴ ζέ-
στη τῆς πυρᾶς. Παραλληλισμὸς θὰ μπο-
ροῦσε νὰ γίνῃ μὲ τὶς λαβὲς λύχνων τῶν
ὑστερων ἑλληνιστικῶν χρόνων, πού, ὅμως,
γιὰ καθαρὰ διακοσμητικοὺς λόγους, παίρ-
νουν τὸ σχῆμα τριγωνικοῦ ἢ ἀνθεμοει-
δοῦς πλακιδίου καὶ φέρουν ἀνάγλυφη
διακόσμηση στὴ μία πλευρά. Στὸ ἐρώτημα,
ἂν ὑπῆρχε καὶ ἄλλη ὁμοία λαβὴ στὸ
σκεῦος, ἴσως γιὰ λόγους ἐξισορροπήσεως,
δὲν μπορεῖ νὰ δοθῇ σίγουρη ἀπάντηση.

Ἡ ἀδυνάμεια ἀναγνωρίσεως τοῦ τύπου
ἄγγείου στὸ ὅποιο θὰ ἀνῆκε ἡ λαβὴ ὁδηγεῖ
στὴ σκέψη ὅτι τὸ πρότυπο τοῦ κρητικοῦ
καλλιτέχνη πρέπει ἴσως νὰ ἀναζητηθῇ
ἔξω ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ἡ γενικώ-

τερη ἀντίληψη τοῦ καλλιτέχνη ἀκόμα καὶ
ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τοῦ ἐλάσματος, ποῦ θυ-
μίζει σχηματοποιημένα παπυροειδῆ, ὁδη-
γεῖ σὲ ἀνατολικά πρότυπα.

Ἡ ἀνδρική μορφή ποῦ παριστάνεται στὸ
ἔλασμα εἶναι γυμνὴ μὲ μόνον ἔνδυμα τὰ
φτερά. Τρέχει πρὸς τὰ ἀριστερά στὸ γνω-
στὸ σχῆμα τοῦ « ἐν γούνασι δρόμου » μὲ
ὑψωμένα τὰ δυὸ χέρια καὶ στρέφει τὸ κε-
φάλι πρὸς τὰ πίσω. Ἀποδίδεται σὲ χαμη-
λὸ ἀνάγλυφο, μὲ ἐγγαράξεις ποῦ δηλώ-
νουν τοὺς μῦς τῶν μηρῶν καὶ τῆς κνήμης.
Μὲ λεπτότερη ἐγγάραξη δηλώνονται τὰ
μάτια καὶ τὸ στόμα στὸ φθαρμένο σῆμα
πρόσωπο, καθὼς καὶ τὰ μαλλιά πάνω ἀπὸ
τὸ μέτωπο. Προσπάθεια δηλώσεως τῶν
δακτύλων φαίνεται στὴν ἀριστερὴ παλάμη.
Τὰ φτερά προσαρμύζονται στὸ σῶμα σὰν
εἶδος ἐνδύματος, περασμένα ἀπὸ τὸ λαιμὸ
ὅπου ξεχωρίζει μὲ ἐγγάραξη ἓνα « περι-
λαίμιο », καὶ ἀφήνουν τοὺς ὤμους ἐλεύ-
θερους. Βαθιὲς ἐγγαράξεις χρησιμοποιοῦν-
ται γιὰ τὸ πτίλωμα δίνοντας τὴν αἴσθηση
τοῦ ὄγκου.

Ἡ μορφή μὲ στέρεα κατασκευασμένους
γλουτοὺς καὶ μηροὺς φαίνεται περισσότερο
ραδινὴ στὸν ἄνω κορμὸ μὲ τὰ λεπτὰ
μακριὰ χέρια καὶ τὰ χαλαρὰ κρεμασμένα
φτερά. Ἡ τοποθέτησή της στὸ χῶρο δὲν
γίνεται μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια καὶ αὐστη-
ρότητα : παριστάνεται περισσότερο πρὸς
τὰ ἀριστερά ἀποδίδοντας ἔτσι σαφέστερα
τὴ γρήγορη κίνηση. Τὸ ἀριστερὸ φτερό
ἀκολουθώντας τὴ φορά αὐτὴ εἶναι τοπο-
θετημένο ψηλότερα καὶ σὲ μικρότερη ἀπό-
σταση ἀπὸ τὸ χέρι. Ὁ ἄξονας ξεφεύγει
ἀπὸ τὸ κέντρο, καθὼς ὁ γλουτὸς καὶ τὸ
πόδι τείνουν μὲ πλαστικότητα πρὸς τὰ
πίσω. Ἡ μορφή δὲν εἶναι στατική, δια-
τηρεῖ τὴν ἐλευθερίαν τῶν πρώιμων ἀρχαϊ-
κῶν ἔργων.

Πολλὰ πρώιμα στοιχεῖα σώζονται σ' αὐ-

3. P. Warren, Minoan Stone Vases, σελ. 38, πιν. 17.

Εικ. 1. Ἐθνικὸ Μουσεῖο.
Χάλκινη λαβὴ X7771.

Εικ. 2. Ἐθνικὸ Μουσεῖο. Παράσταση χάλκινης
λαβῆς X 7771.

τῇ τῇ μορφῇ. Τὸ μάτι, τοποθετημένο πρὸς τὰ ἔμπρὸς, δηλώνεται μὲ εὐθεία ἐγχάραξη κάτω καὶ καμπύλη πάνω, ἐνῶ μόλις διακρίνεται ἡ μεγάλη στρογγυλὴ κόρη. Ὁμοία ἀπόδοση συναντᾶται στὶς ἀνδρικές μορφές τοῦ κράνους ἀπὸ τὸ Ἀφρατί⁴, καθὼς καὶ στὸ περίτμητο ἔλασμα τοῦ Μου-

σείου τοῦ Λούβρου⁵, πού ἡ νεώτερη ἔρευνα τείνει νὰ χρονολογήσῃ στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 7ου αἰῶνα. Τὰ τοξωτὰ φτερά μὲ τὶς βαθιὲς ἐγχαραξεις, πού ἀκολουθοῦν τὴν καμπύλη, εἶναι μιὰ ὀργανικότερη ἀπόδοση τοῦ τύπου πού συναντᾶται στὸ κράνος ἀπὸ τὸ Ἀφρατί καὶ στὸ θραῦ-

4. Schimmel Collection. Βλ. H. Hoffmann, *Early Cretan Armour*, H1, πίν. 2.

5. Cat. De Ridder, n° 94. Boardman, *Cretan Collection at Oxford*, σελ. 143, εἰκ. 55B.

σμα πίθου τῆς Ὁξφόρδης⁶. Ἡ κόμωση ἀκολουθεῖ τὴν ἀνατολικὴ παράδοση τῶν χάλκινων σφιγγῶν ποὺ διακοσμοῦν ἀρχαῖους λέβητες⁷ καὶ ποὺ ἀπαντᾶται στὴν Κρήτη τὸν 7ον αἰῶνα μὲ διάφορες παραλλαγές⁸. Ἀντίθετα, ἡ δομὴ τοῦ κορμοῦ, ἡ ἀρμονικότητα τῆς μορφῆς καὶ ἡ κατατομὴ τοῦ προσώπου, ποὺ μπορεῖ νὰ παραβληθῇ μὲ τὴν κατατομὴ τῆς γυναικείας μορφῆς τοῦ πλακιδίου τῆς Ὁξφόρδης⁹, κατεβάζουν τὸ ἔργο χρονολογικὰ πρὸς τὰ τέλη τοῦ α' τετάρτου τοῦ 6ου αἰῶνα. Ἡ φτερωτὴ λοιπὸν μορφή τοποθετεῖται στὴν ἐνδιαφέρουσα χρονικὴ περίοδο, ὅπου ἀνατολικά πρῶιμα στοιχεῖα, ὅπως ἡ κόμωση καὶ ὁ τύπος τῶν φτερῶν, συγχωνεύονται μὲ τὴν ἐλληνικὴ ἀντίληψη, ποὺ ἐδῶ φανερώνεται στὴ στάση τοῦ «ἐν γούνασι δρόμου», στὴ στερεότητα τοῦ σώματος καὶ στὴν ὀρθὴ ἀπὸ αἰσθητικὴ ἄποψη τοποθέτηση στὸ χῶρο.

Διάφορες δαιμονικὲς μορφὲς ἔχουν ἀναγνωρισθῇ σὲ παρόμοιες παραστάσεις¹⁰. Στὶς παρατηρήσεις τοῦ Hoffmann¹¹ σχετικὰ μὲ τὴν ἐρμηνεία τῆς παραστάσεως τοῦ κράνους τῆς Συλλογῆς Schimmel, ὡς Δαιδάλου - Ἰκάρου καὶ τοῦ ἐλάσματος τοῦ

Μουσείου Ἡρακλείου ὡς Ἰκάρου¹² θὰ μπορούσε τώρα νὰ ἀντιπαραταχθῇ καὶ ἡ μορφή τῆς λαβῆς τῆς Δρήρου. Ὁ Hoffmann δὲν παραδέχεται ὅτι στὶς παραπάνω φτερωτὲς μορφὲς τὰ φτερά «προστίθενται» καὶ ὅτι οἱ μορφὲς αὐτὲς μποροῦν νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς συγκεκριμένα μυθολογικὰ πρόσωπα. Ἐδῶ ὅμως εἶναι φανερό ὅτι τὰ φτερά δὲ δέονται ὀργανικὰ μὲ τὸ σῶμα καὶ ἀσφαλῶς ὁ τρόπος ἀποδόσεως δὲ μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθῇ σὰν προσπάθεια δολώσεως τῆς μυολογίας. Ἔτσι ἡ μορφή τῆς λαβῆς τῆς Δρήρου προστίθεται στὶς ἤδη γνωστὰς, ὅπου τὰ φτερά δὲ φύονται ἀπὸ τὸ σῶμα ἀλλὰ συνειδητὰ ἀποδίδονται σὰν ἓνα χωριστὸ μέρος.

Ὑποθέτουμε ὅτι ὁ καλλιτέχνης δὲ θέλησε νὰ παραστήσῃ ἓνα φτερωτὸ δαίμονα ἀλλὰ ἓνα συγκεκριμένο μυθικὸ ἦρωα : τὸν νέο, ἀγένειο Ἰκαρο. Ἀκόμη ἓνα στοιχεῖο ποὺ ὀδηγεῖ σ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση εἶναι καὶ ἡ κίνηση τῶν δύο χερῶν πρὸς τὰ πάνω, μιὰ στάση σπάνια γιὰ τὶς «ἐν δρόμῳ» μορφές. Ἡ κίνηση αὐτὴ ἀσφαλῶς συνδέεται μὲ τὴ λατρεία¹³. Ἄν παραβλέψουμε τὴν ὄχι σπάνια γιὰ τὴν ἐλληνικὴ τέχνη ἐλευθερία τοῦ δημιουργοῦ νὰ μεταβάλλῃ καθιερωμένους τύπους ἱκανοποιώντας ἔτσι τὸ αἰσθητικὸ τοῦ κριτήριου, καὶ ἀκολουθήσουμε ἐδῶ τὴν καθιερωμένη ἐρμηνεία τῆς κινήσεως, πρέπει τότε νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ἡ χειρνομία αὐτὴ ταιριάζει περισσότερο στὸν ἦρωα «πρῶτο εὔρετῇ» Ἰκαρο, παρὰ σὲ μιὰν ἀπλὴ δαιμονικὴ μορφή.

Τὰ περισσότερα ἔργα τῆς κρητικῆς μεταλλοτεχνίας ποὺ ἔχουν ἀπασχολήσει τὴν

6. Boardman ἔ.ἀ. n° 501.

7. Πρβλ. H. V. Herrmann, *Die Kessel der Orientalisierenden Zeit*, πίν. 35, 37 κ.ἀ.

8. Πρβλ. Boardman ἔ.ἀ. n° 527 καὶ σελ. 145, εἰκ. 57. Οἱ ἐγχαράξεις πᾶνω ἀπὸ τὸ χαμηλὸ μέτωπο θυμίζουν ἐπίσης τὸν τύπο κομώσεως τοῦ πρωιμώτερου εἰδωλίου ἀπὸ τὸ Ἀφρατί (Λεμπέση, *ΑΔ* 25 (1970) : Χρονικά, σελ. 458, Πίν. 400 δ, καθὼς καὶ τῶν σφυρηλάτων τῆς Δρήρου).

9. Boardman ἔ.ἀ. n° 505.

10. Beazley, *JHS* XLVII (1927), σελ. 223. Hanfmann, *AJA* 39 (1935), σελ. 193. Karouzou, *Annuario* XXIV - XXVI (1946-48), σελ. 37. Yalouris, *BCH* LXXVII (1953), σελ. 294.

11. H. Hoffmann, ἔ.ἀ. σελ. 34 - 35.

12. Χρ. Καρδαρά, *ΑΑΑ* II (1969), σελ. 216, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

13. Στ. Ἀλεξίου, *Κρητικά Χρονικά* IB (1958), σελ. 180, 292.

ἔρευνα ἀνήκουν σὲ πρωιμότερη ἐποχή, δηλ. στὸν 8ο καὶ τὸν 7ον αἰῶνα. Τὰ ὕστερῶτερα εὐρήματα δὲν ἔχουν μελετηθῇ ἀρκετά, ὥστε νὰ ἔχουμε μιὰ σαφῆ εἰκόνα τῶν τάσεων καὶ ἐπιτευγμάτων τοῦ κρητικοῦ ἐργαστηρίου, καθὼς καὶ τοῦ μέτρου

ἐπιβιώσεως ἀνατολικῶν στοιχείων στὸν 6ο αἰῶνα. Ἡ ἰδιόρρυθμη λαβὴ τῆς Δρήρου ἔρχεται νὰ προστεθῇ σ' αὐτὰ τὰ ἔργα τονίζοντας ἀκόμη μιὰ φορὰ τὴν ἰδιοτυπία τοῦ κρητικοῦ ἐργαστηρίου.

EYA MAZONAKH

BRONZE HANDLE FROM DREROS

A bronze cast handle from Dreros was bought at the end of the last century and is now kept in the National Archaeological Museum of Athens (inv. no. X. 7771, see figs. 1 - 2). It is of a peculiar shape and cannot be attributed to any specific kind of vase. The figure of a winged man, represented in low relief, displays interesting features characteristic of Cretan art. The wings are worn over the body as in other similar figures from Crete (see AAA II (1969), p. 216)

and this leads to the conclusion that the daemon represented here could be Ikaros.

The style of the figure points to a date towards the end of the first quarter of the 6th cent. B. C. The picture of Cretan art of this period is not quite clear, and the problems of shape and style presented by this handle prove once more the originality of the Cretan workshop.

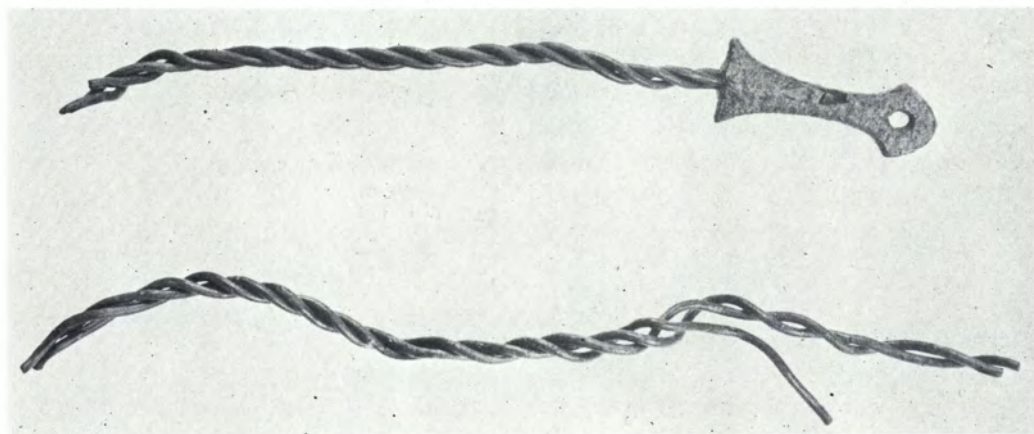
E. MAZONAKI

« ΚΕΡΚΥΡΑΙΑ ΜΑΣΤΙΞ » *

Ὁ τραγικὸς ἐμφύλιος σπαραγμὸς τῆς Κέρκυρας στὰ χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου προξένησε τεράστια ἐντύπωση στοὺς ὑπόλοιπους Ἕλληνες. Συχνοὶ

ἦταν βέβαια οἱ πόλεμοι μεταξὺ τῶν ἐλληνικῶν πόλεων, καθὼς καὶ οἱ ἐσωτερικοὶ φατριασμοί, ἀλλὰ ποτὲ μέχρι τότε κάτοικοι τῆς ἴδιας πόλης δὲν εἶχαν ἐπιδείξει τόση ἀγριότητα καὶ τόση βιαιότητα στὴν προσπάθεια γιὰ τὴ φυσικὴ ἐξόντωση τῶν πολιτικῶν καὶ ταξικῶν τους ἀντιπάλων. Ἐνισχυμένοι ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικοὺς παράγοντες, τὴν Κόρινθο, τὴν Σπάρτη καὶ τὴν

* Τὸν Διευθυντὴ τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου κ. Νικ. Γιαλούρη εὐχαριστῶ γιὰ τὴ γενναιοφρονα βοήθεια καὶ συμπαράστασή του στὸ ἔργο τῆς τακτοποιήσεως καὶ μελέτης τῶν χαλκῶν τοῦ Μουσείου.

Εικ. 1. Χαλκή μαστίγα από τὸ Ἱερὸ Κορύνθου Ἀπόλλωνος.

Ἀθήνα, οἱ δημοκρατικοὶ καὶ οἱ ἀριστοκρατικοὶ ἀλληλοεξοντώθηκαν κατὰ ἑκατοντάδες μέσα στὰ ἱερά, τοὺς λιμένες καὶ τὶς συνοικίες τῆς ἀνθηρῆς καὶ πλούσιας μέχρι τότε πολιτείας, ὅπως τόσο ζωηρὰ περιγράφει ὁ Θουκυδίδης (Γ' 70 - 85, καὶ Δ' 46 - 48) καὶ ὁ Διόδωρος (XIII, 48). Στους ἄλλους Ἕλληνες ἔκαμε, ὅπως φαίνεται, φοβερὴ ἐντύπωση γενικὰ ἡ διαγωγή τῶν Κερκυραίων καὶ τοὺς χαρακτηρίζαν ἀλαζόνες καὶ ὑπερφίαλους, ὑπερβολικοὺς, χωρὶς μέτρο. Ἀπόηχος αὐτῆς τῆς κακῆς τους φήμης ἦταν ἡ παροιμία ποὺ κυκλοφοροῦσε στὴν Ἑλλάδα, «Κερκυραία μαστίξ», ποὺ συσχετιζόταν μὲ τὴ σκληρότητα τῶν κατοίκων τοῦ ὠραίου νησιοῦ τοῦ Ἰονίου.

Ἦδη ὁ κωμικὸς Φρόνιχος (τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.) στοὺς «Σατύρους» (Meineke FCG 2)¹ ἀναφέρει τὶς «Κερ-

κυραῖες μαστίγες», ὅπως ἐπίσης καὶ ὁ Ἀριστοφάνης στοὺς «Ὀρνίθες» (στίχ. 1463 - 4 καὶ Σχόλια). Χρῆση τῆς παροιμίας αὐτῆς ἀποδίδει ὁ Πλούταρχος στὸ ρήτορα Λυκοῦργο (Ἡθικά 842D), ἐνῶ ὁ Ἀριστοτέλης στὴ χαμένη σήμερα «Κερκυραίων Πολιτεία» (ἀπόσπ. 513 - Ed. Rose) μνημονεύει τὴν παροιμία καὶ δίνει ἐξήγηση τῆς προέλευσής της. Ἀναφέρει ὅτι οἱ Κερκυραῖοι χρησιμοποιοῦσαν ἰδιαίτερα μεγάλες διπλὲς μαστίγες μὲ λαβὴ (κώπη) ἀπὸ ἐλεφαντοστοῦν, διαφορετικὲς ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ ἄλλοι Ἕλληνες. Ἡ ἰδιαίτερη χρῆση τῶν μαστίγων ἀπὸ τοὺς Κερκυραῖους συμπίπτει καὶ μὲ τὴ μνεῖα τῶν Κερκυραίων μαστιγοφόρων στὸν Θουκυδίδη (Δ' 47).

Ἄλλη ὁμως ἀρχαία παράδοση συνδέει τὴν παροιμία «Κερκυραία μαστίξ» μὲ ἀνάθημα τῶν Κερκυραίων στὸ μαντεῖο τῆς

1. Μήπως τὸ περιεχόμενο τοῦ σατυρικοῦ αὐτοῦ δράματος μπορεῖ νὰ συσχετισθῇ μὲ τὴν παράσταση σὲ μιά, ἀρκετὰ προγενέστερη βέβαια, μελανόμορφη λήκυθο τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου (Α. 1129) (Beazley, ABV, 709, ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία) ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια; Εἰκονίζονται

σκηνὲς βασανισμοῦ γυναίκας ἀπὸ Σατύρους, ὅπου ἕνας ἀπ' αὐτοὺς τὴ μαστιγώνει μὲ μαστίγιο μὲ μακριὰ λαβὴ (τὴν ὑπόδειξη τοῦ ἀγγείου ὀφείλω στὴν ἀρχαιολόγο κ. Ἀθα Γιαλούρη, τὴν ὁποῖαν καὶ εὐχαριστῶ).

Δωδώνης καὶ μετατρέπει τὴ διατύπωση σὲ «ἡ Κερκυραίων μάστιξ» (Στράβων, Γεωγρ. VII, ἀπόσπ. 3). Οἱ πηγές² μᾶς περιγράφουν μὲ λεπτομέρεια τὸ ἀνάθημα, πὺν μόνον ὅμως τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Στράβωνος ἀποδίδει στοὺς Κερκυραίους. Πρόκειται γιὰ δύο κιονίσκους: πάνω στὸν ἕναν ἦταν ἀγαλμάτιο ἑνὸς παιδιοῦ πὺν κρατοῦσε χάλκινη μάστιγα καὶ ἔφερε κρεμασμένους ἀστράγλους, ἐνῶ στὸν ἄλλον ἦταν τοποθετημένος ἕνας χάλκινος λέβης. Ὁ ἄνεμος κι-

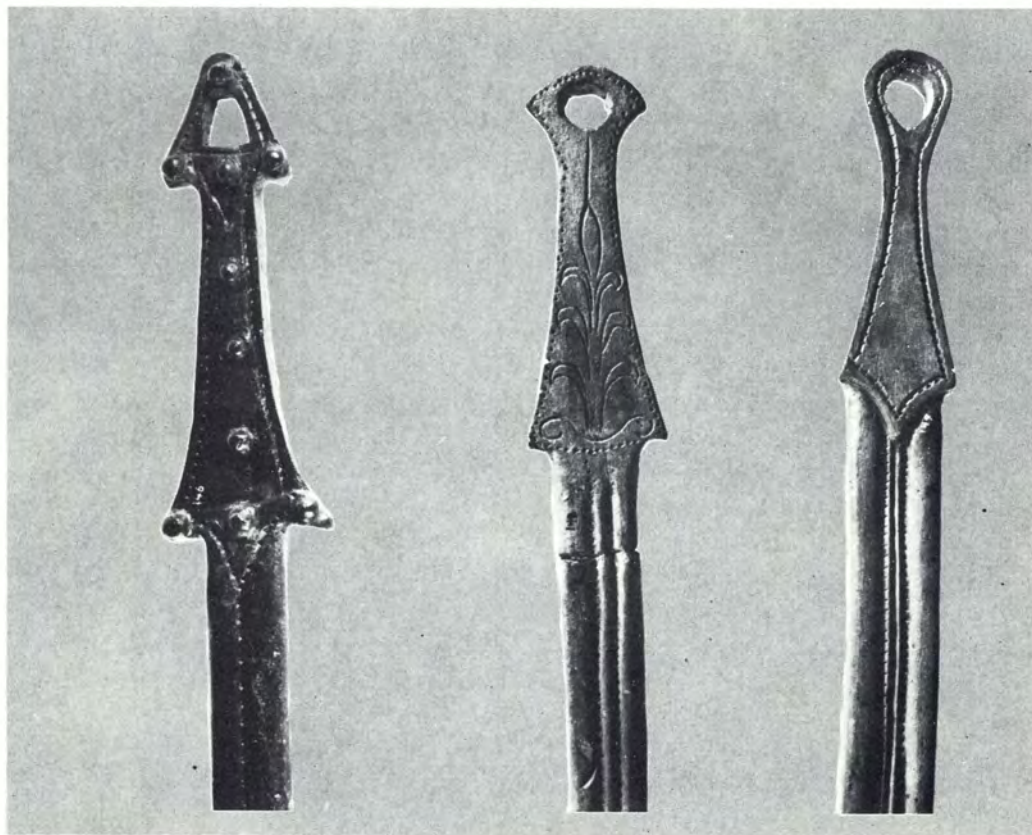
νοῦσε τὴ μάστιγα καὶ αὐτὴ χτυποῦσε τὸ λέβητα πὺν ἀνέδιδε ἦχο, μὲ προφανῆ μαγικὴ καὶ ἴσως μαντικὴ σημασία. Τὸ σύμπλεγμα αὐτὸ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἔρευνα³ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ φαίνεται νὰ διαδέχεται τὸν κύκλο τῶν χαλκῶν τριπόδων καὶ λεβήτων τῆς γεωμετρικῆς καὶ ἀρχαϊκῆς περιόδου, τὸ περίφημο «Δωδωναῖον χαλκεῖον». Ἀπὸ τὸν Στέφανο Βυζάντιο (βλ. λ. *Δωδώνη*) μαθαίνουμε ὅτι ἡ μάστιξ τοῦ ἀναθήματος εἶχε

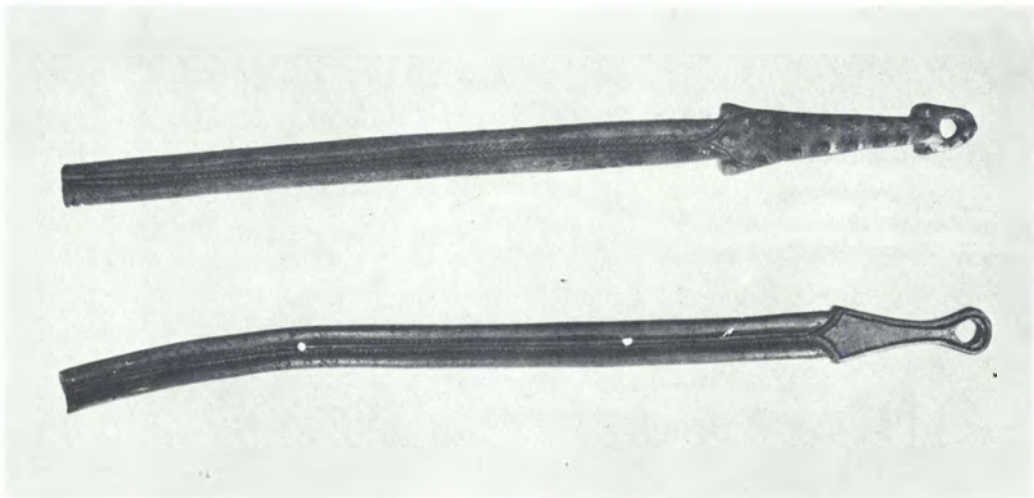
2. 1. Σουίδας, *Δωδωναῖον χαλκεῖον*. 2. Ἀποστόλιος, 6, 43. *Δωδωναῖον χαλκεῖον*. 3. Εὐστάθιος, Σχολ. Ὀδυσ. ξ 327. 4. Στέφανος Βυζ.,

Δωδώνη. 5. Ζηνόβιος, 6, 5, τὸ *Δωδωναῖον χαλκεῖον*.

3. Εὐαγγελίδης - Δάκαρης, ΑΕ 1959, 118.

Εἰκ. 2. Λαβὲς μαστίγων ἀπὸ τὴ Δωδώνη (Καρ. 146, 148, 149)

Είκ. 3. Μάστιγες από τη Δωδώνη (Καρ. 147, 149).

«ἱμάντας χαλκοῦς, ὄντας ὁμοίους τοῖς ἀληθινοῖς ἱμάσιν», ἐνῶ δὲν ἀναφέρεται τίποτε τὸ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴ λαβή. Ὁ Στράβων περιγράφει τὴ μάστιγα σὰν «τριπλῆ, ἀλυσιδωτὴ», Ἡ συσχέτιση τῆς παροιμίας «Κερκυραία μάστιξ» (σχετική μὲ τὴ σκληρότητα τῶν Κερκυραίων) μὲ τὴν παροιμία «Δωδωναῖον χαλκεῖον», εἶναι λανθασμένη, ἀφοῦ ἡ τελευταία ἀναφέρεται σ' αὐτοὺς ποὺ πάσχουν ἀπὸ ἀκατάσχετη φλυαρία (τῶν πολλὰ λαλούντων). Ὅμως ἡ σύγχυση στὸ ἀπόσπασμα τοῦ Στράβωνος μπορεῖ νὰ περιορίζεται σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, καὶ τὸ περιγραφόμενο χάλκινο σύμπλεγμα νὰ ἦταν πραγματικὰ κερκυραϊκὸ ἀνάθημα.

Ἡ πρόσφατη τακτοποίηση καὶ μελέτη τῶν χαλκῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ἐπέτρεψε μιά ἐνδιαφέρουσα μὲ τὸ θέμα ταύτιση, ποὺ ἴσως ὀδηγήσῃ καὶ τὴ σχετικὴ ἔρευνα σὲ νέους δρόμους.

Στὸ ἱερὸ τοῦ Κορύνθου Ἀπόλλωνος στὸ Λογγᾶ Μεσσηνίας ὁ Φ. Βερσάκης ἀνα-

κάλυψε τὸ 1915 μαζί μὲ χάλκινα εὐρήματα καὶ ἓνα χάλκινο ἀντικείμενο ποὺ ἐρμήνευσε σὰν λαβὴ κάδου (ΑΔ 2 (1916), 94, ἀριθ. 34, εἰκ. 39, 1 καὶ 38, 1). Ὅταν ὅμως τὰ χαλκᾶ τῆς ἀνασκαφῆς αὐτῆς ξαναβρέθηκαν τὸ 1974 στὰ ὑπόγεια τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, ταυτίστηκαν⁴ καὶ ἄρχισαν νὰ συντηροῦνται, φάνηκε ὅτι τὸ παλαιὸ εὐρημα τοῦ Βερσάκη δὲν ἦταν καθόλου λαβὴ σκεύους, ἀλλὰ ἀσφαλῶς μίᾳ χάλκινη μάστιγα. Ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴ λαβὴ (μῆκ. 0,085) μὲ ὀπὴ ἄνω γιὰ ἀνάρτηση, καὶ ἀπὸ τρεῖς χάλκινους συρμάτινους ἱμάντες ποὺ ἐκφύονται ἀπὸ τὴ λαβὴ καὶ συμπλέκονται. Τὸ σύνολο σήμερα σώζεται σὲ μῆκος 0,70 μ. περίπου (εἰκ. 1).

Ἀλλὰ τὸ πιὸ ἐντυπωσιακὸ σύνολο προέρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ Δωδώνη, ὅπου οἱ φιλολογικὲς πηγὲς τοποθετοῦν τὸ κερκυραϊκὸ ἀνάθημα. Ὁ Καραπάνος στὶς ἀνα-

4. Στὶς μουσειακὲς αὐτὲς ἐργασίες συνεργάτης ὑπῆρξεν ἡ ἐπιστημονικὴ βοήθς κ. Εὐα Μαζωνάκη - Γραμματικάκη.

σκαφές τοῦ Ἱεροῦ βρῆκε διάφορα χαλκᾶ ἐπιμήκη ἀντικείμενα, πού τὰ θεώρησε «ἀναθηματικά τόξα»⁵, χαρακτηρισμό πού ἐπαναλαμβάνει καί τὸ εὐρετήριο τῆς Συλλογῆς (Καρ. 146 - 156), ἡ ὁποία σήμερα κοσμεῖ τὸ Ἑθνικὸ Μουσεῖο. Δυστυχῶς, δὲ βγαίνει ἀπὸ τὴν ἐκθεση τοῦ Καραπάνου, σὲ ποιό σημεῖο τοῦ Ἱεροῦ βρέθηκαν τὰ ἀρχαῖα αὐτά, οὔτε, νομίζω, πὼς οἱ νεώτερες ἀνασκαφές τῆς Δωδώνης ἔδωσαν παρόμοια παραδείγματα. Ἴσως ὁμως μιά ἔρευνα στὸ Μουσεῖο Ἰωαννίνων, ὅπου φυλάσσεται τὸ ὑλικὸ τῶν ἀνασκαφῶν αὐτῶν, ἀποδείξη τὸ ἀντίθετο. Προσεκτικὴ πάντως πρόσφατη μελέτη κατέδειξε πὼς τὰ εὐρήματα αὐτὰ τοῦ Καραπάνου εἶναι χαλκῆς μάστιγες, παρόμοιες μὲ ἐκείνῃ ἀπὸ τὸ μεσσηνιακὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος. Συνολικῶς σώζονται δέκα πέντε (15) τεμάχια, μαζί μὲ τὰ μικρὰ θραύσματα. Ἡ ἐργασία τῶν περισσότερων παραδειγμάτων μαρτυρεῖ γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ μάστιγες αὐτὲς ἔχουν ὁρατὴ δουλεμένη ὄψη, καί πίσω ὄψη.

Σώζονται 6 τμήματα μὲ λαβή (εἰκ. 2). Τὸ ἀρτιότερο παράδειγμα (Καρ. 146) σώζεται σὲ συνολικὸ μήκος 0,85 μ. καί φέρει ἀρχαῖο χάλκινο σύνδεσμο, πού συγκρατεῖ ἀκόμη ἓνα τμήμα τῆς ἀπόληξης πού εἶχε ἀποκοπῇ. Ἡ ἀπόληξη αὐτή, ὅπως καί σὲ ἄλλα 2 παραδείγματα (καί τὰ δύο ἄνευ ἀριθμοῦ), φέρει μιά δυσερμήνευτη, χονδροειδῆ κατεργασία.

Μὲ ἐγχαράξεις ἢ ἐμπίστες στιγμές δηλοῦνται οἱ ραφές καί ἐνώσεις τῶν ἱμάντων, πού σὲ ὅλα τὰ παραδείγματα εἶναι δύο (καί ὄχι τρεῖς, ὅπως ἀναφέρουν οἱ πηγές γιὰ τὸ Κερκυραϊκὸ ἀνάθημα). Δύο παραδείγμα-

τα (Καρ. 149 καί Καρ. 150) φέρουν μικρὲς ὁπές σὲ κανονικὰ διαστήματα, πού ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση ὅτι ἔφεραν ἴσως ἐξαρτημένους ἀστραγάλους, ὅπως ἀναφέρει ὁ Στράβων (εἰκ. 3 κάτω).

Ἀπὸ τὶς λαβές, δύο (Καρ. 146 - 147) φέρουν διακόσμηση ἀπὸ πλαστικὰ μικρὰ κομβία, πού φανερά μιμοῦνται τὰ καρφιά πού ἐστερέωναν τὴν ἐπένδυση τῆς λαβῆς πού θέλει ὁ τεχνίτης νὰ δείξη ὅτι ἦταν ἀπὸ ἄλλο ὑλικό (ξύλο, ἐλεφαντοστούν, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης, ἢ ἄλλο). Ἐνα παράδειγμα (Καρ. 148) διακοσμεῖται μὲ ἐγχάρακτο ἀνθέμιο, μέτριας τεχνικῆς. Δύο λαβές εἶναι ἀπλές καί θυμίζουν τὸ παράδειγμα ἀπὸ τὸν Λογγᾶ Μεσσηνίας (εἰκ. 4).

Γενικὰ ἡ ἐργασία τῶν σωζομένων παραδειγμάτων εἶναι μέτρια καί ὁδηγεῖ χρονολογικὰ πρὸς τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς.

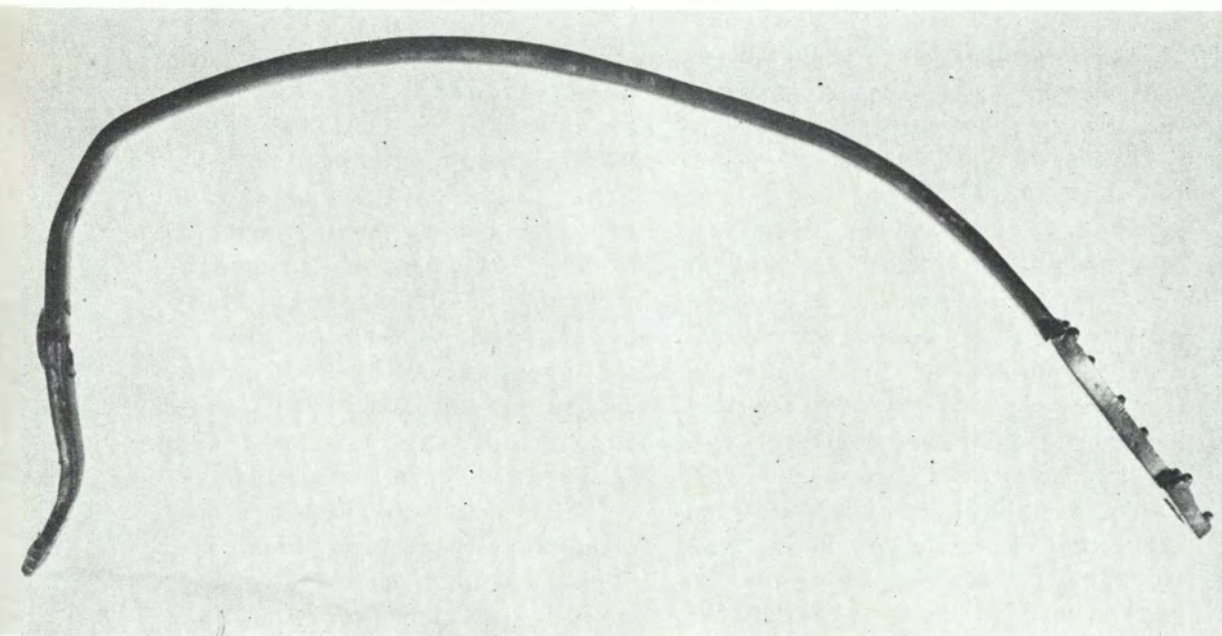
Ἡ καμπυλότητα πού παρουσιάζουν τὰ περισσότερα τεμάχια (εἰκ. 5) εἶναι δυσερμήνευτη, ὅπως καί ὁ γενικὸς προορισμὸς τῶν ἀντικειμένων ὡς ἀναθημάτων. Θὰ ἀνηρτῶντο ἀπὸ τοὺς κλάδους τῆς ἱερᾶς δρυός; Θὰ ἐνεπὴγγυντο μὲς στὴ γῆ;

Ἀξίζει νὰ προστεθῇ ὅτι, στὸ ἀκατάγραφον καί τακτοποιούμενον ὑλικὸ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Καραπάνου τῆς Δωδώνης, ἀναγνωρίσθηκε, τὴν ἀνοιξη τοῦ 1975, καί μιά

Εἰκ. 4. Λαβὴ μάστιγας ἀπὸ τὴ Δωδώνη (Καρ. 152).

5. Carapanos, *Dodone et ses ruines* (Paris 1878) 102, πίν. 56, ἀριθ. 1-5.

Εικ. 5. Μάστιγα από τη Δωδώνη (Καρ. 146).

μικρογραφική, αναθηματική ἀσφαλῶς κι' αὐτή, μάστιγα μήκους μόλις 0,075 (εἰ κ. 6). Διακρίνεται ἡ λαβὴ με' ὁπῇ ἀναρτήσεως καὶ ἡ ἀρχὴ τῶν ἱμάντων, ποὺ δηλώνονται με' ἐγχάραξη⁶.

Τὸ μικρογραφικὸ τοῦτο παράδειγμα καὶ ὁ μεγάλος σχετικὰ ἀριθμὸς τῶν μεγαλύτερων παραδειγμάτων μαρτυροῦν γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ στὸ Μαντεῖο τοῦ Διὸς στὴ Δωδώνη ἀφιερώνονταν κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴν ἐποχὴ χάλκινες μάστιγες. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι καὶ τὸ χάλκινο ἀφιέρωμα τῶν Κερκυραίων ἔχει σχέση με' αὐτὴ τὴ συνήθεια, καὶ δὲν ἦταν ἓνα μεμονωμένο ἀντικείμενο, ὅπως μᾶς τὸ περιγράφει ἡ ἀρχαία παράδοση. Μᾶς διαφεύγει ὅμως ἀκόμη ἡ ἀκριβὴς ἐρμηνεία τοῦ γεγονότος.

6. Γιὰ τὴ γραφικὴ ἀπόδοση τῆς εἰ κ. 6 εὐχαριστῶ τὸν κ. Κ. Ἠλιάκη, ζωγράφου τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου.

Βέβαια εἶναι γνωστὴ ἡ γενικὴ πίστη τῶν ἀρχαίων γιὰ τὴν ἀποτροπαϊκὴ σημάσια τῆς κρούσεως χάλκινων ἀντικειμένων, κυμβάλων, κωδῶνων κλπ., ἀλλὰ δὲν εἶχαν ἐπισημανθῇ μέχρι σήμερα in corpore χάλκες μάστιγες στὰ ἐλληνικὰ ἱερά.

Γιὰ τὰ σχετικὰ προβλήματα σημαντικότερο παραμένει τὸ παλαιὸ ἄρθρο τοῦ Α.Β. Cook, *The Gong at Dodona* (JHS 22 (1902), 5 κ.έ.), ὅπως ἐπίσης ὅσα ἀναφέρουν οἱ Εὐαγγελίδης-Δάκαρης στὴ δημοσίευση τῆς Ἱερᾶς Οἰκίας τοῦ μαντείου τῆς Δωδώνης (ΑΕ 1959, 114 - 127).

Στὸ σχετικὸ ὑλικὸ μπορεῖ νὰ προστεθῇ καὶ τὸ δυστυχῶς ἀρκετὰ περιορισμένο ἐπιγραφικόν. Μιὰ ἐπιγραφή τοῦ τέλους τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. (IG. VII, 2420), μᾶς πληροφορεῖ γιὰ ἓνα ἀνάθημα τῆς Ὠκυθόας στὸ Καβεῖριον τῶν Θηβῶν. Τὸ ἀφιέρωμα αὐτὸ περιελάμβανε ἐκτὸς ἀπὸ τ' ἄλλα ἀντικείμενα καὶ

τέσσαρες ἀργυρούς ἀστραγάλους, ἕναν ἀργυρὸ στρόβιλο, μιὰ ἀργυρὴ μάστιγα καὶ μιὰ ἀργυρὴ δάδα⁷. Ὁ συνδυασμὸς ἐδῶ τοῦ στρόβιλου, τῶν ἀστραγάλων καὶ τῆς μάστιγας θυμίζει πάντως τοὺς στίχους ἀπὸ τοὺς « Ὀρνιθες » τοῦ Ἀριστοφάνη (1461 - 4) ποὺ μνημονεύτηκαν πιὸ πάνω, καὶ τὴν περιγραφὴ τοῦ Κερκυραϊκοῦ ἀναθήματος στὸ ἀπόσπασμα τοῦ Στράβωνα, καὶ συσχετίζεται ἴσως μὲ ὀρισμένα παραδείγματα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τῆς Δωδώνης.

Ἡ θρησκευτικὴ σημασία τῆς μαστιγώσεως, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γνωστὰ παραδείγματα (Ἱεροῦ Ὁρθίας στὴν Σπάρτη⁸, κλπ.) μᾶς δίνεται ἀνάγλυφη στὴν τοιχογραφία τῆς Πομπηίας, στὴ Villa dei Misteri, ὅπου

7. Wolters - Bruns, *Das Kabirenheiligtum bei Theben*, 21, ἀριθ. 2. Jacobsthal, *Greek Pins* (1956) 103 - 4.

8. K. Chrimes, *Ancient Sparta* (Manchester 1949) 260 - 5.

ἀπεικονίζεται μιὰ γυναίκα νὰ μαστιγώνεται. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν γυναίκα ποὺ κρατάει τὸ μαστίγιο, εἰκονίζεται ἄλλη μὲ θύρσο καὶ ἄλλη νὰ κρατᾷ κύμβαλα, σὲ μιὰ φανερά μυστηριακὴ σύνθεση.

Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ μαστίγωση τῶν ἐφήβων συνδέεται ἰδιαίτερα μὲ τὶς δωρικές πόλεις, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν Ἰωνία καὶ τὴν Ἀθήνα. Ὁ συγγραφεὺς τῆς « Λακεδαιμονίων Πολιτείας » ἀναφέρει (II,2) τὸν « παιδονόμο » τῆς Σπάρτης, ποὺ εἶχε ὑπὸ τὶς διαταγὲς τοῦ « μαστιγοφόρου » γιὰ τὴν τιμωρία τῶν ἐφήβων. Οἱ χαλκὲς ἀναθηματικὲς μάστιγες θὰ μπορούσαν νὰ ἐρμηνευθοῦν σὰν ἀφιερῶματα τῶν ἀξιωματάρχων αὐτῶν. Τὸ ὅλο θέμα τῆς μαστιγώσεως, ἅμεσα συνδεδεμένο μὲ τὶς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις τῶν ἀρχαίων, ἀξίζει νὰ ἐρευνηθῇ περισσότερο, τώρα ποὺ μπορούμε νὰ διαγνώσουμε καὶ τὰ ἀπτά σχετικὰ μνημεῖα, ποὺ ἐρμηνεύουν τὴν ἀρχαία γραπτὴ παράδοση.

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΚΑΛΑΙΓΑΣ

ΚΕΡΚΥΡΑΙΑ ΜΑΣΤΙΞ

Recent study of the material from old excavations, now in the National Museum in Athens, has led to the identi-

fication of an interesting group of offerings from some Doric sanctuaries : A number of dedicatory bronze whips

from the sanctuary of Apollo Korynthos in Messenia, excavated by F. Versakis, and from the oracle of Zeus at Dodona, excavated by C. Carapanos, have been identified, dating in the Hellenistic period.

Literary evidence in the form of ancient proverbs connected the whip with the activities of ancient Corcyraeans. “*Κερκυραία μάστιξ*” — an early form of the proverb — referred to the cruelty and arrogance attributed to them by the

rest of the Greeks. On the other hand, “*Κερκυραίων μάστιξ*” was connected with a late 4th cent. B.C. dedication of the Corcyraeans at Dodona and was used to imply talkativeness (cf. *Δωδωναῖον χαλκεῖον*).

Further study is needed to detect the deeper meaning of such a find in sanctuaries, possibly having an apotropaic sense, or being a dedication of some special officials (paidonomoi, etc.).

P. G. CALLIGAS

Εἰκ. 6. Μικρογραφική μάστιγα ἀπὸ τῆ Δωδώνη.

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΚΥΚΛΑΔΙΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ *

*Στὴ μνήμη τοῦ Φύλακα Ἀρχαιοτήτων Νάξου
Νίκου Γαβαλά.*

Ἀπὸ τὶς πρῶτες κιόλας ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες στὴν Κρήτη διαπιστώθηκαν στενὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὴ μεγαλόνησο καὶ στὶς Κυκλάδες κατὰ τὰ πρῶτα στάδια τοῦ πολιτισμοῦ τους. Μὲ τὴν παρουσία ὀψιανοῦ ἀπὸ τὴ Μῆλο, ἀκόμη καὶ στὰ κατώτερα νεολιθικὰ στρώματα τῆς Κρήτης, οἱ σχέσεις αὐτὲς χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ἕκτη χιλιετία π.Χ.¹ Μὲ τὰ σημερινὰ

δεδομένα εἶναι δύσκολο νὰ βεβαιώση κανεὶς μὲ ἀπόλυτη σιγουριά, ἂν Κυκλαδίτες ἦταν αὐτοὶ ποὺ ἔφεραν τὸν ὀψιανὸ στὴν Κρήτη ἢ ἂν οἱ ἴδιοι οἱ κάτοικοι τῆς μεγαλονήσου ἔφτασαν μόνοι τους ὡς τὴ Μῆλο.

Ἡ διάδοση τοῦ ὀψιανοῦ ἔξω ἀπὸ τὰ Κυκλαδίτικα νησιά, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴ Μεσολιθικὴ περίοδο (ἑβδομη χιλιετία π.Χ.), ἔχει βεβαιωθῇ στὴν Πελοπόννησο², ἐνῶ στὴ Θεσσαλία³ καὶ στὴ Μακεδονία⁴ ἀπαντᾷ σὲ πρῶτες Νεολιθικὲς φάσεις. Τοῦτο συνηγορεῖ μὲ τὴν ἄποψη πὼς μᾶλλον ντόπια στοιχεῖα, ἀφοῦ ἀνακάλυψαν τὶς ιδιότητες τοῦ ὀψιανοῦ, δὲν περιορίστηκαν μόνο στὴ χρῆση του γιὰ τὶς δικές τους ἀνάγκες, ἀλλὰ φρόντισαν καὶ γιὰ τὴ διάδοσή του πέρα ἀπὸ τὴ Μῆλο⁵. Πάντως, ὅποιοι κι ἂν ἦταν οἱ μεταφορεῖς τοῦ ὀψιανοῦ στὶς περιοχὲς ἔξω ἀπὸ τὶς Κυκλάδες, σίγουρο εἶναι τοῦτο : τὸ Αἰγαῖο ἀπὸ τὴν ἑβδομὴ κιόλας χιλιετία π.Χ. ἔχει πάψει νὰ εἶναι ἐμπόδιο· ἔχει γίνῃ ἡ γέφυρα ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στοὺς γύρω λαούς.

Οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὴν Κρήτη καὶ τὶς Κυκλάδες φαίνεται πὼς ἔγιναν στενότερες μέσα στὴν τρίτη χιλιετία π.Χ. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς περιόδου αὐτῆς καὶ στὶς

* Σ' αὐτὸ τὸ ἄρθρο χρησιμοποιοῦνται οἱ παρακάτω συντομογραφίες:

Ἀλεξίου, Στ. 1964 : Μινωϊκὸς Πολιτισμὸς. Branigan, K. 1971: Cycladic Figurines and their Derivatives, BSA 66 (1971).

Doumas, C. 1968: The N. P. Goulandris Collection of Early Cycladic Art.

Doumas, C. 1972: Notes on Early Cycladic Architecture, Archäologischer Anzeiger.

Doumas, C. 1972a: Early Bronze Age Settlement Patterns in the Cyclades. P. J. Ucko, R. Tringham, G. W. Dimbleby, Man, Settlement and Urbanism.

Doumas, C. 1973: Grave Types and Related Burial Practices during the Cycladic Early Bronze Age. C. Renfrew, The Explanation of Culture Change.

Doumas, C. SIMA: Early Bronze Age Burial Habits in the Cyclades, Studies in Mediterranean Archaeology (τυπώνεται).

Hutchinson, R. W. 1962: Prehistoric Crete.

Pendlebury, J.D.S. 1967: The Archaeology of Crete, 1967⁹.

Renfrew, C. 1964: Crete and the Cyclades before Rhadamanthus, Κρητικά Χρονικά 18.

Renfrew, C. 1969: The Development and Chronology of the Early Cycladic Figurines, AJA 73.

Renfrew, C. 1972: The Emergence of Civilisation.

Renfrew, C. 1973: Ἐμπόριο καὶ τεχνικὴ ἐξειδίκευση. Δ. Θεοχάρη, Νεολιθικὴ Ἑλλάς (ἔκδ. Ἐθνικῆς Τραπεζῆς).

J. J. D. Evans, Excavations in the Neolithic Set-

tlement of Knossos, 1957 - 60. Part I, BSA 59 (1964), σελ. 233. Part II, BSA 63 (1968), σελ. 270. Renfrew 1973, σελ. 180.

2. T. W. Jacobsen, Excavations in the Franchthi Cave 1969 - 1971. Part I, Hesperia 42 (1973), σελ. 76 - 77. Renfrew, ὁ. π.

3. Renfrew, ὁ. π.

4. Renfrew 1972, σελ. 442.

5. Hutchinson 1962, σελ. 111.

δυο περιοχές αναπτύσσονται ιδιότυποι και ανεξάρτητοι πολιτισμοί. Έκτός από τον όψιανό, που ποτέ δεν έπαψε να εισάγεται στην Κρήτη σ' όλη τη διάρκεια της προϊστορίας της, ή παρουσία των Κυκλαδιδών στη μεγαλόνησο γίνεται πιο έντονη με την εισαγωγή και άλλων προϊόντων του πολιτισμού τους. Μαζί με τα άκραιφνη ΠΜ αντικείμενα συχνά βρίσκονται και άλλα που το σχήμα τους μπορεί να χαρακτηριστεί καθαρά κυκλαδικό. Από τα μέχρι σήμερα γνωστά, το πρωιμότερο πήλινο άγγείο που εισήχθη στην Κρήτη από τις Κυκλάδες είναι το « άπιόσχημο » με εϋθύγραμμη χαρακτή διακόσμηση (« bottle », σ χ έ δ. Α, 1). Έχει βρεθῆ σε αρκετές περιοχές της Κρήτης πάντα σε σχέση με αντικείμενα της ΠΜ περιόδου⁶. Το άγγείο αυτό όμως δεν είναι καθόλου τυπικό της Όμάδας του Πηλού, καθώς υποστηρίζουν αρκετοί από τους μελετητές, παρά τη γραμμική του διακόσμηση⁷. Βασικά και μοναδικά σχήματα κεραμικά στην Όμάδα του Πηλού είναι ή πυξίδα (κυλινδρική ή σφαιρική) (σ χ έ δ. Α, 2 - 3) και ο κρατηρίσκος (με ή χωρίς πόδι : σ χ έ δ. Α, 4 - 5). Κανένα από τα σχήματα αυτά δε βρέθηκε στον κυκλαδικό χώρο μαζί με « άπιόσχημα » άγγεία, ώστε να δικαιολογηται ή κατάταξη των τελευταίων στην

Όμάδα του Πηλού. Αντίθετα, συχνά έχουν βρεθῆ « άπιόσχημα » μαζί με τηγανοειδή, ίσως πρώιμους τύπους, που είναι από τα πιο χαρακτηριστικά σχήματα της κεραμεικής του πολιτισμού Κέρος - Σῦρος⁸. Ανήκουν στην Όμάδα άγγείων του Κάμπου, που αντιπροσωπεύει την πρώιμη κεραμική της περιόδου Κέρος - Σῦρος. Άλλωστε και το σχήμα τους συμφωνεί με το γενικότερο πνεύμα της κεραμεικής σ' αυτή την περίοδο : άγγεία στενόλαιμα είναι πολύ κοινά στον πολιτισμό Κέρος - Σῦρος, ενώ είναι όλοτελα άνυπαρκτα στην περίοδο του πολιτισμού Πηλός - Λάκκουδες⁹. Όρισμένα από τα « άπιόσχημα » που έχουν βρεθῆ στην Κρήτη μπορεί να είναι κατ' εϋθειαν εισαγωγές από τις Κυκλάδες. Φαίνεται όμως πως ένας μεγάλος αριθμός ανάμεσά τους είναι ντόπιες απομιμήσεις¹⁰. Στην περίπτωση όμως αυτή τα πιο πολλά πρέπει να είναι σύγχρονα με προχωρημένες φάσεις του πολιτισμού Κέρος - Σῦρος.

Η κυλινδρική πυξίδα (σ χ έ δ. Α, 2) αντιπροσωπεύει βασικό τύπο άγγείου του πολιτισμού Πηλός - Λάκκουδες¹¹. Μιά άπλή όμως σύγκριση ανάμεσα στα παραδείγματα της Κρήτης και εκείνα των Κυκλάδων κάνει φανερή την έντονη διαφορά τους. Το σχήμα βέβαια είναι κυκλαδικό. Όμως το πνεύμα που κυριαρχεί στη δια-

6. Κυκλαδικά « άπιόσχημα » στην Κρήτη είναι γνωστά από τον Πύργο: ΑΔ 4 (1918), σελ. 150, εικ. 8 : 49 - 50 και σελ. 151, εικ. 9 : 67 - 69. Κανλι Καστέλλι : Στ. Άλεξίου, Κρητικά Χρονικά 5 (1951), σελ. 292. Νίρου Χάνι : Α. Evans, Palace of Minos I, σελ. 59. Άγ. Νικόλαος, Άγ. Φωτιά κ.ά. : Branigan 1971, σελ. 78. Renfrew 1972, σελ. 153.

7. Branigan 1971, σελ. 78. Renfrew 1964, σελ. 115. Renfrew 1972, σελ. 528. Ά. Ζώης, Έρευναι περί της Μινωικής κεραμεικής, ΑΑΑ I (1968), σελ. 173. S. Hood, The Baden Culture in Relation

to the Aegean, Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Bratislava 1973, σελ. 115. Hutchinson 1962, σελ. 139.

8. Είρ. Βαρούχα, Κυκλαδικοί τάφοι της Πάρου, ΑΕ 1925 - 26, σελ. 104, εικ. 49. Γ. Παπαθανασόπουλος, Κυκλαδικά Νάξου, ΑΔ 17 (1961/62) : Μελέται, Πίν. 66.

9. Dumas, SIMA.

10. Ό Branigan (1971, σελ. 78) αν και βλέπει καθαρά κυκλαδική έμπνευση στα άγγεία αυτά, δέχεται πως δεν μπορούν να ταυτιστούν σάν εισαγωγές από τις Κυκλάδες.

11. Dumas SIMA. Renfrew 1972, σελ. 150.

κόσμηση είναι ξένο με φανερή την προσπάθεια για μίμηση. Ἡ λεπτή και πυκνή χάραξη καθώς και ἡ προσεγμένη εὐθυγραμμία, πού εἶναι βασικά γνωρίσματα τῆς κεραμεικῆς τοῦ Πηλοῦ¹², ἀπουσιάζουν ἀπό τὰ ἀγγεῖα τῆς Κρήτης¹³. Καί μιὰ λεπτομέρεια: τὸ σχῆμα τῶν ΠΜ πυξίδων δέν εἶναι ἐντελῶς κυλινδρικό. Στενεύει ἐλαφρὰ πρὸς τὸ στόμιο παίρνοντας ἔτσι τὴ μορφὴ τοῦ κολουρου κώνου (σχέδ. Α, 7). Αὐτὸ τὸ σχῆμα ὅμως στίς Κυκλάδες εἶναι πολὺ νεώτερο. Ἀπαντᾷ στὴν περίοδο τοῦ πολιτισμοῦ Φυλακωπῆ Ι (σχέδ. Α, 6)¹⁴. Γι' αὐτὸ δέν θὰ ἦταν παράλογο νὰ ὑποστηριχτῇ πὼς τὰ κρητικὰ παραδείγματα ἀποτελοῦν ντόπιες ἀπομιμήσεις τῶν κυκλαδικῶν, δεδομένου καὶ τοῦ ὅτι στὰ πρῶτα ὑπάρχει καὶ τὸ κρητικὸ στοιχεῖο τῶν ποδιῶν, ἐντελῶς ἄγνωστο στίς Κυκλάδες¹⁵. Ἴσως ἡ ἀνάλυση τῶν πηλῶν θὰ μπορούσε νὰ χύση περισσότερο φῶς στὸ πρόβλημα. Σὰν ἀπομιμήσεις ὅμως οἱ Πρωτομινωικὲς πυξίδες πρέπει νὰ θεωρηθοῦν νεώτερες ἀπὸ τὰ πρότυπά τους. Καί σ' αὐτὸ συμφωνεῖ ἡ συνύπαρξή τους μετὰ τὰ «ἀπίοσχημα».

Μέχρι πρὶν λίγο καιρὸ ἡ «σαλτσιέρα» (sauce - boat, σχέδ. Α, 8) ἦταν σχῆμα ἄγνωστο στὴν Κρήτη, ἐνῶ ἦταν πολὺ κοινὸ σὲ ΠΕ ΙΙ στρώματα τῆς ἡπειρωτικῆς

Ἑλλάδας καὶ τῆς Πελοποννήσου¹⁶. Ἐξ ἴσου, ἂν ὄχι περισσότερο, διαδεδομένο εἶναι τὸ σχῆμα αὐτὸ καὶ στὰ κυκλαδίτικα νησιά, ἀπὸ ὅπου πιθανότατα ἔλκει τὴν καταγωγή. Εἶναι βασικὸ σχῆμα τοῦ πολιτισμοῦ Κέρος - Σῦρος (ΠΚ ΙΙ)¹⁷. Πρόσφατες ἐρευνες στὴν Κρήτη ἔδειξαν πὼς καὶ ἡ «σαλτσιέρα» δέν ἦταν ἄγνωστη οὔτε στὴν Κνωσὸς¹⁸ οὔτε στὴ Δυτικὴ Κρήτη. Τὸ παράδειγμα ἀπὸ τὴν Πλατυβόλα¹⁹ μοιάζει πῶς πολὺ μετὰ τὰ ἀγγεῖα τοῦ τύπου αὐτοῦ ἀπὸ τὴ Σῦρο²⁰ παρὰ μετὰ τὰ ἐλλαδικὰ πού μᾶλλον ἀποτελοῦν πῶς ἐξελιγμένους τύπους.

Ἡ μαύρη στιλβωτὴ φακοειδὴς πυξίδα (σχέδ. Α, 9), σχῆμα κυκλαδικὸ τοῦ πολιτισμοῦ Κέρος - Σῦρος²¹, εἶναι ἐξ ἴσου γνωστὸ στὴν Κρήτη ἀπὸ τὸν Πύργο²², τὴν Κνωσὸς²³, τὸ σπήλαιο τῆς Πλατυβόλας²⁴. Τὰ ἴδια ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴν παραλλαγή τῆς πυξίδας μετὰ πόδι (σχέδ. Α, 10)²⁵,

16. Renfrew 1972, σελ. 453. P. Warren, Knossos and the Greek Mainland in the Third Millenium B.C., AAA V (1972), σελ. 397, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

17. Renfrew 1972, σελ. 181 καὶ 531. Zervos, ὁ.π. σελ. 149, εἰκ. 181. J. L. Caskey, Investigations in Keos: A Conspectus of the Pottery, Hesperia 41 (1972), σελ. 363, πίν. 78 : Β 16.

18. P. Warren, ὁ.π. σελ. 397.

19. Ἰ. Τζεδάκις, Ἀνασκαφὴ Σπηλαίου Πλατυβόλας, ΑΔ 23 (1968) : Χρονικά, σελ. 415, Πίν. 376 γ. Τὸ ἀγγεῖο αὐτὸ ἔχει πῶς πρωτόγονη πρόχυση, ἀλλὰ πῶς ἐξελιγμένο πόδι σὲ σύγκριση μετὰ τὰ κυκλαδικὰ παράλληλά του.

20. AE 1899, πίν. 9 : 8.

21. Renfrew 1972, σελ. 171, εἰκ. 11, 1 : 3. AE 1899, πίν. 8 : 8, 12. ΑΔ 17 (1961/62) : Μελέται, Πίν. 67 α.

22. ΑΔ 4 (1918), σελ. 147, εἰκ. 7 : 33.

23. P. Warren, AAA V (1973), σελ. 393, εἰκ. 3.

24. ΑΔ 23 (1968) : Χρονικά, Πίν. 376 α.

25. AE 1899, πίν. 9 : 19, 21.

12. C. Zervos, L' Art des Cyclades 1957, σελ. 92 - 93, εἰκ. 81, 84.

13. Πρβλ. παραδείγματα ἀπὸ τὸν Πύργο : ΑΔ 4 (1918), σελ. 147, εἰκ. 7 : 30 - 32, 150, εἰκ. 8 : 53, 151, εἰκ. 9 : 73. Τὸ Σπήλαιο τῆς Πλατυβόλας : ΑΔ 22 (1967) : Χρονικά, Πίν. 378 α. Τὸ Σπήλαιο «Μαμελοῦκου Τρύπα» : ΠΑΕ 1968, σελ. 136, πίν. 134 α.

14. Renfrew 1972, σελ. 189, εἰκ. 12.2 : 1 - 2. Zervos, ὁ.π. σελ. 94, εἰκ. 85.

15. Πρβλ. ΑΔ 23 (1968) : Χρονικά, Πίν. 376 β.

πού επίσης είναι γνωστή από την Κνωσό²⁶, τὸ σπήλαιο τῆς Πλατυβόλας²⁷, τὴν «Μαμελούκου Τρύπα»²⁸. Στὴν κατηγορία τῶν ἀγγείων αὐτῶν πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ τὸ ποτήρι μὲ χαμηλὸ πόδι, σχῆμα τῆς κεραμεικῆς τοῦ πολιτισμοῦ Κέρος-Σύρος (σχέδ. Α, 11)²⁹. Στὴν Κρήτη εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὸν Πύργο³⁰.

Ὅλα τὰ παραπάνω ἀγγεῖα («σαλτσιέρα», φακοειδὴς πυξίδα, ποτήρι) εἶναι στιλβωτὰ μαῦρα καὶ θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν σὰν κατ'εὐθείαν εἰσαγωγὲς ἀπὸ τὶς Κυκλάδες. Γιὰ τὴν κατάταξή τους στὸν πολιτισμὸ Κέρος-Σύρος συνηγορεῖ τόσο ἡ συνύπαρξή τους μὲ ἄλλα ἀντικείμενα τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ, ὅσο καὶ τὸ σχῆμα τοῦ ποδιοῦ τους. Ἡ σαλπυγγόσχημη βάση τοῦ ποδιοῦ αὐτοῦ εἶναι νεωτερισμὸς τοῦ πολιτισμοῦ Κέρος-Σύρος³¹.

Ἄλλη κυκλαδικὴ μορφή στὴν Κρήτη εἶναι τὸ μαρμάρينو εἰδῶλιο. Τὸ σχῆμα βέβαια εἶναι μοναδικὸ καὶ ἡ ἀναγνώρισή του σὰν κυκλαδικοῦ δὲν γεννάει προβλήματα. Μιὰ προσεκτικότερη ὅμως μελέτη τῶν «κυκλαδικῶν» εἰδωλίων πού βρέθηκαν στὴν Κρήτη ὁδηγεῖ στὰ παρακάτω συμπεράσματα :

α. Στὴν πλειονότητά τους τὰ εἰδῶλια αὐτὰ ἀνήκουν στὸν τύπο τῆς (γυναικειᾶς) μορφῆς μὲ τὰ χέρια διπλωμένα κάτω ἀπὸ τὸ στῆθος καὶ εἰδικότερα στὴν παραλλαγή

πού ἔχει χαρακτηριστὴ σὰν τύπος τῆς Κουμάσας³².

β. Ὁ τύπος τῆς Κουμάσας χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἐπιπεδότητά τῶν μορφῶν καὶ ἀπὸ τὴν ἔλλειψη προσπάθειας γιὰ νὰ ἀποδοθῇ ἡ τρίτη διάσταση³³. Μὲ ἄλλα λόγια στὰ εἰδῶλια αὐτὰ κυριαρχεῖ ἡ ζωγραφικὴ ἀντίληψη, ἐνῶ ἡ πλαστικὴ ἀντίληψη εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς κυκλαδικῆς τέχνης.

γ. Ὅπως πολὺ σωστὰ ἔχει τονιστῇ³⁴, τὰ ΠΜ εἰδῶλια σὲ σύγκριση μὲ τὰ αἰγαιακὰ εἶναι πολὺ μικρὰ σὲ μέγεθος καὶ θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν σὰν μικρογραφικὲς παραλλαγὲς τῶν κυκλαδικῶν προτύπων τους. Ἀλλὰ ἡ μικρογραφικὴ γλυπτικὴ εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς Μινωικῆς τέχνης. Ἀντίθετα, στὶς Κυκλάδες ἀπὸ πολὺ νωρὶς παρατηρεῖται τάση γιὰ μνημειωδέστερα ἔργα³⁵.

δ. Τὸ μάρμαρο βέβαια ἀποτελεῖ τὴ βασικὴ πρώτη ὕλη γιὰ τὰ «κυκλαδικὰ» εἰδῶλια τῆς Κρήτης. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ εἰδῶλια πού ἔχουν γίνεи ἀπὸ ἄλλες πέτρες³⁶.

ε. Τυπολογικὰ τὰ εἰδῶλια τύπου Κουμάσας συγγενεύουν μὲ τὸν ἀκραιφνῆ κυκλαδίτικο τύπο τῶν Δωκαθισμάτων πού χρονολογικὰ τοποθετεῖται στὴν προχωρημένη

32. Renfrew 1969, σελ. 19.

33. Branigan 1971, σελ. 64. Renfrew 1969, σελ. 19.

34. Ἀλεξίου 1964, σελ. 17. Branigan 1971, σελ. 74. Renfrew ὁ.π.

35. J. Thimme, Die Religiöse Bedeutung der Kykladenidole, Antike Kunst 8 (1965), σελ. 78. Dumas 1968, σελ. 89. Τὴν ἴδια παρατήρηση κάνει καὶ ὁ Κοντολέων μιλώντας γιὰ τὴν ἀρχαϊκὴ πλαστικὴ τῆς Κρήτης : Παρατηρήσεις εἰς τὴν δαιδαλικὴν τέχνην τῆς Κρήτης, Πεπραγμένα Γ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, 1973, σελ. 147, 149 - 150.

36. Branigan 1971, σελ. 74. Πρόσφατα βρέθηκε στὶς Ἀρχάνες καὶ «κυκλαδικὸ» εἰδῶλιο ἀπὸ ἔλεφαντόδοντο: ΠΑΕ 1972, σελ. 350.

26. AAA ὁ. π.

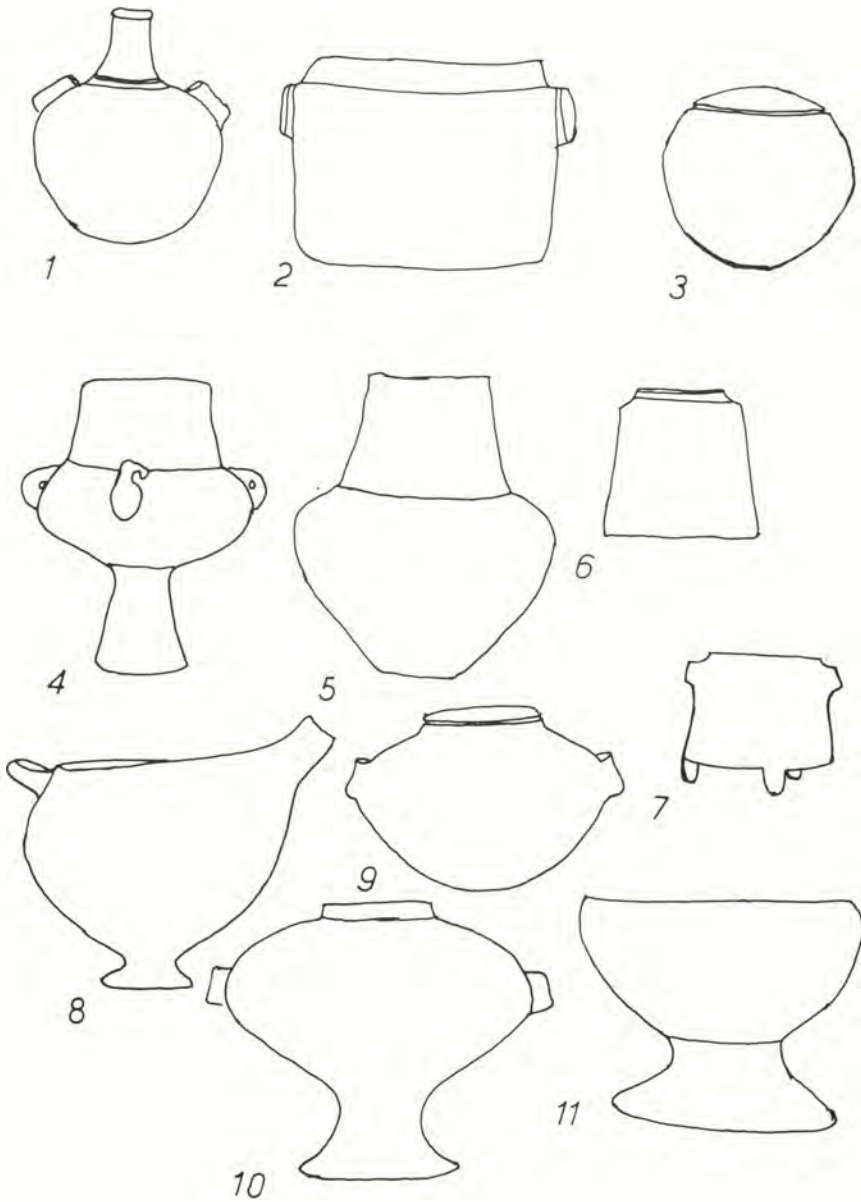
27. ΑΔ 23 (1968) : Χρονικά, Πίν. 376 γ.

28. ΠΑΕ 1968, πίν. 134 β.

29. ΑΕ 1899, πίν. 8 : 13. Renfrew 1972, σελ. 171, εἰκ. 11. 1 : 9.

30. ΑΔ 4 (1918), σελ. 151, εἰκ. 9 : 60, σελ. 13, εἰκ. 12 : 105 - 106.

31. Dumas, SIMA.

Σχέδιο Α: 1. «Ἀπίοσχημο» ἄγγειο («bottle»).
2. Κυλινδρική πυξίδα. 3. Σφαιρική πυξίδα.
4. Κρατηρίσκος με πόδι. 5. Κρατηρίσκος
χωρίς πόδι. 6. Κωνική πυξίδα. 7. Κυλινδρι-

κή πυξίδα τριποδική (κρητική). 8. «Σαλ-
τσιέρα» (sauceboat). 9. Φακοειδής πυξίδα.
10. Φακοειδής πυξίδα με πόδι. 11. Ποτήρι
με πόδι.

φάση του πολιτισμού Κέρος - Σύρος³⁷. Αυτό έρχεται σε συμφωνία με τη στρωματογραφική χρονολόγηση των κρητικών παραλλήλων³⁸, γιατί δεν αναφέρεται σχεδόν καμιά περίπτωση «κυκλαδικού» είδωλίου που να προέρχεται από σίγουρα ΠΜ Ι ή ΙΙ στρώματα. Τα περισσότερα έχουν βρεθεί μέσα σε ΠΜ ΙΙΙ - ΜΜ Ι περιβάλλον³⁹.

Ύστερα από τις βασικές αυτές παρατηρήσεις θα μπορούσε να υποστηριχθεί κανείς πώς, αν όχι όλα, τουλάχιστον ένας σημαντικός αριθμός από τα «κυκλαδικά» είδωλα της Κρήτης δεν έχουν εισαχθεί από τις Κυκλάδες αλλά αποτελούν ντόπιες απομιμήσεις⁴⁰.

Από όσα έχουν εκτεθεί ως τώρα γίνεται φανερό πώς οι σχέσεις ανάμεσα στην Κρήτη και τις Κυκλάδες είναι πολύ στενές κατά την περίοδο του πολιτισμού Κέρος - Σύρος (ΠΚ ΙΙ). Αυτό συμφωνεί απόλυτα με όσα συμβαίνουν την περίοδο αυτή στην ευρύτερη περιοχή του Αιγαίου. Έχει αρχαιολογικά αποδειχθεί πώς οι Κυκλάδες τότε αναπτύσσουν πραγματικά διεθνείς σχέ-

σεις με την εισαγωγή και την κατεργασία των μετάλλων⁴¹. Ο πολιτισμός Κέρος - Σύρος αποτελεί τη Χρυσή Έποχή της Πρώιμης Χαλκοκρατίας στα νησιά αυτά⁴². Έτσι μπορεί να εξηγηθεί και το γεγονός ότι ενώ σ' αυτή την περίοδο είναι έντονη η κυκλαδική παρουσία στην Κρήτη, δεν συμβαίνει και το αντίθετο. Οι αρχαιολογικές ανακαλύψεις βεβαιώνουν τη μινωική παρουσία στις Κυκλάδες μετά το τέλος της ΠΜ ΙΙ περιόδου και όταν στα νησιά επικρατεί ο πολιτισμός Φυλακωπή Ι (ΠΚ ΙΙΙ)⁴³. Ίσως εδώ θα πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα η χρονολογική αντιστοιχία που παρουσιάζουν οι φάσεις της Έποχής του Χαλκού στις δυο περιοχές. Τα παραδείγματα αντικειμένων που έχουν εισαχθεί στην Κρήτη από τις Κυκλάδες, όπως τα είδαμε πιο πάνω, δείχνουν πώς ή ΠΜ ΙΙ φάση της Κρήτης είναι σύγχρονη και παράλληλη με τον πολιτισμό Κέρος - Σύρος στις Κυκλάδες. Στον παρακάτω πίνακα γίνεται μια απόπειρα να δοθούν παραστατικά οι αντιστοιχίες των φάσεων αυτών της Πρώιμης Χαλκοκρατίας τόσο ανάμεσα στις Κυκλάδες και την Κρήτη, όσο και στον ευρύτερο αιγαιακό χώρο⁴⁴.

37. Branigan 1971, σελ. 62. Renfrew 1969, σελ. 21.

38. Ευχαριστώ τον φίλο καθηγητή κ. Ρ. Warren που επέστησε τη προσοχή μου στο γεγονός πώς πολλοί Πρωτομινωικοί χώροι είναι άστρωματογράφητοι.

39. Branigan 1971, σελ. 62 - 63. Renfrew 1969, σελ. 19, 21. Ι. Σακελλαράκης, Άνασκαφή Άρχων, ΠΑΕ 1972, σελ. 349. Pendlebury 1967, σελ. 86.

40. Η χρήση του μαρμάρου για την κατασκευή των «κυκλαδικών» ειδωλίων της Κρήτης αποδίδεται από τον Branigan (1971, σελ. 76) είτε σε λόγους μαγικοθηρησκευτικούς, είτε σε μόδα των κυκλαδικών ειδωλίων που αντιγράφονταν στην Κρήτη για να καλύψουν τη μεγάλη ζήτηση. Δεν αποκλείεται όμως, αν σ' αλήθεια υπήρξε τέτοια ζήτηση, τα είδωλα αυτά να είναι προϊόντα οργανωμένης κιβδηλίας που σκόπευε να τα διαθέσει στην κρητική αγορά σαν γνήσια κυκλαδικά.

41. C. Renfrew, Cycladic Metallurgy and the Aegean Early Bronze Age, AJA 71 (1967), σελ. 16 - 17. Renfrew 1964, σελ. 121 - 22.

42. Dumas 1972, σελ. 170.

43. Renfrew 1972, σελ. 199.

44. Τόσο ο S.S. Weinberg (R.W. Ehrich, Relative Chronology in Old World Archaeology, 1965, σελ. 96, 97) όσο και ο Hutchinson (1962, σελ. 140) δέχονται ότι οι πρώιμες φάσεις του πολιτισμού των Κυκλάδων αντιστοιχούν με Νεολιθικά στάδια στην Κρήτη. Για τον παραλληλισμό του πολιτισμού Κέρος - Σύρος με τη Πολιοχνη και την Τροία βλ. Χ. Ντούμα, Πρωτοκυκλαδική κεραμική από τα Χριστιανά Θήρας, ΑΕ 1975.

π.Χ.	ΠΟΛΙΟΧΝΗ	ΤΡΟΙΑ	ΚΡΗΤΗ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ ('Ομάδες κεραμεικής)
2000 - 2100 -	Χάσμα	IV	ΠΜ III	Φυλακωπή II
	Κίτρινη			III
2200 - 2300 -		Κόκκινη	II	
2400 - 2500 -	I			ΠΜ I
2600 - 2700 -		Πράσινη	Kum Tepe IB	
2800 - 2900 -	Κυανή			Πηλός - Λάκκουδες Πηλός (ΠΚ I) Λάκκουδες
3000 - 3100 -	Μαύρη			Κεφάλαια
3200 -				

Τις πρώιμες σχέσεις ανάμεσα στην Κρήτη και τα κυκλαδίτικα νησιά συχνά οί ἔρευνητές τις ἑρμήνευσαν ὡς ἀποδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ κυκλαδικῶν ἀποικιῶν στὴ μεγάλην ἠὲ⁴⁵. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ὅμως, βασισμένη σὲ κατ' ἐξοχὴν μεμονωμένα καὶ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα, δὲν θὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται σωστὴ. Γιατὶ ἀποικία δὲν σημαίνει ἀπλὴ μεταφορὰ ὀρισμένων ὑλικῶν ἀγαθῶν. Σημαίνει μεταφύτευση ἀπὸ ἓνα τόπο σ' ἓναν ἄλλο τοῦ πολιτιστικοῦ προτύπου,

ποὺ φορέας του εἶναι ὁ λαὸς ποὺ μεταναστεύει. Καὶ ξέρομε ἀπὸ τὴν ἱστορία, ἀρχαία καὶ νεώτερη, πὼς τὸ πολιτιστικὸ αὐτὸ πρότυπο δὲν ἀφομοιώνεται εὐκολὰ ἀπὸ τὸ καινούργιο περιβάλλον του. Ἀντίθετα καταντᾷ νὰ ἀποτελῇ τὸ συντηρητικότερο τμῆμα τοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τὸν ὅποιον ἀποκόπηκε⁴⁶.

Πρόσφατα ὁ κ. J. D. Evans διατύπωσε μὲ σαφήνεια τοὺς παράγοντες ποὺ λειτουργοῦν στὴ δημιουργία καὶ τὴν ἐξέλιξη

45. Branigan 1971, 63. N. Åberg, *Bronzezeitliche und Früheisenzeitliche Chronologie*, 1933, σελ. 242. Hutchinson 1962, σελ. 139 - 40. Πρβλ. ἐπίσης Pendlebury 1967, σελ. 54.

46. Πρβλ. τὶς ἀρχαῖες ἐλληνικὲς ἀποικίαις ποὺ χωρὶς νὰ ἀποβλέπουν στὴ δημιουργία μιᾶς αὐτοκρατορίας ἐξάπλωσαν ἐντούτοις σχεδὸν σ' ὅλοκληρὴ τὴ Μεσόγειο τὸν ἐλληνικὸ πολιτισμό

ένος νησιωτικού πολιτισμού⁴⁷. Δυστυχώς, για τις περιόδους της προϊστορίας τὰ στοιχεῖα ποὺ συνθέτουν τὸ πολιτιστικὸ ὑπόδειγμα κάθε λαοῦ εἶναι πολὺ λίγο γνωστὰ καὶ περιορίζονται μόνο σὲ ὅσα ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα μπορεῖ νὰ συγκεντρώσῃ. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα καὶ ὁ τρόπος ταφῆς τῶν νεκρῶν εἶναι οἱ πρὸ ἄμεσοι μαρτυρες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὶς δοξασίες κάθε προϊστορικοῦ λαοῦ. Μὲ βάση αὐτὰ τὰ στοιχεῖα θὰ προσπαθήσουμε νὰ δώσουμε τὸ ὑπόδειγμα τοῦ Πρωτοκυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ, πέρα γιὰ πέρα νησιωτικοῦ, ὥστε νὰ γίνῃ καλύτερα κατανοητό ἄν, καὶ σὲ ποιά περίπτωσι, ὑπάρχῃ μεταφύτευσι τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ σὲ ἄλλες περιοχές.

Οἱ πρωτοκυκλαδικοὶ συνοικισμοὶ συνήθως ἐκτείνονται σὲ πλαγιὲς κοντὰ στὴν παραλία ἢ ὄχι πολὺ μακριὰ ἀπ' αὐτήν⁴⁸. Στὴν προχωρημένη φάσι τοῦ πολιτισμοῦ Κέρος-Σῦρος (ΠΚ ΙΙ) οἱ συνοικισμοὶ εἶναι ἰσχυρὰ ὀχυρωμένοι⁴⁹. Ἀντίθετα, στὴν τελευταία περίοδο τῆς Πρώιμης Χαλκοκρατίας τὸ στοιχεῖο τῆς ὀχυρώσεως ἐξαφανίζεται (Φυλακωπή Ι ἢ ΠΚ ΙΙΙ)⁵⁰. Τὰ σπίτια στοὺς πρωτοκυκλαδικοὺς συνοικισμοὺς εἶ-

ναι μικρὰ καὶ ἀπλὰ στὸ σχέδιο, μὴ ξεπερνώντας τὰ δυὸ δωμάτια⁵¹. Τοῖχοι λεπτοί, χτισμένοι μὲ μικρὲς πλακωτὲς πέτρες καὶ κοινὴ λάσπη, κρατοῦσαν τὴ στέγη, ποὺ πρέπει νὰ ἦταν ἐπίπεδη καὶ μὲ ἐλαφρὰ ὑλικά κατασκευασμένη⁵². Τζάκια δὲν ὑπάρχουν καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ μαγκάλια νὰ εἶχαν χρησιμοποιηθῇ γιὰ τὴ θέρμανσι τῶν σπιτιῶν⁵³.

Κοντὰ στοὺς συνοικισμοὺς ἐκτείνονται τὰ νεκροταφεῖα, ὅπου οἱ νεκροὶ θάπτονται χωριστὰ κατὰ ὁμάδες μᾶλλον κοινωνικῆς (ἴσως οἰκογένειες, γέννη, ἢ ἄλλες παρόμοιες ὁμάδες)⁵⁴. Στὴν περίοδο τοῦ πολιτισμοῦ Πηλὸς-Λάκκουδες (ΠΚ Ι) οἱ τάφοι εἶναι κιβωτιόσχημοι, μὲ κάτοψη σὲ σχῆμα τραπεζίου, καὶ ἔχουν τὶς τέσσερις πλευρὲς ντυμένες μὲ ὄρθιες πλάκες⁵⁵. Κάθε τάφος δέχεται συνήθως ἕναν ἐνταφιασμὸ καὶ περισσότεροι τάφοι μαζί συγκροτοῦν μικρὲς συστάδες ποὺ ξεχωρίζουν ἀνάμεσά τους⁵⁶. Στὴν ἐπόμενη περίοδο τοῦ πολιτισμοῦ Κέρος-Σῦρος (ΠΚ ΙΙ) τὴν ἐξυπηρέτησι τῶν νεκρῶν τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας δὲν τὴν κάνει ἡ συστάδα τάφων, ἀλλὰ ἕνας μόνο τάφος ποὺ ὅμως δέχεται πολλαπλὲς διαδοχικὲς ταφές⁵⁷. Καὶ ἀπάλι ὁ τάφος εἶναι τραπεζιόσχημος στὶς περισσότερες περιπτώσεις. Τώρα ὅμως τὴν πλευρὰ τῆς εἰσόδου, δηλαδὴ τὴ μικρὴ βάση τοῦ τραπεζίου, δὲν τὴν κλείνουν μὲ μιὰν ὄρθια πλάκα, ἀλλὰ μὲ ξερολιθιά ποὺ εὐκόλα μπορεῖ νὰ ἀφαιρεθῇ γιὰ νὰ διευκολύνῃ τὴν καινούργια

(H. D. F. Kitto, *The Greeks*, 1951, σελ. 83. Hugh Lloyd-Jones, *The Greek World*, 1965, σελ. 36 - 39). Οἱ σημερινὲς παροικίες στὴν Ἀμερικὴ, τὸν Καναδὰ, τὴν Αὐστραλία δύσκολα ἀποκόβονται ἀπὸ τὰ ἔθιμα καὶ τὶς παραδόσεις ποὺ πῆραν μαζί τους οἱ μετανάστες ἀπὸ τὴ μητρόπολη.

47. J. D. Evans, *Islands as Laboratories for the Study of Culture Process*, Πεπραγμένα τοῦ Research Seminar in Archaeology and Related Subjects: The explanation of Culture Change 1973, σελ. 517 - 20.

48. Doulmas 1972, σελ. 164. Doulmas 1972 α, σελ. 228. Doulmas 1968, σελ. 13.

49. Doulmas 1968, σελ. 13. Doulmas 1972, σελ. 165 - 66. Doulmas 1972 α, ὁ. π.

50. Doulmas 1972, σελ. 168. Doulmas 1972 α, σελ. 229.

51. Doulmas 1968, σελ. 13. Doulmas 1972, σελ. 158.

52. Doulmas 1968, σελ. 14. Doulmas 1972, σελ. 170.

53. Doulmas 1972, σελ. 170.

54. Doulmas 1973, σελ. 560 - 61. Doulmas SIMA.

55. Doulmas 1973, σελ. 561.

56. Ὁ. π., σελ. 560.

57. Ὁ. π., σελ. 561.

ταφή⁵⁸. Στη Σύρο, όπου οί συνθηκές επιβάλλουν ένα είδος πρωτόγονου θολωτού τάφου, εφαρμόζεται τὸ παλιὸ ἔθιμο τῆς ταφῆς ἐνὸς μόνο νεκροῦ σὲ κάθε τάφο⁵⁹. Ὁργανώνονται ὅμως οἱ τάφοι σὲ συστάδες, ὅπως καὶ στὴν προηγούμενη περίοδο⁶⁰. Ἐνα εἶδος « φρεατοειδῶν » τάφων, τεχνητῶν δηλαδή σπηλαίων λαξευμένων στὸ μᾶλλον ἐπίπεδο ἔδαφος, ἐπιχωριάζει στὰ νότια κυρίως νησιά (Νάξο, Κουφονήσια)⁶¹. Ἰσως ἐξέλιξη ἀπὸ τοὺς φρεατοειδεῖς τάφους, πὺ τὴν ἐπέβαλε πάντως τὸ ἔδαφος καὶ τὰ διαθέσιμα ὑλικά, εἶναι οἱ θαλαμῶτοι τάφοι πὺ χαρακτηρίζουν τὸν πολιτισμὸ Φυλακωπῆ I (ΠΚ III)⁶². Πρόκειται γιὰ τάφους λαξευτοὺς στὴν πλαγιά τοῦ λόφου καὶ σὲ διαστάσεις ὅπως δὴποτε μεγαλύτερες ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν προηγούμενων τύπων, πὺ μόλις ἔφταναν γιὰ νὰ ἐξοικονομήσουν τὸ νεκρὸ στὴν ὑπερβολικὰ συνεσταλμένη στάση του.

Γιὰ τὴν ταφή τῶν πρωτοκυκλαδικῶν νεκρῶν δὲν χρησιμοποιεῖται σαρκοφάγος καὶ ἡ ταφή τοποθετεῖται κατ' εὐθείαν πάνω στὸ δάπεδο τοῦ τάφου. Ὑπάρχουν σοβαρὲς ἐνδείξεις πὺς πάνω σὲ κάθε τάφο εἰδικὴ κατασκευὴ ἐχρησίμευε σὰν σῆμα του⁶³. Τὰ κτερίσματα εἶναι πολὺ περιορισμένα σὲ ἀριθμὸ καὶ τοποθετοῦνται ἢ μπροστὰ στὸ πρόσωπο ἢ γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ νεκροῦ⁶⁴. Συχνὰ βρίσκονται καὶ τάφοι χωρὶς καθόλου κτερίσματα, ἐνῶ στίς

ταφὲς πὺ θεωροῦνται πλούσιες αὐτὰ σπάνια φτάνουν τὴ δεκάδα καὶ ἀκόμη σπανιότερα τὴν ξεπερνοῦν⁶⁵.

Αὐτὰ εἶναι σὲ ἀδρὲς γραμμὲς τὰ στοιχεῖα πὺ συνθέτουν τὸ πρότυπο τοῦ Πρωτοκυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ πὺ οἱ νησιῶτες σὰν ἀποικοὶ θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν μεταφύψει ἔξω ἀπὸ τὶς Κυκλάδες. Στὸν Ἅγιο Κοσμά τῆς Ἀττικῆς, ὅπου ἐρευνήθηκε καὶ νεκροταφεῖο καὶ συνοικισμὸς, φαίνεται πὺς τὸ ὑπόδειγμα αὐτὸ βρῆκε τὴν καλύτερη ἐφαρμογὴ του σὲ ὥρο ἔξω ἀπὸ τὶς Κυκλάδες⁶⁶. Τὸ ἴδιο θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηρίξη κανεὶς καὶ γιὰ τὰ νεκροταφεῖα τῆς Μάνικας κοντὰ στὴ Χαλκίδα⁶⁷ καὶ τοῦ Μαραθῶνα στὴ θέση Βρανᾶ⁶⁸. Γι' αὐτὸ δικαιολογημένα οἱ μελετητὲς τῶν παραπάνω ἀνασκαφῶν θεώρησαν τὶς ἐκεῖ προϊστορικὲς ἐγκαταστάσεις σὰν κυκλαδικὲς ἀποικίες⁶⁹. Τὸ προϊστορικὸ νεκροταφεῖο στὴν Ἰασὸ τῆς Καρίας πὺς παρουσιάζει τὸ ἴδιο πρότυπο ἐρμηνεύτηκε ὅχι σὰν κυκλαδικὴ ἀποικία, ἀλλὰ σὰν μητρόπολη τοῦ Πρωτοκυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ⁷⁰.

Στὴν Κρήτη τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα

65. Doulmas 1968, σελ. 15. Doulmas, SIMA.

66. G. Mylonas, Aghios Kosmas. An Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attika. 1959. Doulmas, SIMA.

67. Γ. Παπαβασιλείου, Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων, 1910. Doulmas, SIMA.

68. S. Marinatos, Further Discoveries at Marathon, AAA III (1970). Doulmas, SIMA.

69. G. Mylonas, δ.π. σελ. 162 - 63. S. Marinatos, δ.π. σελ. 350. G. Childe, The Dawn of European Civilisation, 1957⁸, σελ. 51 - 52. F. Schachermeyr, Prähistorische Kulturen Griechenlands, 1954. Pauly-Wissowa, Real Encyclopädie, XXII², στ. 1426. Δ. Θεοχάρης, Ἐκ τῆς προϊστορίας τῆς Εὐβοίας καὶ Σκύρου, Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν 6 (1959) σελ. 293 - 94.

70. D. Levi, Le Campagne di Scavi a Iasos. Annuario 43/44 (1965), σελ. 533, 543.

58. Ὁ. π., σελ. 561.

59. Ὁ. π., σελ. 561.

60. Ὁ. π., σελ. 561.

61. Φ. Ζαφειροπούλου, Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Κυκλάδων, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σελ. 429. Doulmas, SIMA.

62. Doulmas 1973, σελ. 561. Doulmas, SIMA.

63. Φ. Ζαφειροπούλου, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σελ. 429. Doulmas 1973, σελ. 560.

64. Doulmas 1968, σελ. 15. Doulmas, SIMA.

παρουσιάζουν έντελώς διαφορετικήν εικόνα. Σε καμιά περίπτωση, όπου υπάρχουν «κυκλαδικά» εϋρήματα, δέν φαίνεται νά έχη εφαρμογή τὸ πρότυπο τοῦ Πρωτοκυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ. Ἔχει βασική σημασία τὸ γεγονός ὅτι τὰ «κυκλαδικά» εϋρήματα στή μεγάλη πλειοψηφία τους προέρχονται ἀπὸ τάφους. Τὸ σχῆμα καὶ οἱ διαστάσεις τῶν τάφων αὐτῶν, τὸ πλῆθος τῶν νεκρῶν σὲ κάθε τάφο, ὁ τρόπος ταφῆς, ὁ μέγας ἀριθμὸς κτερισμάτων, ἐνῶ εἶναι συνήθειες ἄγνωστες στίς Κυκλάδες, ἀποτελοῦν τὸ ὑπόδειγμα τοῦ Πρωτομινωικοῦ πολιτισμοῦ⁷¹. Ἐξ ἴσου σημαντικό εἶναι τὸ γεγονός ὅτι τὰ «κυκλαδικά» κτερίσματα ἀποτελοῦν ἐλάχιστη μειονότητα μέσα σὲ ἕνα καθαρὰ πρωτομινωικὸ περιβάλλον. Τὰ μεμονωμένα ὅμως εϋρήματα δέν μποροῦν νά θεωρηθοῦν ἀπόδειξη γιὰ τὴν παρουσία κυκλαδικῶν ἐγκαταστάσεων στήν Κρήτη. Μποροῦν κάλλιστα νά δηλώνουν τὴν ὑπαρξήν σχέσεων καὶ ἀνταλλαγῶν ἀνάμεσα στίς δύο περιοχές. Καὶ ἡ ἔλλειψη πρωτοτυπίας ποῦ εἶδαμε πιὸ πάνω, τόσο στήν κεραμεικὴ ὅσο καὶ στὰ εἰδῶλια, μπορεῖ νά ἐρμηνευτῇ καὶ μὲ τὸ ὅτι τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ ἀποτελοῦν ντόπιες ἀπομιμήσεις.

Τελευταία διατυπώθηκε ἡ ἄποψη πὼς στίς ΠΜ ΙΙΙ Ἀρχάνες ὑπάρχει κυκλαδικὴ ἀποικία καὶ μάλιστα ἐμπόρων⁷². Ἀλλὰ στίς Ἀρχάνες οὔτε κατὰ διάνοιαν μπορεῖ νά εφαρμοστῇ τὸ πρότυπο τοῦ Πρωτοκυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ. Πέρα ἀπ' αὐτὰ ὑπάρχουν κι ἄλλα ἐπιχειρήματα ποῦ μπορεῖ νά προβάλλη κανεὶς ἐνάντια στή θεωρία αὐτή.

71. Ἀλεξίου, 1964, σελ. 17 - 18. K. Branigan, *Foundations of Palatial Crete*, 1970, σελ. 36 - 50, 152 - 178. Hutchinson 1962, σελ. 141 κέ., 155 - 56. Pendlebury 1967, σελ. 47, 63, 80.

72. Ἐργον 1972, σελ. 124. Ἰ. Σακελλαράκης, Ἀνασκαφὴ Ἀρχανῶν, ΠΑΕ 1972, σελ. 351, 353.

1. Ἡ τελειότητα ποῦ παρουσιάζει τὸ ἐλεφάντινο «κυκλαδικό» εἰδῶλιο στήν κατασκευὴ τοῦ ἀποκαλύπτει μάλιστα ποῦ γνωρίζει πολὺ καλά τὸ ὕλικό του. Αὐτὸς ὅμως ἀποκλείεται νά εἶναι κυκλαδίτης, ἀφοῦ τὸ ἐλεφαντόδοντο εἶναι έντελῶς ἄγνωστο στήν Πρωτοκυκλαδικὴ τέχνη, ὅπως πολὺ σωστὰ παρατηρεῖ ὁ Σακελλαράκης⁷³. Στήν Κρήτη εἶναι ὕλικό κοινότατο καὶ ἡ μακρόχρονη κατεργασία τοῦ ὀδηγήσε στήν τελειότητα⁷⁴. Εὐκόλα, νομίζω, ἕνας ἐμπειρὸς τεχνίτης μπορεῖ νά ἀντιγράψῃ μιὰ ξένη μορφή σὲ ὕλικό ποῦ τοῦ εἶναι οἰκεῖο. Τεχνίτης ὅμως ποῦ θὰ δοκιμάσῃ νά δουλέψῃ ὕλικό ποῦ τοῦ εἶναι ἄγνωστο, δύσκολα θὰ φτάσῃ στήν τελειότητα, ὅσο γνωστὴ κι ἂν τοῦ εἶναι ἡ μορφή.

2. Οἱ Ἀρχάνες βρίσκονται μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα. Οἱ κυκλαδικὲς ὅμως ἐγκαταστάσεις ποῦ ἔχουν ὥς τώρα ἀνακαλυφθῇ ἔξω ἀπὸ τίς Κυκλάδες βρίσκονται πάντα πολὺ κοντὰ στή θάλασσα⁷⁵. Κι ἂν ἀκόμη ὑποθέσῃ κανεὶς ὅτι πράγματι ὑπάρχει κυκλαδικὴ ἐγκατάσταση στίς Ἀρχάνες, αὐτὴ ἀσφαλῶς δέν θὰ ἦταν ἡ πρώτη ποῦ γίνεται γνωστὴ ἔξω ἀπὸ τίς Κυκλάδες, ὅπως ἄστοχα ὑποστηρίχτηκε⁷⁶. Ἡ Μάνικα στήν Εὐβοία εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὸ 1910⁷⁷, ὁ Ἄγιος Κοσμάς ἀπὸ τὸ 1930⁷⁸, ἡ Ἰασὸς ἀπὸ

73. Ὁ.π. σελ. 350 - 51.

74. Branigan 1971, σελ. 74.

75. Πρβλ. Ἄγ. Κοσμᾶ στήν Ἀττική, Μάνικα στήν Εὐβοία, Ἰασὸ στήν Καρία. Ἴσως καὶ τοῦ Μαραθῶνα ἡ Κυκλαδικὴ ἐγκατάσταση ἦταν ἀρχικὰ κοντὰ στή θάλασσα καὶ ἀπομακρύνθηκε βαθμιαίᾳ μὲ τίς προσχώσεις.

76. Ἰ. Σακελλαράκης, ΠΑΕ 1972, σελ. 351, 353.

77. Γ. Παπαβασιλείου, ὀ.π.

78. Γ. Μυλωνᾶς, Ἀνασκαφαὶ παρὰ τὸν Ἅγιον Κοσμάν, Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 5 (1930).

τὸ 1961⁷⁹, ὁ Μαραθῶνας ἀπὸ τὸ 1970⁸⁰.

3. Ἡ ὑποτιθέμενη κυκλαδικὴ ἐγκατάσταση στὶς Ἀρχάνες χρονικὰ τοποθετεῖται στὴν ΠΜ ΙΙΙ περίοδο⁸¹. Στὴν περίοδο αὐτὴν ὅμως ὁ Πρωτοκυκλαδικὸς πολιτισμὸς βρίσκεται σὲ ὑποχώρηση καὶ ἡ παρουσία τῆς Κρήτης στὶς Κυκλάδες ἔχει κίόλας ἀρχίσει νὰ γίνεται αἰσθητὴ⁸². Ἐχει κι ἄλλοῦ τονιστὴ πὼς σ' αὐτὴ μᾶλλον τὴν περίοδο πρέπει νὰ τοποθετηθῇ ἡ ἀρχὴ τοῦ Μινωικοῦ ἀποικισμοῦ τῶν νησιῶν, γιὰ τὸν ὁποῖο μιᾶ ὁ Θουκυδίδης⁸³. Θὰ ἦταν δυνατὸν ἡ Κρήτη, τὴ στιγμὴ πού ἀρχίζει νὰ αἰσθάνεται τὴν παντοδυναμία της, νὰ ἐπιτρέψῃ τὴν ἐγκατάσταση ξένων καὶ μάλιστα ἐμπόρων μέσα στὴν ἴδια τὴν καρδιά της ;

79. D. Levi, *Le due campagne di Scavi a Iasos*, *Annuario* 39/40 (1961).

80. S. Marinatos, *Recent Discoveries at Marathon*, *AAA* III (1970).

81. Ἱ. Σακελλαράκης, ΠΑΕ 1972, σελ. 349.

82. Βλ. σημ. 43.

83. Θουκυδίδης I, 8. Doumas 1968, σελ. 15. Doumas 1972, σελ. 170.

Πρωτοκυκλαδικὲς ἐγκαταστάσεις - ἀποικίες δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρχαν στὴν Κρήτη. Αὐτὲς ὅμως θὰ πρέπει νὰ εἶχαν ἰδρυθῇ ὅταν τὰ νησιά βρίσκονταν στὸ ἀπόγειο τῆς ἀκμῆς τους, δηλαδὴ στὴν περίοδο τοῦ πολιτισμοῦ Κέρος - Σῦρος. Ἄλλωστε σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ἀνήκουν καὶ ὅλες οἱ κυκλαδικὲς ἐγκαταστάσεις ἐκτὸς Κυκλάδων πού ἀναφέραμε πιὸ πάνω. Σὰν τέτοια ἐγκατάσταση θὰ μπορούσε ἴσως νὰ χαρακτηριστῇ ἡ Ἀγία Φωτιά στὴ Σητεία, ὅπου πρόσφατα ἀποκαλύφθηκε σημαντικὸ καὶ ἐκτεταμένο Πρωτομινωικὸ νεκροταφεῖο⁸⁴. Στὸ νεκροταφεῖο αὐτὸ θὰ μπορούσε χωρὶς δυσκολία νὰ βρῇ τὴν ἐφαρμογὴ του τὸ πρότυπο τοῦ Πρωτοκυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ὅμως ἡ Ἀγία Φωτιά θὰ εἶναι ἡ πρώτη γνωστὴ κυκλαδικὴ ἐγκατάσταση στὴν Κρήτη.

ΧΡ. Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ

84. Κ. Δαβάρας, Πρωτομινωικὸν νεκροταφεῖον παρὰ τὴν Ἀγίαν Φωτίαν, *AAA* IV (1971), σελ. 392 κέ.

PREHISTORIC CYCLADIC PEOPLE IN CRETE

The presence of Melian obsidian in the Neolithic strata of Knossos supplies evidence of early contacts between Crete and the Cyclades. These contacts became closer during the Early Bronze Age as attested by Cycladic pottery forms and marble figurines in Crete. "Bottles" and pyxides are among the commonest

Cycladic pottery forms found mainly in an EM I context. Vases such as the lentoid pyxis, the stemmed cup and the sauceboat are often reported in EM I or early EM II context. None of the above vases can seriously be considered to belong to the Pelos - Lakkoudhes (EC I) repertoire. They all are com-

mon in the Keros-Syros culture and share the most characteristic features of its pottery : narrow neck (“ bottles ”), trumpet - shaped base of foot (stemmed pyxis or cup, sauceboat), black burnish (sauceboat, lentoid pyxis, cup).

As far as the marble figurines are concerned, all those found in Crete share the following characteristics :

- a. They belong to the Koumasa variety of the FAF category.
- b. They are all flat in keeping with the pictorial rather than plastic concept of Minoan art.
- c. They are small compared with their Cycladic counterparts stressing thus another aspect of Minoan art : the miniature sculpture.
- d. They are often modelled in stones other than marble.
- e. They are related to the Cycladic Dhokathismata variety which dates to an advanced stage of the Keros-Syros culture.
- f. Almost all of them come from EM III - MM I contexts.

These features of the “ Cycladic ” figurines in Crete lead to the suggestion

that they might be not direct imports to Crete and they were probably made locally.

Taking into consideration the context of the “ Cycladic ” pottery and figurines found in Crete, it is suggested that the Prepalatial I (EM I) period overlaps with the Keros-Syros culture (EC II) in the Cyclades and not with Pelos-Lakkoudhes (EC I) which develops parallel to the Cretan Neolithic. A tentative chronology of the Aegean Early Bronze Age is given in the Table on page 75.

The presence of Cycladic objects in Crete does not necessarily imply Cycladic colonies there. For in almost all the cases it is impossible to apply the model of Early Cycladic culture which, conversely, may be applied elsewhere, for instance to Ayios Kosmas and Marathon in Attika, Manika near Chalkis in Euboea, and possibly Iassos in Caria. At present the only site in Crete which could be considered as a Cycladic colony is Ayia Photia in Siteia, for only to the extensive cemetery of Ayia Photia can the Cycladic culture model be applied.

CHRISTOS DOUMAS

POLYCHROME BIRD JUGS : A NOTE¹

A jug from Thera recently published in this journal (E. Andreou, *AAA* VII (1974) 416) is a welcome addition to the relatively small corpus of vases with polychrome representations of birds, which have been found in the Aegean in deposits of the transitional period between the Middle and the Late Bronze Age. General typological examination and survey of the evidence for the chronology of the vases, however, indicates that Mr. Andreou's date (the early Middle Bronze Age) is too high.

Vases with polychrome representations of birds may be divided into two categories if we use as criteria the absence or presence of a burnished surface².

Special Abbreviations:

Asine = O. Frödin and A. Persson, *Asine* (Stockholm 1938).

MT = A. Furtwaengler and G. Loeschcke, *Mykenische Thongefässe* (Berlin 1879).

PMI = Sir Arthur Evans, *The Palace of Minos at Knossos*, vol. I (London 1921).

Phyl = D. Atkinson and others, *Excavations at Phylakopi in Melos*, *JHS* Suppl. IV (London 1904).

Schachtgräber = G. Karo, *Die Schachtgräber von Mykenai* (Munich 1930).

1. I should like to thank the American School of Classical Studies at Athens for supporting my research in Cycladic studies during the academic year 1975 - 76, and the Classics Department of the University of Cincinnati for continued assistance at Ayia Irini (Kea). I am also indebted to K. Petruso, C. Zerner, and E.T. Blackburn of the American School and to L. Davis for invaluable advice and discussion.

2. I here use the word burnished as a synonym for what is defined as polished in A. She-

The first group, widely known since the excavations at Knossos and Phylakopi, includes the earliest polychrome representations of birds in the Aegean. The decoration was executed in black and red mattpaint always on an unburnished ground, and appeared on three shapes : round mouthed jugs or ewers ; hole-mouthed jars ; and high-spouted jugs of the type found in the Temple Repositories at Knossos³. The representations are uniform in style. Features of the birds are as follows : round, red (sometimes burnished), circular bodies outlined in black ; heads drawn in outline technique ; neck feathers which hang and overlap the body ; two crooked legs beneath or in back ; tails ; and single raised wings attached behind the neck. The ends of the feathers are always rounded. Twenty-nine of these vases are known, the greater number from Phylakopi and Knossos. Their distribution is limited to the Cyclades, Crete, Attica, and probably Phocis⁴; none, to my knowledge, have been found in the Peloponnesos. Examples from Ayia Irini (Keos) and

pard, *Ceramics for the Archaeologist* (1957) 123, under *polished surfaces*.

3. eg. ewer, *Phyl* pl. 21,1 ; hole-mouthed jar, *Phyl* 119, fig. 91 ; high-spouted jug, *PM I* 557, figs. 404, 405d.

4. Melos : *Phyl* 119, fig. 91, pl. 21. 1, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14 ; BSA collection (Furness 1960) A 256 ; R. Barber, *BSA* 69 (1974) pl. 4b. Keos : unpublished jug of Temple Repository type in a Period F deposit (see J. Caskey, *Hesperia* 41 (1972) 357 for the definitions of the periods at Kea). Knossos : *PM I* 557, figs. 404, 405d. Thera : *PAE* (1968) 120, pl. 114 ;

from Knossos are in contemporary deposits from the final stages of the MBA⁵. The evidence from Phylakopi suggests that bird decoration of this type continued into the LBA⁶. At Ayia Irini some pieces (not bird representations specifically) decorated in identical technique, the Black and Red Style, have been found in Early LBA contexts, but it is clear that the main period of production had passed by that time.

The vases in the second group are decorated with black and red mattpaint on a burnished surface. Four shapes have been recognized: round-mouthed and high-spouted jugs, kraters, and large jars⁷. The manner of execution varies greatly from piece to piece. Some are close in style to the first group; other bear little resemblance to it. Features common to most are: red oval or amygdaloid bodies outlined in black; two wings, the one on the near side of the body appearing as a reserved oval inside the area of the body, hatched with linear or simple curvilinear pattern; and necks done in outline technique and hatched with parallel lines. The design is more

hastily executed than in the first group and is more schematic. Jugs of this style have been found in the Argolid, Elis, Attica, and the Cyclades⁸. I suggest that this group was inspired by the first group and is somewhat later in date, although evidence for the chronology is not abundant. A vase from Kato Samikon, which was found in illicit excavations in the tumulus but was retrieved by the Greek Archaeological Service, belongs to the second group⁹. The vast quantity of datable offerings from the tumulus was LH I and later, although MBA sherds were found in its excavation. The evidence from Ayia Irini supports a LB I date. No actual bird vases in this style have been reported, but it has been

Thera Museum H 59 cited in K. Scholes, *BSA* 51 (1956) 21. Marathon (Plasi): E. Mastrokostas, *AAA* III (1970) 18. *Uncertain* (insufficient amount of the vase preserved). Kirrha; L. Dor and others, *Kirrha* (1959) pl. 31, i, k, l, f. Athens; H. Hansen, *Hesperia* 6 (1937) 554, fig. 10c.

5. above, f. n. 4. I should like to thank Prof. J. L. Caskey for allowing me to mention the vase from Kea and its context.

6. *Phyl* 262, 264.

7. eg. round-mouthed jug, *Asine* 295, fig. 203; high-spouted jug, N. Yalouris, *AD* 20 (1965): Meletai, 11, Pl. A'; krater, *BSA* 25 (1921-23) pl. 30; large jar, *Asine* 293 (not illus.).

8. Melos: E. Andreou, *AAA* VII (1974) fig. 8 (*Phyl.* 159, not illus.). Mycenae: Andreou, figs. 6, 7: National Museum sherd group 1296, cited by Andreou, p. 419, no photograph; *MT* pl. I, 5; *Schachtgräber* 164, 165, nos 946, 947, and 952; *BSA* 25 (1921-23) pl. 30. Thera: Andreou 416. Kato Samikon: N. Yalouris, *AD* 20 (1965): Meletai, 11, Pl. A'. Asine: *Asine* 295, fig. 203; 291, fig. 200; 293 not illus.; S. Dietz, *Archaeology* 28 (1975) 161. Korakou: unpublished body sherd in East Alley Deposit VIII (mixed LH II/LH III B: 1; see O.T.P.K. Dickinson, *BSA* 67 (1972) 104, for a general introduction to this and other Korakou deposits). I should like to thank Mr. C. Williams for allowing me to examine and refer to this sherd. Marathon (Plasi): Marathon Museum, no. 700, unpublished. Nearly all polychrome non-Cycladic Black and Red Style bird representations found in the Aegean during the Shaft Grave Period belong to this group. A notable exception is the hydria from Grave Circle B which has very stylized birds done in mattpaint on an unburnished ground (G. Mylonas, 'Ο ταφικός κύκλος B (Athens 1973) Λ — 116. pl. 113).

9. above, f.n. 8.

found that polychrome matt-painted pottery¹⁰ identical in technique to the vases of the second group was not produced until LH I.

It is to the second group that the vase published by Mr. Andreou belongs. The

10. J. Caskey, above, f.n. 4, p. 393, under "Polychrome Matt-painted Wares".

closest parallel to it, as he observed, is the vase from Kato Samikon. It seems most probable that the jug from Thera, considering its excellent state of preservation, is from a deposit left by the final destruction of Akrotiri and is contemporary with LM IA. We thus have corroborating evidence for the date of vases of the second group.

JACK L. DAVIS

Fig. 1. Rhyton from Pseira.

A LATE MINOAN IB MARINE STYLE RHYTON FROM PSEIRA *

As there are so few LM IB Marine Style vases extant the existence of any new vase is worthwhile publishing. Heraklion C5410, a painted clay rhyton decorated in this style of LM IB, was found in the American excavations at Pseira

**Acknowledgements* : Firstly, I must express my thanks to Mervyn Popham, who drew my attention to this vase. My thanks are also due to Dr. St. Alexiou, Ephor of Heraklion Museum and to the American School of Classical Studies for permission to publish this vase, to the Managing Committee of the British School at Athens for the inclusion of a photograph of the Palaikastro rhyton and to Dr. H. Catling for reading through this article and making many helpful suggestions. The photograph of the Pseira rhyton is by G. Xylouris.

Abbreviations other than those commonly used :

Gournia : Hawes and others, *Gournia Pennsylvania* (1908).

SIMA : *Studies in Mediterranean Archaeology*.

in 1907. This vase may be described as follows :

rhyton with small loop under rim, neck ring and ovoid body ; condition — no base and very little rim ; h. ex. 0.26, di. rim 0.073 m. ; buff clay with pink tinge, buff slip, brown - red paint ; decoration of small argonauts in vertical rows embedded in vertical bands of scale pattern from which grow spray fronds and polyps ; groups of chevrons on rim ; monochrome band below rim in and out ; two rows of pendants round neck, chevrons on neck ring (fig. 1).

The shape, corresponding to Furu-

mark FS 202, is convex - conical with a pierced lower end, a narrow concave neck and a broad horizontal lip with a ring moulding at the base and a small vertical ring handle joining the neck and underside of the lip. As the base is missing its shape is uncertain : the majority of LM IB pear rhyta have narrow, pointed bases, but a study of the extant pieces has shown that there exists a small group which have wide, rounded bases (fig. 2). Warren has noticed a similar distinction in pear rhyta made from stone¹. In both media rhyta with pointed bases outnumber those with rounded bases. I list below all the clay rhyta of both groups which are known to me :

rounded bases :	Gournia :	<i>Gournia</i> pl. I
	Knossos :	<i>BSA</i> 6 (1899 - 1900) 76 fig. 21
	Mochlos :	<i>AJA</i> XIII (1909) 282 fig. 12
	Trochali West :	<i>BSA</i> 59 (1964) pl. 15
Pointed bases :	Knossos :	<i>SIMA</i> XII pl. 27c
		Royal Road, unpublished
	Palaikastro :	<i>BMC</i> 1. 1 pl. 9 A650
		<i>CVA</i> 2.2 pl. 3.31
		<i>PKU</i> 53 fig. 41
		<i>Ib</i> pl. 21
		Heraklion Museum C3392 - 94, unpublished
		Heraklion Museum, East Apothiki, Box 58a, unpublished
	Pseira :	<i>Pseira</i> 25 fig. 8
		<i>Ib</i> 29 fig. 10
	Zakros :	<i>JHS</i> XXII (1902) pl. 12
		<i>Zakros</i> pl. on 110
		Ashmolean Museum AE 785, unpublished

PKU : Bosanquet and Dawkins, *The Unpublished Objects from the Palaikastro Excavation* (*BSA* Supplement Vol. I 1923).

Pseira : Seager, *Excavations on the Island of Pseira* (1915).

Zakros : Platon, Zakros : *The Discovery of a Lost Palace of Ancient Crete* (1971).

1. Warren, *Minoan Stone Vases* 84 Type 34B 1 and 2.

Fig. 2. Rhyton from Mochlos with rounded base.

Stylistically and stratigraphically it is not possible to say whether one group was earlier than the other.

The argonauts are unusual ; they are very small, their suckers are reduced to knobs, and their shells are sketchily drawn (fig. 3). The normal LM IB argonaut has long curling tentacles, each with a row of suckers, sometimes containing an inner dot² and a large shell filled with lines representing corrugations³. The version on C5410 seems, for reasons I have discussed elsewhere⁴, a later development.

The decoration of scale pattern massed into bands which terminate in polyps is not common ; there are three examples from Palaikastro⁵, one from Zakros⁶,

one from Aghia Triadha and one from Pyrgos⁷. The subsidiary decoration of chevrons and pendants often appears on other LM IB vases, both marine and non-marine⁸.

The decoration may be compared with a vase from Palaikastro (fig. 4)⁹, which has almost identical argonauts — the shells are filled with horizontal striations carelessly drawn and end in a pronounced tongue in front and a long tail behind ; from these spring small tentacles with curling tips and knobs instead of suckers. The syntax is very similar : on each vase vertical rows of argonauts alternate with vertical bands of rockwork. The Pseira argonauts are embedded in the rockwork either horizontally or vertically, while the Palaikastro argonauts alternate with the rockwork and are placed horizontally.

7. Aghia Triadha, Heraklion C2998 ; Pyrgos, unpublished.

8. Chevrons — see fig. 1 ; pendants — *Pseira* 32 fig. 13.

9. *PKU* pl. 21.

Fig. 3. Detail of argonaut from Pseira rhyton.

2. *BSA* 67 (1972) pl. 36.

3. *Festos* II 173 fig. 103.

4. *BSA* 69 (1974) 175f.

5. *PKU* pl. 19a and b, 21.

6. *Zakros* 122.

The only real difference is that the Palaikastro vase has no spray fronds and a triton is painted on its neck. I suggest the two vases are by the same hand.

Pseira seems to have been a prosperous town ; signs of its wealth include several non - marine LM IB vases¹⁰ and three other Marine Style vessels¹¹. Elsewhere

I have shown reason to believe that the workshop which produced these Marine Style vessels, to which the painter of C5410 belonged, should be located at Knossos¹².

P - A. MOUNTJOY
British School at Athens

10. *Pseira* 25 fig. 8, 30 - 1 figs. 11, 12.

11. *Ib.* 29 fig. 10, 32 fig. 13 ; *BSA* 67 (1972) 125 - 8.

12. *BSA* 69 (1974) 171 - 3.

Fig. 4. Rhyton from Palaikastro.

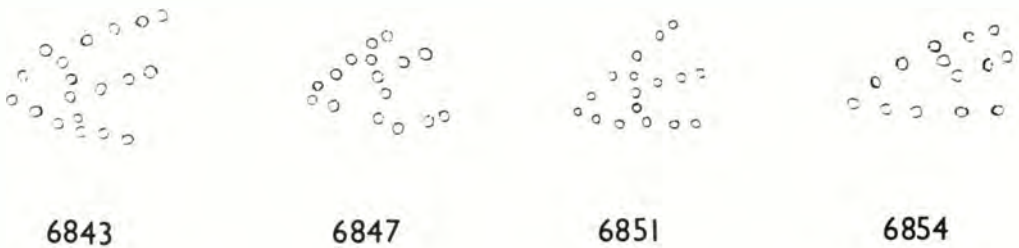
SOME INSCRIBED SAUROTERES FROM THE AKROPOLIS

On four spear - butts found during the excavations on the Akropolis there is a pointillé inscription which has been ignored since the partly misleading publications by de Ridder and Lolling/Wolters¹. The implications of the correct reading of this inscription are at least intriguing, at most important.

The objects have been considered in part by Weber in *Ol. Forsch.* I 154 - 8 (fig. 45b = 6847) ; typologically they are to be placed in the late archaic period,

is tacitly rejected in *IG* 1² 461. This explanation falls down on two other counts, first that it does not take into consideration the fact that in three of the four cases the "alphas" would have very bent oblique hastae, and second that all other inscriptions on sauroteres are written along the tip, not vertical to or across it. I follow the normal direction in reproducing the inscriptions here. While they vary in detail, there can be no doubt that they should have a single explanation,

Fig. 1. The four inscriptions.

though it would be unwise to press the range more closely than 525 - 480 on these grounds alone.

De Ridder read all the inscriptions as A, which is a patent error, to add to his identification of three of the objects as spear - heads. Lolling/Wolters published excellent facsimiles of the inscriptions (fig. 1) but considered them to be an abbreviation in ligature τ(ῆς) 'Α(θηναίας), which is far too recherché, and

and I see no real alternative to a ligature of delta and epsilon.

There would seem to be only three possible interpretations of such a ligature, an abbreviation of a personal name, of δεκάτην or of δημοσίαν. Certainly there is no reference to Athena or ἱερῶς, the words found abbreviated most frequently on objects dedicated on the Akropolis and elsewhere². The interpretation as an abbreviated personal name

1. EM 6843, 6847, 6851 and 6854, which are respectively 308, 290, 289 and 283 in de Ridder; *Catalogue des Bronzes trouvés sur l'Acropole d'Athènes*, and CXIII, CXVI, CXV and CXIV in Lolling/Wolters, *Κατάλογος τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐπιγραφικῶς Μουσείου*, I 26.

2. Graef/Langlotz, *Die Antiken Vasen von der Akropolis zu Athen* II 1388, 1403 - 4, 1416, and cf. for example Wolters/Bruns, *Die Kabiren-Heiligtum bei Theben* I 284ff., 333ff.

would fit in with the many similar abbreviations incised on vases from the Akropolis³, but I find it difficult to explain why ΔΕ should occur so frequently on butts to the exclusion of other owners, and why in the first place he should have dedicated, and therefore owned at least four spears. We may add that no Δε. . . or Δη. . . is known from historical sources to have been prominent at Athens during this period.

Δεκάτην is a word which frequently occurs in dedicatory inscriptions and indeed appears on many spear - butts. I would not fully rule out its use in abbreviation here, but it should be stressed that there is no other evidence for such an abbreviated use of the word, in particular in ligature. We may imagine that a large amount of armour was dedicated on a particular occasion and that an abbreviated form of the dedicatory formula was cut on the majority of the pieces ; but even here one would have expected to find ΑΘ or ΗΙ rather than the colourless ΔΕ. Α and ΗΙ are indeed found on other sauroteres from the Akropolis⁴.

The abbreviation Ε standing for δημόσιος is now well known in Athens, and also appears, with Doric alpha, on Aegina⁵. In the Agora it was used to mark the property of the state used in public buildings, notably the crockery of the Tholos ; the earliest material dates to the 470s. On Aegina it appears on a

number of late archaic kraters found in the sanctuary of Aphaea, presumably the property of the state used during major festivals at the shrine, perhaps supplementing equipment kept in the temenos. However, the implications of such an abbreviation appearing on spear - butts are far different ; it would indicate that the objects were state property, but were by no means used on festive occasions⁶. The question is raised the state issued weapons to hoplites in the period before 480, to be subsequently dedicated on the Akropolis after some battle that was considered a victory (Chalkis, Sardis, Marathon, Aegina ?).

I do not feel that this evidence is strong enough to support unaided the notion of public distribution of arms at Athens in the years around 500 B.C., but it is at least a pointer to such a conclusion. There is precious little tangible evidence elsewhere for this notion ; what there is reviewed by Pritchett, *Ancient Greek Military Practices* I 3, n. 3. A traditional interpretation of lines 9 - 11 of *IG* 1² 1, the Salamis decree, has involved an archon providing [ὄπλα], but this lies ill with the immediately preceding lines in which the settlers are asked to provide for themselves (π[α]ρέχεσθαι, middle) ὄπλα of thirty drachmas worth (for which, we may note, they would need at least one didrachm). Meiggs and Lewis, *GHI* 14, have (with others) aban-

3. Graef/Langlotz o.c. 1517ff., and Johnston, *BSA* 70 (1975) n. 34.

4. Lolling/Wolters o.c. XC - XCI, CXVIIff.

5. In the latest instance Shear, *Hesperia* 42 (1973) 382 - 4 and note the judicious remarks of Talcott, *Hesperia* 5 (1936) 353 - 4. Aegina :

Furtwängler, *Aegina* I 465 - 6 and Hackl, *Münchener Archäologische Studien dem Ardenken Adolf Furtwänglers gewidmet* 90 - 91.

6. Unless one thinks of parade equipment used only for Panathenaic processions (cf. Thuc. VI 56, 2).

doned the traditional reading of these lines. Nonetheless, we may surmise that the provision of armour was a question of moment in the new democracy, needing such legislation. I can conceive that in the years following 507 it would have been equally possible for the state to loan out equipment paid for out of its own resources as to give money to poorer citizens with which to buy their own armour. But here I extend the argument further than is warranted.

Two more material objections to the δημόσιος interpretation may be felt, that these would excessively fine weapons for public issue and that the different typology of the butts may indicate different dates of manufacture and therefore marking as public property⁷. In the first

case one may point to the decorative adornment, even flamboyance of so many artefacts produced in the archaic period — moulded spear-butts may well have been taken for granted. On the second point, typologically successive plain and ringed sauroteres could still have had some overlap of production, though it is not impossible to imagine situations in the last decade of the sixth century when older equipment may have come into the possession of the Athenian state, whether from the hands of enemies or confiscated from Athenian citizens.

Dr. ALAN JOHNSTON

7. Three of the butts have no necking ring between shaft and point, the exception being

6854. The ringed variety is a later development, as demonstrated by Weber, *Ol. Forsch.* 1. c.

DID PAPYRUS GROW IN THE AEGEAN?

“The papyrus plant does not and did not grow in the Aegean area”. Given a statement of such finality in Professor Naphtali Lewis’s recent and authoritative monograph¹, it is with some trepidation that one presumes even to raise the question of our title.

One of the most extraordinary and arresting frescoes to emerge among the series on Thera belongs to the west and part of the south wall of the Room of the Ladies². It consists of at least four groups of huge plants, each group having three plants rising from a leafy base.

1. N. Lewis, *Papyrus in Classical Antiquity* (Oxford, 1974) 11.

2. Sp. Marinatos, *Excavations at Thera V* (Athens, 1972) 15, 38 - 39 and Colour Plates E, F and Rear Cover.

Fig. 1. Fresco of the Papyri from Thera (after Marinatos, *Thera V* rear cover).

Their size is not stated, but they must be about five feet tall since they are of a height, equal to or greater than the adjacent ladies, who are described as of almost natural size. The plants have a tall, plain stem, a large head with sepals at the base and a crown of golden anthers along the top (fig. 1). From the excellent colour photographs published by the late Professor Marinatos we see that the plants and their leafy base are painted bluish green with fine black outlines and, in addition, black veins on the heads. Guided by the projecting stamens, golden yellow anthers and general shape of the head Marina-

tos concluded³ that beyond any reasonable doubt this is the sea-lily, *Pancratium maritimum*. This lovely plant grows commonly along Mediterranean beaches⁴, including those of Crete⁵ and Thera⁶.

But even while announcing this identification Marinatos noted difficulties. The stems, unlike those of lilies, have no leaflets; at the top of each stem there is only one flower, again unlike lilies, one of whose main characteristics the excavator rightly noted is to have several flowers at the head of each stem (see notes 4-6). Four further objections to the identification can be made. First there is the great height of the painted plants (c. 1.50 m.). *Pancratium maritimum* is usually around 0.30 m., but can reach about 0.60 m.⁷, so that the height of the fresco plants would demand some special interpretation and would in any case contradict all the canons of scale and proportion in Aegean naturalistic painting. Secondly there is the colour. The plants are bluish green, while the sea-lily is white. This last was a common colour among the fresco

4. O. Polunin and A. Huxley, *Flowers of the Mediterranean* (London. 1965) 221 and pl. 23, no 433. O. Polunin, *Flowers of Europe. A Field Guide* (London. 1969) 510 and pl. 174, no. 1673. E. Megaw and D. Meikle, *Wild Flowers of Cyprus* (London and Chichester. 1973) 14-5 and pl. 28.

5. Sir A. Evans, *The Palace of Minos at Knossos* (1928) 456 (cf. fig. 267). K. H. Reichinger (fil.), *Flora Aegaea* (Vienna 1943) 736. M. A. S. Cameron, Notes on some new Joins and Additions to well known Frescoes, in *Europa. Festschrift für Ernst Grumach* (ed. W. C. Brice) (Berlin. 1967) 62 note 35.

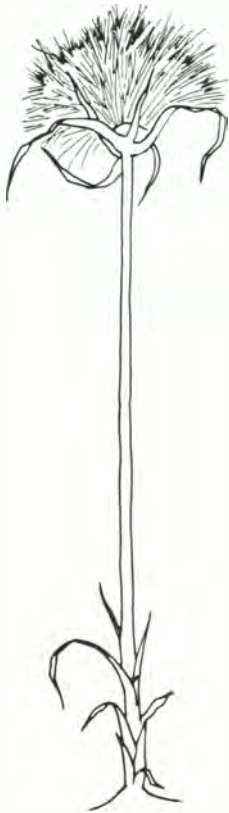
6. Marinatos, *op. cit.* (note 2) pl. 95 b.

7. Polunin, *op. cit.* (note 4) 510 and pl. 174.

3. Marinatos, *op. cit.* (note 2) 38.

painters and so the artist could easily have painted white plants if he had wished (in the black outline style in this case, since the background is white). Thirdly the plants are shown growing with three stems to a base, whereas the sea-lily grows solitary from its bulb. Finally, the Theran or Minoan painters could and did paint brilliant red and white lilies, on the Lilies and Swallows Fresco and on pottery, and our plants bear no resemblance to them or to the lily family.

Fig. 2. *Cyperus papyrus* (after *Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 19 (1851) pl. 1.

Everything is in fact against *Pancretium maritimum*. So what are the plants ? Everything is for *Cyperus papyrus*, and I suggest that is what these plants are. First, both size and colours are right. The papyrus is green with a feathery crown of brownish flowers (fig. 2). Papyrus grows in dense stands, not as a solitary plant. The fresco shows at least four groups with twelve stems, clearly portraying stands, not solitaires. Lastly the heads are like papyrus heads, especially with the crown of flowers along the top. What we have at Thera is in fact not just a representation of the papyrus, but easily the finest and most naturalistic instance in the whole of Aegean art⁸. Its depiction on LM I frescoes (fig. 3) and on LM I - II pottery has long been known, described and illustrated⁹, while a point long ago stressed by Sir Arthur Evans, the dependency of this

8. The fundamental question of Minoan or Theran iconographical convention, particularly the artists' love of hybridization (whereby, for example, elements of reeds or lilies can appear with those of the papyrus in a single plant) is not discussed here, since we are concerned not with the degree of naturalism in the Theran painting, but only with the botanical identification.

9. R. C. Bosanquet and R.M. Dawkins, *The Unpublished Objects from the Palaikastro Excavations* 1902 - 1906 (British School at Athens Supplementary Paper 1. 1923) 45 - 7 and pl. XVIII b. Evans, *op. cit.* (note 5) 447, 450, 476 - 478 and figs. 264, 285 and pl. X. See also note 15 *infra* for these Knossian frescoes. M. Möbius, *Pflanzenbilder der minoischen Kunst in botanischer Betrachtung, Jahrbuch des deutschen arch. Instituts, Athenische Abteilung* 48 (1933) 17 - 20. A Furumark, *The Mycenaean Pottery : Analysis and Classification* (Stockholm. 1941) 138 - 140, 263 - 268 and figs. 33 - 34, motive 11.

Fig. 3. Papyrus on the Fresco of the Monkeys Knossos (after Cameron in *Europa* (1967), pl. II).

and other elements of ceramic decoration on the larger art of fresco representations¹⁰, is now well confirmed by this bold and brilliant wall painting from Thera. The derivative, stylized character of the ceramic artist's motif can be seen on an attractive cup of LM IB date (c. 1550 - 1460 B.C.) which came to light recently in the writer's excavations for the British School at Athens beside the Royal Road at Knossos (fig. 4). On Thera the plant is shown growing beside the river on the Fresco of the Ships from the West House¹¹ (fig. 5). Moreover the "Papyrus Fresco" dis-

cussed here and other Aegean depictions are like representations of the plant in Egyptian art¹² (fig. 6).

Now a point to which sufficient attention does not appear to have been drawn is that the Aegean artists depict the *whole* plant, flower head, stem and leafy base. They might have derived this scheme as an iconographical convention from Egyptian art, but so many are the renderings, with variety in details, that it is at least as likely that the painters were familiar with the plant itself. Such knowledge is very unlikely to have been derived from dead imports, which would presumably have consisted of stems only (for "paper"¹³). Perhaps then it was based on observation of the plant in Egypt, as has always been assumed or implied? The objection to such a view is that all the other plants painted by Minoans or Therans, of which there are

12. See, for example, *Wall Decorations of Egyptian Tombs Illustrated from Examples in the British Museum* (London, 1914) colour pl. 3. G. Posener, *A Dictionary of Egyptian Civilization* (London, 1962) colour picture on p.208. Both are from XVIIIth Dynasty tombs.

13. Clay sealings sometimes bear on their reverse impressions of extremely fine binding "string". This can only have been employed to bind delicate materials, which were presumably used for written documents and sealed as such with gold rings. The most obvious material for such careful treatment is papyrus. See Sp. Marinatos, Some general notes on the Minoan written Documents, *Minos* 1 (1951) 39 - 42; J. Betts, New Light on Minoan Bureaucracy, *Kadmos* 6 (1967) 15 - 40 and pl. I; cf. Evans, *The Palace of Minos at Knossos* III (1930) 423 - 4; IV (1935) 593. This point does not of course help the interpretation of Aegean growth, since such "paper" could have been imported from Egypt.

10. Evans, *op. cit.* (note 5) 478.

11. Sp. Marinatos, *Excavations at Thera VI* (Athens, 1974) Plate Volume, colour plate 8.

Fig. 4. Late Minoan IB cup with papyri from Knossos. Scale 1:1.

many, are *native to the Aegean*, part of the everyday environment. It is therefore unlikely that this plant alone, frequently painted in its entirety, was foreign and the drawings based only on overseas observation. It is more likely that, as with butcher's broom, crocuses, figs, red lilies, white lilies, myrtles, olives, poppies, reeds, roses and vetches, as well as palm trees¹⁴, the papyrus was a known Aegean plant, drawn from frequent observation. Indeed on one of the monkey scenes from the House of the Frescoes at Knossos the plant is painted "amongst reeds taken from a Cretan watercourse"¹⁵.

14. W. Greuter, Beiträge zur Flora der Süd-ägäis 8 - 9, *Bauhinia. Zeitschrift der Basler Botanischen Gesellschaft* 3, 2 (1967) 243 - 250. C Murray and P. Warren, PO-NI-KI-JO among the Minoan Dye Plants, *Kadmos* 15 (1976) forthcoming.

15. Evans, *op. cit.* (note 5) 450 and fig. 264. For two excellent studies of the Fresco of the Monkeys from the House of the Frescoes, involving the addition of large fragments (in-

Fig. 5. Papyrus from the river scene, Fresco of the Ships, Thera (after Marinatos, *Thera VI*, colour pl. 8).

cluding groups of papyri) and a possible restoration of the whole as a frieze see Cameron, *op. cit.* (note 5) 45 - 57 and pl. II (enlargement of the scene with monkeys in a papyrus thicket) and Cameron, Unpublished Paintings from the "House of the Frescoes" at Knossos, *Annual of the British School at Athens* 63 (1968) 1 - 31. On p. 19 Cameron, though not considering the problem of the papyri, places the scenes "during a typical Cretan spring or early summer".

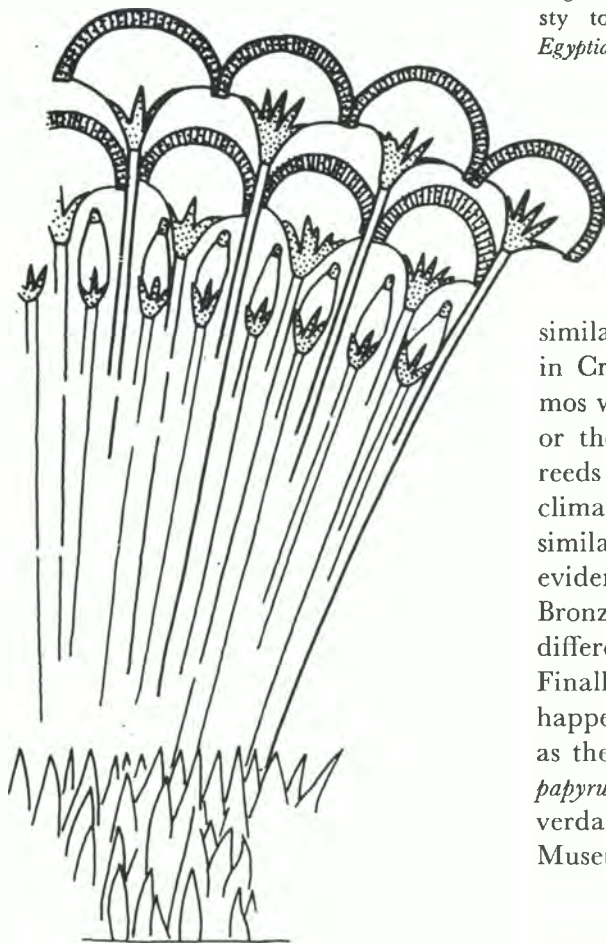

Fig. 6. Papyri on an Egyptian XVIIIth Dynasty tomb painting (after *Wall Decoration of Egyptian Tombs* (1914) pl. 3).

similar perennial streams are to be found in Crete, for example the Megas Potamos with its banks of native palm trees¹⁷ or the Almyro among its tall, fringing reeds near Gazi, west of Herakleion. The climate of Crete today is of course very similar to Sicily's, while there is much evidence to show that the climate of Bronze Age Crete cannot have been very different, if at all, from that of today¹⁸. Finally, for location and climate, it happens that we need not journey so far as the watercourses of Syracuse. *Cyperus papyrus* is growing happily today in the verdant garden of the Archaeological Museum at Khania¹⁹.

PETER WARREN

University of Birmingham

There remains the question of location and climate. The papyrus is not found in its natural state in Crete or the Aegean today, but it does grow wild along the banks of the Fonte Ciane stream a few kilometres outside Syracuse¹⁶. Very

16. Examined and photographed by Dr Oliver Rackham (to whom I am most grateful for helpful discussion), Mrs Elizabeth Warren and the writer in August 1973. For a good discussion of the plant in Sicily see Lewis, *op. cit.* (note 1) 18-20. For an illustration of the plant see *Enciclopedia Italiana* 26 (1935) 256.

17. M.S.F. Hood and P. Warren, Ancient Sites in the Province of Ayios Vasilios, Crete, *Annual of the British School at Athens* 61. (1966) 181 and pl. 39 a-b.

18. B. Αἰγινήτης, Τὸ κλίμα τῆς Κρήτης καὶ ἡ σταθερότης τοῦ κλίματος τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῶν μινωικῶν χρόνων, *Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 18 (1954) no. 3, pp. 1-46. Murray and Warren, *op. cit.* (note 14).

19. The Hon. Mrs Vronwy Hankey has kindly supplied me with a slide she took in 1972. Dr. Christos Doumas tells me that the plant is also growing on Rhodes, again within the gardens of the Museum.

Fig. 7. Papyrus on a plaster altar from Phylakopi, Late Bronze I. Photograph by courtesy of Prof. Renfrew.

ADDENDUM

Through the kindness of my friend Professor Colin Renfrew I am able to include a fragment of a plaster altar on which may be recognized a painting of the papyrus plant. The leaves are green, outlined in black, with red dots at the tips (fig. 7). This important frag-

ment will be fully published by Dr Mark Cameron in his study of the Phylakopi frescoes. The context is LB I (square PK, level 33). The piece offers further confirmation of the point that the plant was widely known in the Aegean.

P. W.

Είκ. 1. Έθν. Μουσείο. Ρωμαϊκή Συλλογή. Άγαλμα Έρακλειώτισσας άριθ. εύρ. 707.

ΜΙΚΡΗ ΗΡΑΚΛΕΙΩΤΙΣΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΡΩΜΑΪΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

Τὸ ἀδημοσίευτο ἄγαλμα νεαροῦ κοριτσιοῦ¹ στὸν τύπο τῆς μικρῆς Έρακλειώτισσας (εἰκ. 1-4), ποὺ βρίσκεται στὴ Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ τοῦ Έθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου (ἀριθ. εύρ. 707), προέρχεται ἀπὸ τὴ Θήρα. Τὸ ἄγαλμα φέρει μακρὺ χιτῶνα μὲ πλούσιες πτυχώσεις καὶ ἱμάτιο ποὺ σκεπάζει τὸ κεφάλι. Παρατηρεῖται ἐλαφρὴ κλίση τοῦ κεφαλιοῦ πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ κάτω. Τὸ ἀριστερὸ πόδι προβάλλει ἔμπρὸς, τὸ δεξιὸ πλάγια καὶ πίσω. Ἡ μάζα τῆς κόμης εἶναι χωρισμένη στὴ μέση καὶ φέρεται μὲ ἀβαθεῖς ἐπάλληλους κυματισμοὺς πρὸς τὰ πίσω. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι σφαιρικό· ἐλαφρὴ διόγκωση παρατηρεῖται στὴν περιοχὴ τῶν παρειῶν. Τὰ φρύδια εἶναι δηλωμένα πλαστικὰ μὲ μακριᾶς καμπύλες γραμμὲς ποὺ φτάνουν

1. Έθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ. Ἀδημοσίευτο ἄγαλμα ἀριθ. εύρ. 707. Λείπουν: ἡ μύτη, τμῆμα τῶν χειλιῶν, τοῦ σαγονιοῦ, τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ, καθὼς καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ. Μικρὰ τεμάχια λείπουν ἀπὸ τὶς ἄκρες τοῦ χιτῶνα καὶ τῶν πτυχῶν τοῦ ἱματίου. Ἀπολεπίσματα παρατηροῦνται σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγάλματος. Βρέθηκε στὴ Θήρα. Μάρμαρο Πεντέλης. Ὑψ. 1.73 χωρὶς τὴ βάση, μὲ τὴ βάση 1.82, ὕψ. προσώπου 0,24, ὕψ. μετώπου 0,055, πλάτ. κροταφικοῦ χώρου μὲ τὸν πέπλο 0,215, χωρὶς τὸν πέπλο 0,19, μήκ. ματιῶν 0,036, ἀπόστ. ματιῶν 0,035, μήκ. στόμ. 0,045 μ. ΑΔ 1888, σελ. 200 ἀρ. 26. Π. Καββαδίας, Γλυπτὰ τοῦ Έθνικοῦ Μουσείου, σελ. 323, ἀριθ. 707. Π. Καστριώτης, Γλυπτὰ τοῦ Έθνικοῦ Μουσείου, σελ. 102, ἀριθ. 707-708. F. P. Johnson, Lysippos, σελ. 160, σημ. 37. H. J. Kruse, Römische Weibliche Gewandstatuen des zweiten Jahrhunderts n. Chr., σελ. 294, σημ. 6. Diss. 1975. Εὐχαριστῶ τὸν Διευθυντὴ τοῦ Έθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου κ. Ν. Γιαλούρη γιὰ τὴν ἄδεια τῆς δημοσίευσης τοῦ ἀγάλματος.

ὥς τῖς ἐξωτερικὲς γωνίαι τῶν ματιῶν. Βαριὰ βλέφαρα πλαισιώνουν τὰ μεγάλα ἀμυγδαλωτά μάτια. Ἴρις καὶ κόρη εἶναι δηλωμένες. Τὸ στόμα εἶναι μικρό, τὰ χεῖλη ἐφάπτονται ἑλαφρά. Τὸ στρογγυλὸ πηγούνι τονίζει περισσότερο τὴν τάση ἀποστρογγύλευσης τῶν ἐπιφανειῶν ποὺ εἶναι αἰσθητὴ στὸ πρόσωπο.

Εἰκ. 2. Ἐθν. Μουσεῖο. Ρωμαϊκὴ Συλλογή. Ἄγαλμα εἰς κ. 1. Πλάγια ἀριστερὴ ὄψη.

Εικ. 3. Έθν. Μουσείο. Κεφάλι ἀγάλματος εἰ κ. 1. Πρόσθια ὄψη.

Ἐκφραση μυστικοπάθειας, μοναξιᾶς, θλίψης, ἀλλὰ καὶ τρυφερότητας εἶναι διάχυτη. Τὰ πυκνά, πλαστικά δηλωμένα, φρύδια, ἡ δῆλωση τῆς ἱριδας καὶ τῆς κόρης τῶν ματιῶν καὶ ἡ ἔντονη ἐνδοστρέφεια

στὴν ἔκφραση εἶναι τὰ βασικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ πορτραίτου καὶ τὴν τοποθέτησή του στὴν πρώιμη ἐποχὴ τῶν Σεβήρων (195-208 μ.Χ.). Συγγένεια στὴν τεχνοτροπία καὶ στὴν ἔκφραση πα-

Εἰκ. 4. Ἑθν. Μουσείο. Κεφάλι εἰκ. 1. Πλάγια ἀριστερὴ ὄψη.

ρουσιάζει τὸ ἄγαλμα ποὺ μελετοῦμε μὲ τὸ πορτραῖτο² νεαροῦ κοριτσιοῦ, ἱέρειας ἴσως

2. J. Meischner, Das Frauenporträt der Severerzeit, σελ. 130 κέ., 134, εἰκ. 92.

(εἰκ. 5), ποὺ βρίσκεται στὴ Βιέννη στὸ Kunsthistorisches Museum. Τὸ πρόσωπο τοῦ νεαροῦ κοριτσιοῦ εἶναι γεμάτο τρυφερότητα καὶ χάρη.

Ἡ ταύτιση τῆς εἰκονιζόμενης μὲ προσω-

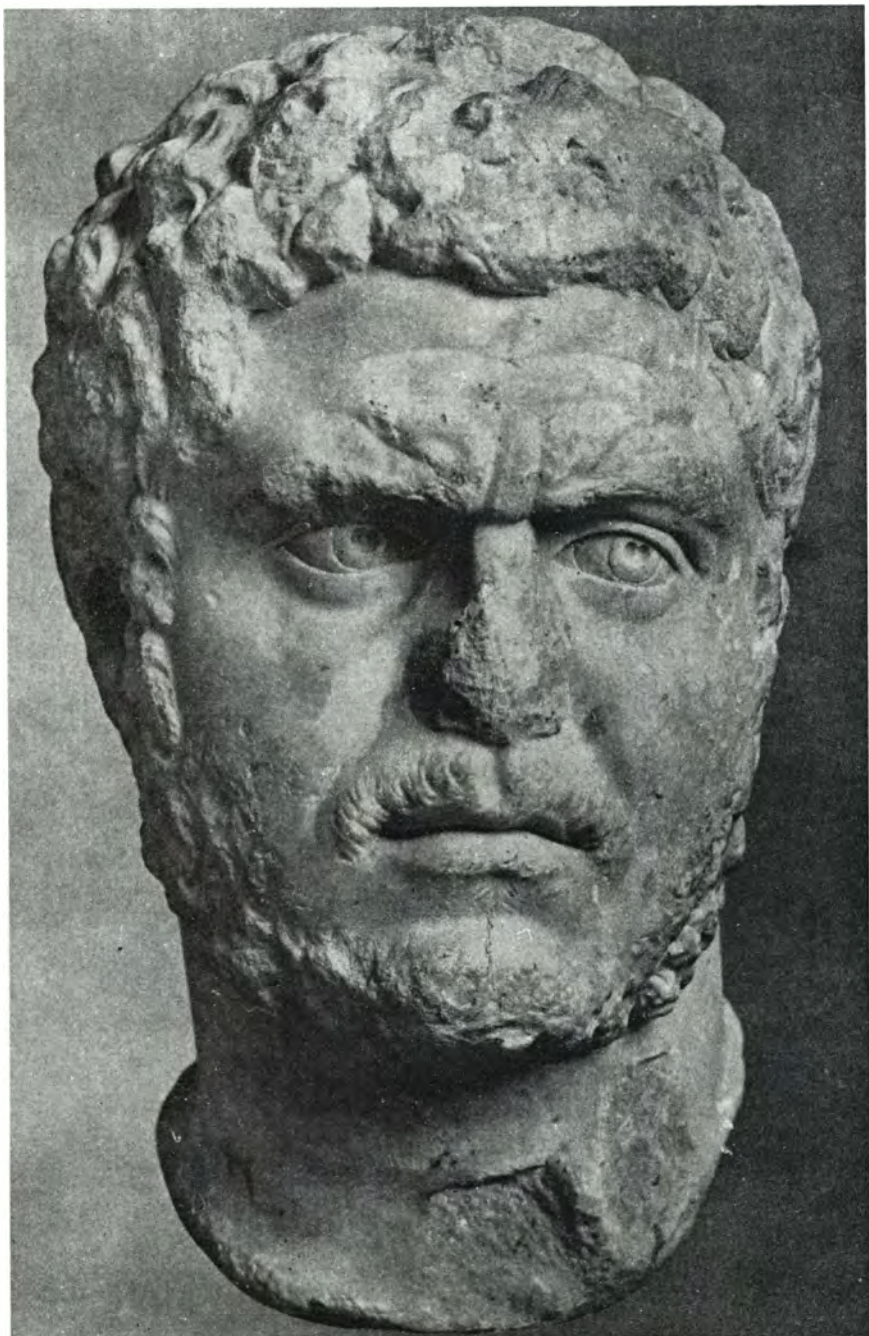

Εἰκ. 5. Κεφάλι. Βιέννη. Kunsthistorisches Museum.

πικρότητα τῆς δυναστείας τῶν Σεβήρων εἶναι δύσκολη, γιατί τὰ ἀτομικά χαρακτηριστικά της δὲν παρουσιάζουν ιδιαίτερη ὁμοιότητα με γυναῖκες πού ἀνήκουν σ' αὐτὴ τὴ δυναστεία.

Ἡ ἐργασία τοῦ ἀγάλματος εἶναι ἀξιό-

λογη· ὁ γλύπτης ἔχει κατορθώσει νὰ δώσῃ στὸ πρόσωπο τοῦ νεαροῦ κοριτσιοῦ τὴν ἑκφραση τῆς ἐγκαρτέρησης καὶ τῆς στωικῆς διάθεσης πού χαρακτηρίζει τὴν αὐτοκρατορία στὴ μεταβατικὴ αὐτὴ περίοδο· οἱ ἀλλεπάλληλες ἐπαναστάσεις πού σὲ λί-

Εἰκ. 6. Κεφάλι τοῦ Καρακάλλα. Κοπεγχάγη. Ny Carlsberg Glyptothek.

Εἰκ. 7. Κεφάλι τοῦ Μαξιμίνου τοῦ Θρακός. Ρώμη. Museo Capitolino.

γο θ' ἀκολουθήσουν, σημάδι τῆς σαθρότητας στήν ὀργάνωση τοῦ κράτους, καί οἱ συνεχεῖς δολοφονίες τῶν φιλόδοξων καί ἀνίκανων αὐτοκρατόρων, πολλοί ἀπό τοῦς

ὁποίους ἔχουν δολοφονηθῇ κατὰ τὸν ἴδιο χρόνο (Καρακάλλας, 198 - 217 μ.Χ., Ἀλέξανδρος Σεβήρος, 222 - 235 μ.Χ., Μαξιμῖνος ὁ Θράξ, 235 - 238 μ.Χ., Μαξιμῖνος ὁ

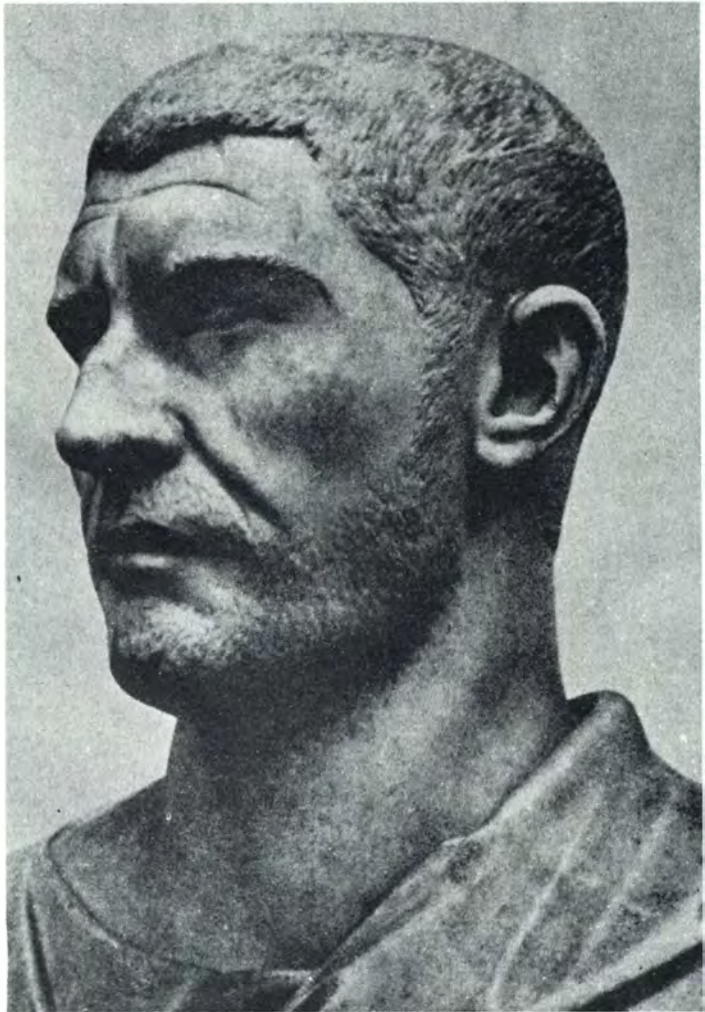
Καῖσαρ, 235 - 238 μ.Χ., Βαλβίνος, 238 μ.Χ., Πουπιανός, 238 μ.Χ., Γορδιανός Γ' 238 - 244 μ.Χ., Φίλιππος ὙΑραψ, 244 - 249 μ.Χ., Τραϊανός Δέκιος, 249 - 251 μ.Χ., Τριβωνιανός Γάλλος, 251 - 253 μ.Χ., Βολουσιανός, 251 - 253 μ.Χ. κ.ἄ.) θὰ ὁδηγήσουν τὴ χώρα σὲ πολιτικὸ καὶ οἰκονομικὸ χάος καὶ θὰ προετοιμάσουν τὴν ὀριστικὴ πτώση της.

Ἡ βιαιότητα καὶ ἀνησυχία τῆς περιόδου ἀντικατοπτρίζεται στὴν τέχνη τῆς ἐπο-

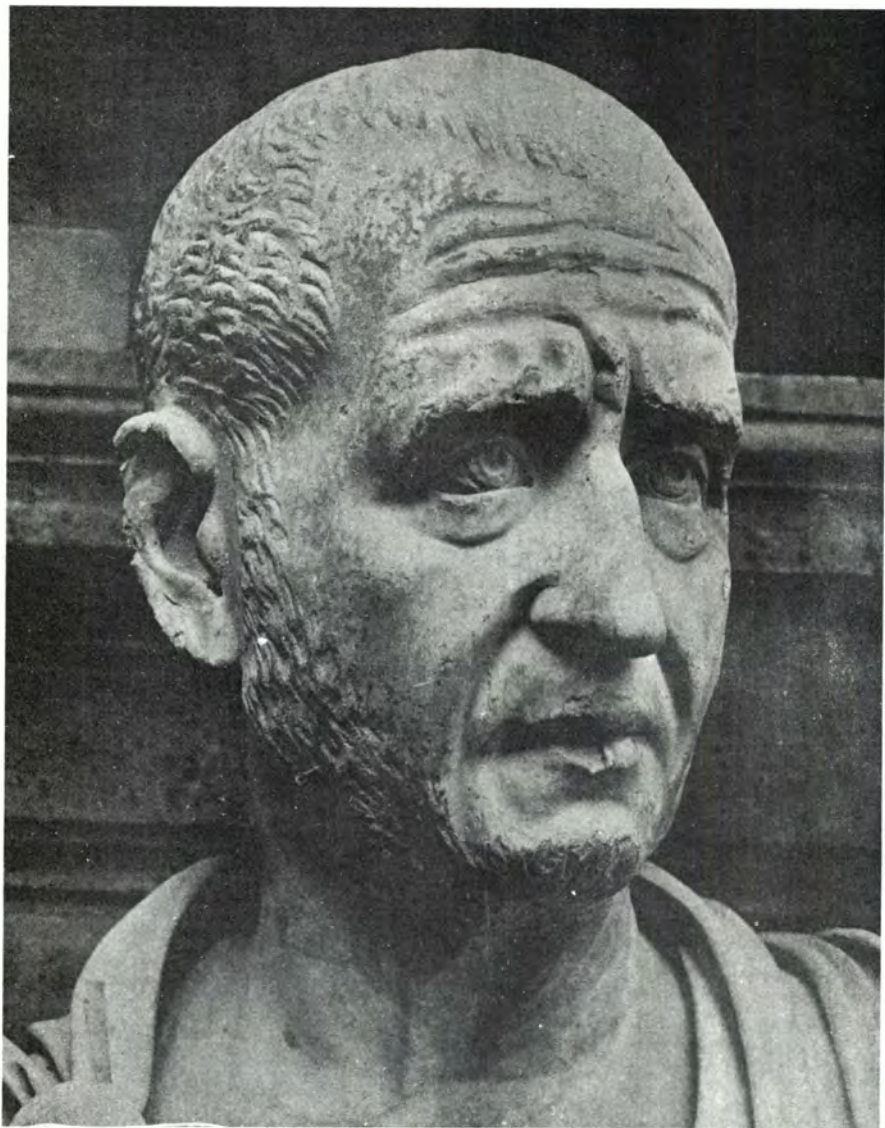
χῆς, τὰ πορτραῖτα τοῦ Καρακάλλα³ (εἰκ. 6), τοῦ Μαξιμίνου τοῦ Θρακὸς⁴ (εἰκ. 7).

3. Κοπεγχάγη. Ny Carlsberg Glyptothek. Κεφάλι τοῦ Καρακάλλα ἀπὸ τὴ Ρώμη. Ὑψ. κεφ. 0,24 μ. H. Heintze, *Römische Porträtplastik aus sieben Jahrhunderten*, σελ. 13, 19, εἰκ. 28.

4. Ρώμη. Museo Capitolino. Κεφάλι Μαξιμίνου τοῦ Θρακὸς. Ὑψ. κεφ. 0,31 μ. H. Heintze, ἔ.ἄ. σελ. 13 κέ., καὶ σελ. 19, εἰκ. 31. B. Andreae, *Römische Kunst*, σελ. 304, εἰκ. 121,

Εἰκ. 8. Προτομή τοῦ Φιλίππου τοῦ ὙΑραβος. Ρώμη. Museo del Vaticano.

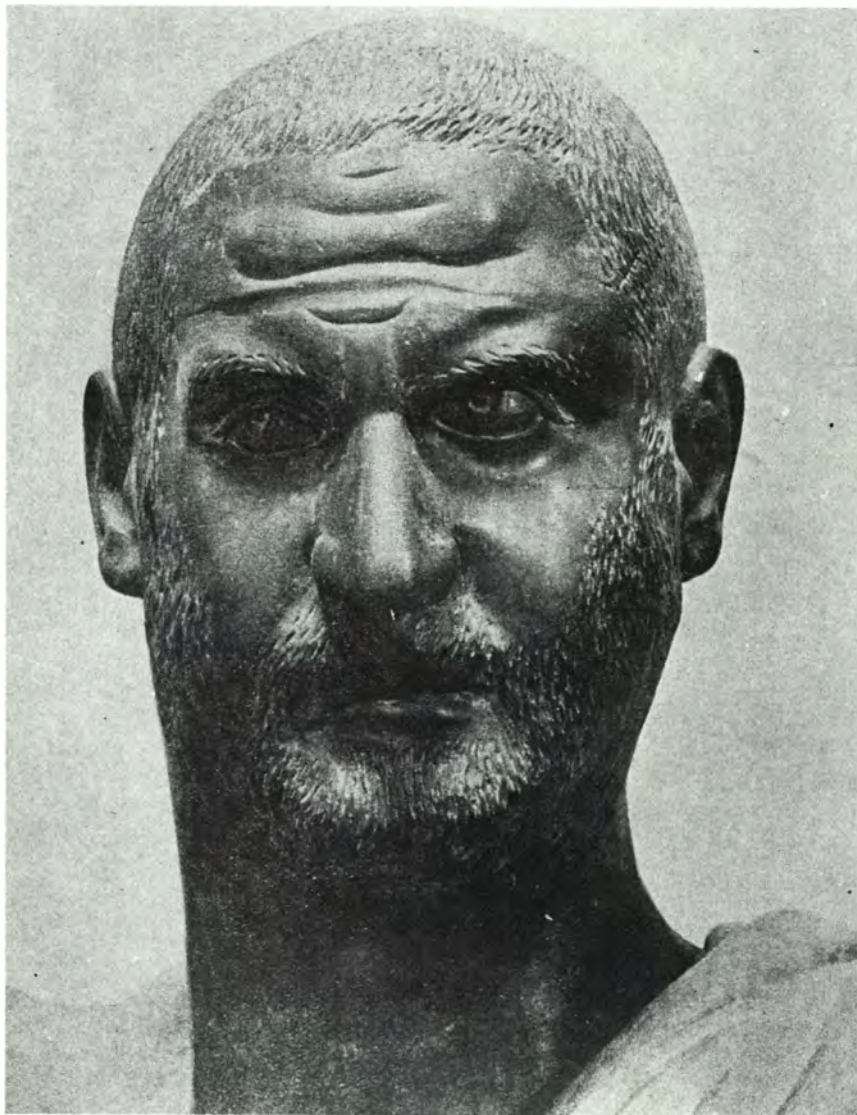
Εἰκ. 9. Προτομή τοῦ Τραϊανοῦ Δέκιου. Ρώμη. Museo Capitolino.

τοῦ Φιλίππου τοῦ Ἀραβοῦ⁵ (ε ἰ κ. 8), τοῦ

5. Ρώμη. Museo del Vaticano. Προτομή τοῦ Φιλίππου τοῦ Ἀραβοῦ. Mon. Ant. Linc. XXXIX (1943), σελ. 190, εἰκ. 5. H. Kähler, Rom und seine Welt, σελ. 298, πίν. 195d. B. Andreae, ἔ.ά. σελ. 305, εἰκ. 125.

Τραϊανοῦ Δέκιου⁶ (ε ἰ κ. 9), τοῦ Τριβω-

6. Ρώμη. Museo Capitolino. Κεφάλι τοῦ Τραϊανοῦ Δέκιου. Ὑψ. κεφ. 0,33 μ. H. Heintze, ἔ.ά. σελ. 14, 19, εἰκ. 30. B. Andreae, ἔ.ά. σελ. 305, εἰκ. 127.

Εικ. 10. Κεφάλι τοῦ χάλκινου ἀγάλματος τοῦ Τριβωνιανοῦ Γάλλου. Νέα Ὑόρκη, Metropolitan Museum.

νιανοῦ Γάλλου⁷ (εἰκ. 10) κ.ἄ. εἶναι χα-

7. Νέα Ὑόρκη, Metropolitan Museum of Art. Χάλκινο ἄγαλμα τοῦ Τριβωνιανοῦ Γάλλου. A. Minto, *Un nuovo Ritratto di C. Vibius Trebonianus Gallus*. *La Critica d'arte* II (1937) XV, σελ. 49 κέ., πίν. 43, εἰκ. 5. R. B. Bandinelli, *Rome. La Fin de l'Art Antique*, σελ. 27, εἰκ. 21.

ρακτηριστικά δείγματα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Ταυτόχρονα μὲ τὴν πτώση τῆς ποιοτικῆς στάθμης παρατηρεῖται καὶ περιορισμὸς στὴν παραγωγή· ἐλάχιστα εἶναι τὰ ἔργα τέχνης ποὺ κατασκευάζονται. Τὴν πολιτειακὴ παρακμὴ τῆς Ρώμης ἀκολουθεῖ καὶ ἡ

Είκ. 11. Έθν. Μουσείο. Κεφάλι ἀριθ. εὐρ. 419.

κατάπτωση τῆς τέχνης. Ὡς ἐξαίρεση πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἡ ἀνθησις τῆς τέχνης στήν

ἐποχή τοῦ Γαλλιανοῦ (253 - 268 μ.Χ.)· παράδειγμα τὸ θαυμάσιο κεφάλι ἐνὸς φι-

λοσόφου⁸ με ἀριθ. εύρ. 419, πού βρίσκεται στη Ρωμαϊκή Συλλογή τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου (εἰκ. 11). Ἡ ἀνθήση αὐτὴ ὀφείλεται στὸν αὐτοκράτορα

καὶ τὴ γυναῖκα του Σαλωνίνα, πού ἐπηρεασμένοι βαθιὰ ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τοῦ Πλωτίνου⁹ (204 - 270 μ.Χ.) ἔδωσαν νέα ὥθηση στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς χώρας.

ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΗ

8. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, Ρωμαϊκὴ Συλλογή. Προτομή με ἀριθ. εύρ. 419. Ὑψ. προτ. 0,55 μ. Μάρμαρο Πεντέλης. Κατὰ καιροὺς ἔχουν δοθῇ στὸ πορτραῖτο διάφορες χρονολογίες καὶ διάφορα ὀνόματα ὅπως: Ροιμητάλκης, Ἡρώδης Ἀττικός, Πολέμων, Χριστός. Τὸ σιγουρότερο εἶναι ὅτι στὴν προτομὴ ἀπεικονίζεται κάποιος φιλόσοφος τῆς ἐποχῆς τοῦ Γαλλιανοῦ. H. Heintze, RM 66 (1959), σελ. 183, σημ. 38. H. Jucker, Das Bildnis im Blätterblech, I, σελ. 108 κέ., II, πίν. 46 - 47. St. Anhang I, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ παλαιότερη βιβλιογραφία. B. Andreae, ἔ.ἀ. σελ. 269, πίν. 104.

9. Ὁ Πλωτίνος γεννήθηκε στὴ Λυκόπολη τῆς Αἰγύπτου (204 - 270 μ.Χ.) καὶ ἦταν μαθητὴς τοῦ

Ἀμμόνιου Σακκά. Θεωρεῖται ὁ ἰδρυτὴς τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ. Θέλοντας νὰ γνωρίσῃ τὴ φιλοσοφία τῶν Ἰνδῶν καὶ τῶν Περσῶν ἀκολούθησε τὸν αὐτοκράτορα Γορδιανὸ Γ' σὲ πολέμους. Μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Γορδιανοῦ (244 μ.Χ.) στὴ Μεσοποταμία πῆγε στὴ Ρώμη, ὅπου συγκέντρωσε γύρω του μεγάλο κύκλο μαθητῶν. Στενὲς σχέσεις διατηροῦσε με τὸν αὐτοκράτορα Γαλλιανὸ καὶ τὴ γυναῖκα του. Ὁ μαθητὴς του Πορφύριος ἐξέδωσε τὰ ἔργα του σὲ ἑξὶ βιβλία, τὶς ὀνομαζόμενες Ἐννεάδες, γιατί καθένα ἀπὸ αὐτὰ περιλαμβάνει ἑννέα πραγματείες. Ὁ Πορφύριος ἔγραψε ἐπίσης καὶ τὴ βιογραφία τοῦ δασκάλου του.

KLEINE HERKULANERIN AUS DER RÖMISCHEN SAMMLUNG DES NATIONALMUSEUMS ZU ATHEN

Die unpublizierte Statue eines jungen Mädchens, die im Typus der Kleinen Herkulanerin dargestellt ist, gehört chronologisch zu der frühseverischen

Epoche an. Die Statue ist im Ausdruck und Stil mit einem Kopf der sich im Kunsthistorischen Museum in Wien befindet näher verwandt.

ALKMINI STAVRIDIS

ΤΟ ΑΝΑΓΛΥΦΟ ΤΗΣ ΙΚΑΡΙΑΣ

Θλιβερό καθήκον, ή αξιολόγηση τής έπιστημονικής προσφορᾶς τοῦ Ν. Κοντολέοντος, σέ μιᾶ νεκρολογία γιά τόν ἀπροσδόκητα χαμένο ἐπιστήμονα, ὁδήγησε τόν ὑπογραφόμενο σέ μερικὲς παρατηρήσεις σχετικὲς μὲ τὴν ἔρμηνεία τοῦ ἀναγλύφου τῆς Ἰκαρίας, ποὺ θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ φανοῦν χρήσιμες στὴ ζωηρὴ ἤδη συζήτηση γύρω ἀπὸ τὸ θέμα.

Σύμφωνα μὲ τὴν ἔρμηνεία τοῦ Κοντολέοντος,¹ τὸ θέμα τοῦ ἀναγλύφου στὴν πλατιὰ ἐπιτύμβια στήλη τῆς Ἰκαρίας (εἰκ. 1) εἶναι εὐλογία παιδιῶν ἀπὸ μιᾶ κουροτρόφο θεότητα, δηλ. μιᾶ τελετὴ *ἐπιτελειώσεως παιδῶν*. Πρόκειται λοιπὸν καὶ ἐδῶ, ὅπως πολὺ συχνὰ βλέπουμε στὰ ἑλληνικὰ ἐπιτύμβια, γιά τὴν παράσταση μιᾶς ἐπίσημης στιγμῆς ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ νεκροῦ, εἰδικά, στὴ σκηνὴ αὐτὴ, ἀπὸ τὴ σύντομη ζωὴ τῶν νεκρῶν παιδιῶν. Ἡ ἔρμηνεία αὐτὴ προκάλεσε πολὺ γρήγορα ἔντονη κρι-

τικὴ ἀπὸ τὴν H. Rühfel² καὶ τὴν H. Hiller³, τῆς ὁποίας ὅμως τὰ κύρια σημεία πρόφθα-σε ὁ Κοντολέον λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του νὰ ἀντικρούσῃ⁴, μολονότι τὴ δεύτερη, ἀδημοσίευτη τότε μελέτῃ τῆς Hiller, γνῶριζε μόνο ἔμμεσα καὶ πολὺ γενικά⁵. Ἐτσι, ἡ προσεκτικὴ ἐπανεξέταση τοῦ θέματος φαίνεται σήμερα ἀπαραίτητη, ὅταν μάλιστα οἱ θετικὲς γιά τὴν ἐκδοχὴ τῆς *ἐπιτελειώσεως* ἐνδείξεις μπορούν εὐκόλα καὶ ἐντυπωσιακὰ νὰ αὐξηθοῦν :

1. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀντίρρηση ὅτι στὰ ἑλληνικὰ ἐπιτύμβια δὲν εἰκονίζονται ποτὲ θεοὶ καὶ ὅτι εἰδικότερα στὴ σκηνή μας ἡ ἀτμόσφαιρα οἰκειότητας ποὺ ἐπικρατεῖ δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε συνύπαρ-

1. Aspects de la Grèce préclassique, Paris 1970, σελ. 7 κέ., πίν. 1 - 8.

2. Göttin auf einem Grabrelief?, Ant. Kunst 17 (1974), σελ. 42 κέ.

3. Ionische Grabreliefs der ersten Hälfte des 5. Jh. v. Chr., Ist. Mitt. Beih. 12, Tübingen 1975, σελ. 78 κέ., 141.

4. Ἡ στήλη τῆς Ἰκαρίας (Δευτερολογία), ΑΕ 1974, σελ. 13 κέ.

5. Ὁ.π. σελ. 15, σημ. 5.

Είκ. 1. Τὸ ἀνάγλυφο τῆς Ἰκαρίας.

ξη θεῶν καὶ ἀνθρώπων⁶, ὁ Κοντολέων ἤδη παρατήρησε ὅτι καὶ ὁ ἴδιος δὲν ἀποκαθίστα στο ἀνάγλυφο παρὰ μόνο μιὰ ἀνθρώπινη πραγματικότητα, ἓνα θρησκευτικό-δραματικό βίωμα, πού μὲ κανένα τρόπο δὲν μπορούμε νὰ ἀποκλείσουμε ἀπὸ τὴν καθημερινή ζωή⁷. Αὐτὸ τὸ εἶδος τῶν ἐπεισοδίων μπορούμε ὅμως νὰ τὸ γνωρίσουμε καλύτερα τόσο ἀπὸ τὴ γραπτὴ παράδοση, ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ μνημεῖα, πού ἡ μαρτυρία τους μειώνει σημαντικά τὴν ἐκπληξη γιὰ τὴν «παρουσία» μιᾶς θεᾶς ἢ τὴν οἰκειότητα στὴν ἐπιτύμβια παράσταση τῆς Ἰκαρίας.

Τὰ «ἀληθινὰ» αὐτὰ βιώματα τῶν ἀρχαίων, πού ἀνήκουν φυσιολογικά στὴν περιοχὴ τῆς καθημερινῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ὑπομνηματίζει μὲ πολὺ ζωντανὸ τόνο ἡ θαυμαστὴ διήγησις⁸ γιὰ τὴ μητέρα τοῦ Δημάρατου καὶ γυναῖκα τοῦ βασιλιᾶ τῆς Σπάρτης Ἀρίστωνος: Ἡ τροφὸς φέρνει τὸ ἄσχημο κοριτσάκι στὸ ἱερὸ τῆς κουροτρόφου Ἑλένης καὶ τὸ τοποθετεῖ κοντὰ στὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς γιὰ νὰ βρῇ θεραπεία ἀπὸ τὴν τρομερὴ του ἀσχήμια. Καὶ ἡ θεὰ δὲν ἀργεῖ νὰ παρουσιασθῇ —ἓνα χειροπιαστὸ ὄραμα— καί, *καταψῶσα τοῦ παιδίου τὴν κεφαλὴν*, κάνοντας δηλ. ἀκριβῶς τὴ ζεστὴ χειρονομία πού βλέπουμε στὸ συγγενικὸ μὲ τὴ στήλη τῆς Ἰκαρίας ἀνάγλυφο τῆς Ἀναβύσσου⁹, νὰ τοῦ χαρίσῃ ἀσύγκριτη ὁμορφιά καὶ γονιμότητα: ἡ παρουσίαση τοῦ παιδιοῦ στὴν κουροτρόφο θεὰ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν *ἐπιτελείωσιν*, τὴν ὀλοκλήρωσή του σὲ γυναῖκα.

Ἄλλωστε, τὸν τελευταῖο καιρὸ καὶ ἄλλα μνημεῖα ἔχουν ἐρμηνευθῇ κατὰ τρόπο ἀνάλογο μὲ τὴ στήλη τῆς Ἰκαρίας. Τὸ ὕστερο κορινθιακὸ ἀλάβαστρο τῶν Κρατικῶν Μουσείων τοῦ (Δυτ.) Βερολίνου, πού ἡ Rühfel¹⁰ θεωρεῖ «περίπτωση μεταφορᾶς τοῦ θέματος 'μητέρα καὶ παιδί' στὴν ἀνθρώπινη σφαῖρα», ἀνήκει μᾶλλον σὲ μιὰ ὁμάδα ἀρχαϊκῶν παραστάσεων, ὅπου ἀναγνωρίζεται ἀκριβῶς εὐλογία παιδιῶν ἀπὸ κουροτρόφο θεά, τὴν Ἄρτεμη ἢ τὴ Δήμητρα¹¹. Καὶ στὶς περιπτώσεις αὐτὲς «οἱ θεὲς κάθονται πάντοτε σὲ θρόνο χωρὶς ἐρεϊσίνωτο, πού μοιάζει μὲ δίφρο», πράγμα πού δείχνει ἄλλη μιὰ φορὰ ὅτι τὸ κάθισμα χωρὶς ράχη δὲν φαίνεται νὰ χαρακτηρίζῃ τὸν γυναικωνίτη, ὅπως ὑποστηρίζει ἡ Rühfel¹².

Οἱ παραστάσεις ἐπίσης τῶν παιδιῶν πάνω στοὺς χόες, πού ἡ Rühfel, βρίσκοντας ὅτι παρουσιάζουν καταπληκτικὴ ὁμοιότητα μὲ τὸ μικρὸ ἀγόρι τοῦ ἀναγλύφου τῆς Ἰκαρίας, χρησιμοποιοῦν γιὰ ν' ἀποδείξῃ τὴν ξένη πρὸς τὶς *ἐπιτελειώσεις* οἰκειότητα μεταξὺ τῶν μορφῶν τῆς νησιωτικῆς στήλης¹³, εἶναι χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ἐνὸς εἰκονιστικοῦ κύκλου, ὁ ὁποῖος εἶναι γνωστὸ ὅτι παριστάνει παιδιὰ κατὰ τὴ διάρκεια κανονικῶν τελετῶν εὐλογίας κοντὰ στὸν οἰκιακὸ βωμὸ καὶ συγγέει πολὺ συχνὰ τὴ φαντασία μὲ τὴν πραγματικότητα¹⁴. Ὁ οἰκεῖος τόνος πού κυριαρχεῖ στὴ σχέση μεταξὺ τῆς Ἀθηνᾶς Κουροτρό-

10. Ὁ.π. σελ. 45, σημ. 40: Staatl. Museen zu Berlin (-West) V.I. 4285.

11. Ant. Kunst 6 (1963), σελ. 57, 60. BCH 94 (1970), σελ. 44 κέ., 58 κέ. Β. Λαμπρινουδάκης, Μηροτραφῆς, Ἀθῆναι 1971, σελ. 221.

12. Ὁ.π. 44.

13. Ὁ.π. 46.

14. Van Hoorn, Choes and Anthesteria, 1951, σελ. 17, εἰκ. 64 κέ. Deubner, Att. Feste², σελ. 114 κέ., 239 κέ., 241, 243 κέ.

6. Rühfel, Ὁ.π. σελ. 43 κέ. Hiller, Ὁ.π. σελ. 80 κέ.

7. Κοντολέων, ΑΕ, Ὁ.π.

8. Ἡρόδ. VI 61. Πρβλ. How and Wells, Comm. on Her., τόμ. II, σελ. 89: «... illustrates a side of Greek life which hardly appears in our literary sources».

9. Kontoleon, Aspects, σελ. 18, πίν. 8, 1.

Εικ. 2. Χοῶς τοῦ ζωγράφου τῶν Τροπαίων στὸ Λοῦβρο.

φου και της παιδικής μορφής πάνω στον κίονα σε ένα από τα άγγεϊα του είδους αυτού¹⁵ δεν βρίσκεται σε απόλυτη αντιστοιχία με τη διάθεση που βλέπουμε στο ανάγλυφο της Ίκαρίας (εϊκ. 1 - 2);

Αλλά και η χρησιμοποίηση των σκηνών αυτών σε σχέση με το νεκρό και με την ίδια έννοια, όπως στη στήλη της Ίκαρίας, μαρτυρείται με ασφάλεια. Ποιά διαφορά μπορεί π.χ. να υπάρχει ανάμεσα στην απεικόνιση της εὐλογίας των νεκρών παιδιών από την κουροτρόφο θεά του αναγλύφου της Ίκαρίας και την παράσταση ενός χοδός και μιας λουτροφόρου πάνω στη στήλη των ἀδελφῶν Σωσιμένους και Σωκράτους¹⁶, που πέθαναν και οι δύο τους πριν από τη χαρακτηριστική για τη σύντομη ζωή τους μέρα, δηλ. αντίστοιχα πριν προλάβουν να ζήσουν την τελετή της επίσημης εὐλογίας των παιδιών που έκλειναν τα τρία τους χρόνια κατά τα Ἀνθεστήρια και πριν από τη χαρά του γάμου; Ἐξ ἄλλου, ἡ Σ. Καρούζου¹⁷ ἔδειξε στη δημοσίευση ενός ἄλλου χοδός με παράσταση παιδιών που ἔχουν περάσει τα τρία τους χρόνια ότι και στην περίπτωση αὐτή πρόκειται για σαφή ὑπαινιγμό της πιδό εὐτυχισμένης στιγμῆς μίας σύντομης ζωῆς, της τελετῆς εὐλογίας των Χοδῶν ενός παιδιοῦ που πέθανε λίγο ἄργότερα. Ἐδῶ δὲν ἔχουμε λοιπόν

τὴν ἀκριβῆ ἀντιστοιχία με τὴν ἑρμηνεία τοῦ ἀναγλύφου τῆς Ίκαρίας ἀπὸ τὸν Κοντολέοντα;

2. Ἡ γνώμη ὅτι ἡ *Ταυροπόλος* τῆς Ίκαρίας εἶχε μᾶλλον σκοτεινὸ χαρακτήρα καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ταυτίζεται με τὴ *Βραυρωνία* Ἀρτεμιν καὶ γενικὰ νὰ ἑρμηνεύεται ὡς κουροτρόφος θεά¹⁸, σήμερα, μετὰ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές στὴ Βραυρῶνα καὶ τὸ διεξοδικὸ σχολιασμό τους ἀπὸ τὸ Ἰ. Κοντῆ¹⁹, δὲν εἶναι πιά δυνατό νὰ πείσῃ ὡς ἐπιχείρημα. Ἀλλωστε καὶ θρησκευολογικὰ ἔχει ἀποδειχθῆ²⁰ ὅτι ἡ σκοτεινὴ καὶ ἡ εὐεργετικὴ θεὰ ἐνέργεια δὲν εἶναι παρὰ ἀπόψεις τῆς εὐνοϊκῆς γιὰ τὴ ζωὴ ἐνιαίας διαδικασίας τοῦ ἱεροῦ γάμου, ὥστε νὰ μὴ μπορούμε νὰ χωρίσουμε τὴν ιδιότητα τῆς κουροτρόφου ἀπὸ τὴν ιδιότητα τῆς Ταυροπόλου. Χωρὶς νὰ ἐπεκταθοῦμε σὲ ἄλλα παραδείγματα θὰ ἔφθανε μόνο νὰ ἀναφέρουμε τὴ σκοτεινὴ καὶ ταυτόχρονα εὐεργετικὴ γιὰ τὰ παιδιὰ λειτουργία των Ἀνθεστηρίων²¹.

3. Κύριο ἐπιχείρημα γιὰ τὴ μετονομασία των μορφῶν πάνω στὴ στήλη θεωρεῖται ἀπὸ τὴν Hiller²² κυρίως ἡ θέση τῆς ἐπιγραφῆς με τὰ ὀνόματα Κοίρανος, Εὐρυμήδης καὶ Ἀπολλωνία πάνω ἀπὸ τοὺς δύο ντυμένους ἄνδρες. Τὶς δυσκολίες ὅμως ποὺ παρουσιάζει μιὰ ἀπόλυτη ταύτιση των προσώπων με βάση τὴ θέση των ἐπιγρα-

15. Van Hoorn, ὁ.π. σελ. 17, εἰκ. 11. Beazley, ARV², σελ. 858, 8. Χοῦς τοῦ ζωγράφου των Τροπαίων.

16. AM 60 - 61 (1935 - 6), σελ. 232, πίν. 92. Van Hoorn, ὁ.π. σελ. 23.

17. AJA 50 (1946), σελ. 124. Van Hoorn, ὁ.π. σελ. 24. Πρβλ. τὴν παράσταση στὴ λευκὴ λήκυθο τοῦ Μητροπολ. Μουσείου Ν. Ὑόρκης 09.221.44, D. Kurtz, Athenian White Lekythoi, Oxford 1975, σελ. 56, πίν. 42, 1: «go-cart in hand, a little boy stands on a hillock to which Charon has drown his bark; he beckons to his mother but she cannot help».

18. Rühfel, ὁ.π. σελ. 43.

19. ΑΔ 22 (1967): Μελέται, σελ. 159: «ἡ ιδιότης τῆς Βαυρωνίας Ἀρτέμιδος ὡς Ταυροπόλου συνάγεται καὶ ἐξ εὐρημάτων των ἀνασκαφῶν τοῦ ἱεροῦ».

20. Β. Λαμπρινουδάκης, ὁ.π. σελ. 107 κέ., 124 κέ., 55 κέ., 63 καὶ 221.

21. Deubner, Att. Feste², σελ. 111 κέ., πρβλ. ἐδῶ σημ. 14.

22. Ὁ.π. σελ. 80 κέ. Πρβλ. Rühfel, ὁ.π. σελ. 48 καὶ Κοντολέοντα, ΑΕ 1974, σελ. 24.

Εικ. 3. Ἡ στήλη τῆς χορηστῆς τίττης Πυραΐχμης.

φῶν δείχνει πολὺ ὥραϊα ἢ ἀμφιβολία πὺ ἐπικρατεῖ γύρω ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία τοῦ μνημείου γιὰ τὸ Σωσία καὶ τὸν Κηφισόδωρο²³. Πῶς θὰ ἐξηγοῦσαμε ἄραγε τὴν ἐντελῶς δευτερεύουσα θέση τοῦ ὀνόματος τοῦ Δέρμους πᾶνω στὴ βάση τοῦ γνωστοῦ βοιωτικοῦ μνημείου²⁴, ἂν τὰ ὀνόματα δὲν εἶχαν χαραχθῇ γιὰ δευτέρη φορά στὸ βάθος τοῦ ἀναγλύφου δίπλα στὶς μορφές;

4. Χρήσιμες θὰ ἦταν καὶ μερικές παρατηρήσεις γιὰ τὶς τροφούς, πὺ ὁ Κοντολέων πίστεψε ὅτι μπορεῖ νὰ ἀναγνωρίσῃ στὸ εἰκονιστικὸ θέμα « γυναῖκα μὲ παιδὶ στὴν ἀγκαλιά » (κατὰ τὴ Hiller²⁵, ἢ γνώμη αὐτὴ στηρίζεται σὲ ἐπιχειρήματα πὺ δὲν εἶναι δύσκολο νὰ καταρρίψῃ κανεῖς):

(α) Ἡ στήλη τῆς Ἀμφαρέτης δὲν εἶναι ἀπλὴ οἰκογενειακὴ σκηνή. Κατὰ τὴν ἀξιολόγηση τοῦ ἀναγλύφου αὐτοῦ λησμονεῖ ἢ Hiller ὅτι ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους μέχρι καὶ σήμερα θεωρεῖ αὐτονόητο ὅτι ἡ γιαγιά εἶναι ἢ φυσικὴ τροφὸς (νταντά) τοῦ παιδιοῦ. Καὶ ὅτι σ' αὐτὸ τὸ ρόλο ἀκριβῶς ἐξαίρεται ἢ Ἀμφαρέτη τόσο στὴν εἰκόνα ὅσο καὶ στὸ ἐπίγραμμα.

(β) Ὁ Κοντολέων ἄλλωστε δὲν ταυτίζει τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς στὰ κλασσικὰ θεσσαλικά παραδείγματα μὲ τὸ μεταγενέστερα γνωστὸ μαντίλι τῶν τροφῶν· τὰ συγκρίνει μόνο. Καὶ τὸ « τραβηγμένο πᾶνω ἀπὸ τὸ κεφάλι ἱμάτιο » δὲν « φαίνεται » καθόλου « καθαρὰ »²⁶. Ἡ σχετικὴ περιγραφή τοῦ Biesantz²⁷: « χιτῶν - καλύπτρα » πείθει πολὺ περισσότερο.

(γ) Τὰ μακριὰ μαλλιά στὶς γυναῖκες δὲν σημαίνουν ὅπωςδὴποτε ὅτι δὲν εἶναι τροφοί. Οἱ τροφοί (;) πᾶνω στὶς λουτροφόρους ἔχουν κοντὰ μαλλιά, μᾶλλον ἐπειδὴ παριστάνονται *κούριμοι*, τὴν ὥρα τοῦ πένθους²⁸ καὶ οἱ στῆλες μὲ τροφούς ἢ τὰ ἀνάλογα ἀγγεῖα δὲν ἐπιτρέπουν νὰ καταλήξουμε σὲ συγκεκριμένο κανόνα γιὰ τὸ μῆκος τῶν μαλλιῶν : ἢ Πυραΐχη (εἰκ. 3) π.χ., ἢ *χρηστὴ τίττη*²⁹, ἔχει μακριὰ μαλλιά, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ τροφὸς (εἰκ. 4) τῆς ὑδρίας στὴ Συλλογὴ Robinson (γύρω ἀπὸ τὸ 430 π.Χ.), τῆς ὁποίας ἡ συγγένεια μὲ τὸ θεματολόγιο τῶν ἐπιτυμβίων ἔχει ἤδη ὑπογραμμισθῇ³⁰.

Β. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

23. Blümel, *Klass - Griech. Skulpturen*, K 29. Friis Johansen, *The Attic Grave Reliefs*, σελ. 33 κέ. Τὴν παρατήρηση χρεωστῶ στὴ συνάδελφο κ. Σημαντάνη - Μπουρνιᾷ. Πρβλ. Rühfel, ὁ.π. καὶ Κοντολέοντα, ὁ.π. Ὁ Κοντολέων ἄλλωστε κατὰ τὴ συζήτηση τῆς ἐπιγραφῆς δὲν ξεκινᾷ ἀπὸ ἓνα αὐστηρὸ κανόνα (πρβλ. Hiller, ὁ.π. σημ. 48). Ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ εἶναι πολὺ πιὸ σύνθετη (*Aspects*, σελ. 16).

24. Richter, *Gravestones*, σελ. 157, εἰκ. 192 - 5.

25. Ὁ.π. σελ. 81 καὶ σημ. 51.

26. Ὁ.π.

27. *Die thess. Grabreliefs*, 1965, σελ. 8, 10, K7, K10. Πρβλ. K22.

28. AM 53 (1928) σελ. 24, σημ. 2. Ἑλληνικά 15 (1957) σελ. 316 κέ.

29. Ἑλληνικά, ὁ.π. σελ. 311 κέ.

30. Dohrn, *Att. Plastik*, Krefeld 1957, σελ. 93, πίν. 16b. CVA, Robinson Coll. Baltimore 2, III J, πίν. 43 (286). Πρβλ. τὴν τροφὸν στὴ λευκὴ λήκυθο τοῦ (Δυτ.) Βερολίνου V.I. 2443. Kurtz, ὁ.π. σελ. 44, πίν. 35,1.

Εικ. 4. Ύδρια της συλλογής D. M. Robinson.

ZUR DEUTUNG DES IKARIARELIEFS

Die traurige Pflicht, N. Kontoleons wissenschaftlichen Beitrag in einem Nachruf auf den unerwartet gestorbenen Gelehrten zusammenzufassen, hat den unterzeichneten zu einigen Bemerkungen über die Deutung des Ikariareliefs geführt, die in der schon lebhaften Debatte um das Thema von Nutzen sein könnten.

Kontoleons Interpretation¹ zufolge werden auf der breiten Grabstele aus Ikaria (A b b. 1) Kinder einer kindersegnenden Göttin vorgeführt (ἐπιτελειώσεις παίδων). Es handle sich also, wie üblich in den griechischen Grab Szenen, um die Darstellung eines feierlichen Augenblickes aus dem Leben des Verstorbenen, in dem Falle aus dem kurzen Leben der toten Kinder. Dieser Deutungsversuch hat heftige Kritik seitens H. Rühfel² und H. Hiller³ erfahren, deren Schwerpunkte Kontoleon noch kurz vor seinem Tode widerlegen konnte⁴. Dabei kannte er aber nur indirekt und generell die Argumentation der damals noch nicht erschienenen Arbeit von H. Hiller⁵. Man muss m. E. dieser eher allzu hastigen Ablehnung von Kontoleons Meinung gegenüber heute noch sehr skeptisch bleiben, zumal wenn sich

die positiven Indizien beeindruckend vermehren lassen:

1. Gegen den Einwand, auf einem griechischen Grabrelief trete nie eine Gottheit auf und die Intimität der Szene mache ein Beisammensein von Göttern und Menschen unwahrscheinlich⁶, hat bereits Kontoleon richtig bemerkt, dass die Darstellung in der Tat ein reales, jedoch religiös - visionäres Erlebnis des Toten im Relief wiedergibt, das aus dem täglichen Leben eben nicht auszuschliessen ist⁷. Diese von ihm erkannte neue Art von Lebensszenen lässt sich aber am besten sowohl in der schriftlichen Tradition wie auch in den Denkmälern dokumentieren, so dass weder die Annahme einer Gottheit noch die Intimität der Szene auf dem Ikariarelief befremden kann.

Die Wundergeschichte, die von der Mutter des Demaratos, Gattin des Spartanerkönigs Ariston erzählt wird⁸, verdeutlicht am lebendigsten diese « tatsächlichen », ganz dem Bereich des menschlichen Lebens angehörenden Erlebnisse der alten Griechen: Das hässliche Mädchen wird von der Amme zum Heiligtum der Kurotrophos Helena gebracht und neben die Statue der Göttin gestellt, um von der Hässlichkeit befreit zu werden. Die Göttin erscheint sofort

1. Aspects de la Grèce préclassique, Paris 1970, 7 f. Taf. 1 - 8.

2. Göttin auf einem Grabrelief? Ant. Kunst 17 (1974), 5, 42 ff.

3. Ionische Grabreliefs der ersten Hälfte des 5. Jh. v. Chr., Ist. Mitt. Beih. 12, Tübingen 1975, 78 ff. 141.

4. Ἡ στήλη τῆς Ἰκαρίας (Δευτερολογία), AE 1974, 13 f.

5. a.O., S. 15, Anm. 5.

6. Rühfel, a.O.S. 43 f. Hiller, a.O., 80 f.

7. Kontoleon, AE, a.o.

8. Herodot VI 61. Vgl. How and Wells, Comm. on Her. vol. II, 89: "... illustrates a side of greek life which hardly appears in our literary sources".

in einer Vision und καταψῶσα τοῦ παιδίου τὴν κεφαλὴν — genau also die vertraute Geste, die wir auf dem der Ikariastele verwandten Anavysos - fragment⁹ sehen ! — beschenkt es mit unvergleichlicher Schönheit und Fruchtbarkeit und vervollständigt es somit (ἐπιτελείωσις) zur Frau.

Inzwischen sind allerdings auch andere Denkmäler ähnlich interpretiert worden. Das spätkorinthische Alabaston Staatl. Museen zu Berlin (West) V.I. 4285, bei Rühfel als Fall des "in die menschliche Sphäre übertragenen Themas 'Frau und Kind'" angesehen¹⁰, gehört eher zu einer Darstellungsgruppe, die genau als Kindersegnen seitens einer Kurotrophos, Artemis oder Demeter, erklärt wird¹¹, wobei nicht zu übersehen ist, dass "les déesses sont toujours assises sur un thrône sans dossier, semblable à un diphros", also auch hier der lehenlose Thron nicht entscheidend für das Frauengemach, wie bei Rühfel¹² angenommen, zu sein scheint.

Gerade die Kinderdarstellungen auf den Choenkänchen, die Rühfel als verblüffend ähnlich mit dem Kleinen auf der Ikariastele anführt, um die Kontoleons Deutung widerlegende Intimität der Szene zu zeigen¹³, kennzeichnen einen Bildkreis, der Kinder bei festgelegten Segensriten ("confirmatio") am häuslichen Altar darstellt und Phantasie mit

Wirklichkeit des öfteren mischt¹⁴. Entspricht nicht die Intimität, welche die Spannung zwischen Athena Kurotrophos und der auf der Säule stehenden Kinderfigur des Chous vom Trophäenmaler im Louvre¹⁵ beherrscht, genau der Stimmung auf der Ikariastele (A b b. 1 - 2).

Auch der Gebrauch dieser Szenen in Zusammenhang mit dem Grab und im gleichen Sinne wie auf dem Ikariarelief kann deutlich belegt werden: Welch ein Unterschied sollte zwischen der ἐπιτελείωσις des Ikariareliefs und der Darstellung eines Chous und einer Lutrophoros auf der Grabstele der Brüder Sosimenes und Sokrates¹⁶ bestehen, die entsprechend vor ihrem Choen- und Ehetag starben? S. Karousou¹⁷ hat ferner in der Publikation eines Chous mit der Darstellung von über drei Jahre alten Kindern gezeigt, dass es sich hierbei um eine Anspielung auf das glücklichste Erlebnis eines kurzen Lebens, die Choenkonfirmation eines wenig später gestorbenen Kindes, handelt. Ist das nicht das genaue Gegenstück zur Kontoleons Interpretation des Ikariareliefs?

14. Van Hoorn, Choes and Anthesteria, 1951, S. 17, Abb. 64 f.; Deubner, Att. Feste², 114 f. 239 f., 241, 243 f.

15. Van Hoorn, a.O. S. 17, Abb. 11, Beazley, ARV⁹, 858, 8.

16. AM 60 - 61 (1935 - 6), S. 232, Taf. 92. Van Hoorn, a.O. 23.

17. AJA 50 (1946), 124; Van Hoorn, a.O., 24. Vgl. die Darstellung auf der weissgründigen Lekythos in New York Metr. Museum 09.221. 44. D. Kurtz, Athenian White Lekythoi, Oxford 1965, S. 56, Taf. 42, I, dazu: "go-cart in hand, a little boy stands on a hillock to which Charon has drawn his bark; he beckons to his mother but she cannot help".

9. Kontoleon, Aspects, S. 18, Taf. 8, 1.

10. a.O., S. 45, Anm. 40.

11. Ant. Kunst 6 (1963), S. 57, 60. BCH 94 (1970), s. 44 ff. 58; Λαμπρινουδάκης, Μηροτραφής, Ἀθήναι 1971, s. 1.22

12. a.O., 44.

13. Ebenda, 46.

2. Dass die Tauropolos von Ikaria eher einen finsternen Charakter hatte und darum der Brauronia Artemis nicht gleichgesetzt oder im Allgemeinen nicht als eine Kurotrophos betrachtet werden konnte¹⁸, kann heute, nach den Grabungen in Brauron und im Hinblick auf den ausführlichen Kommentar von J. Kontis¹⁹, kaum als Argument dienen gegen die Benennung der sitzenden Gestalt auf dem Ikariarelief als Artemis Kurotrophos. Es ist übrigens auch religionsgeschichtlich bewiesen²⁰, dass finstere oder wohlthuende göttliche Wirkung nur Aspekte des lebens segnenden Hieros - Gamos - Vorganges sind, so dass die Kurotrophos - Eigenschaft kaum von jener der Tauropolos zu trennen ist. Abgesehen von vielen anderen Beispielen sei nur an die dunkle und gleichzeitig kinder segnende Seite der oben erwähnten Anthesierien erinnert²¹.

3. Als Hauptargument für die Umdeutung der Figuren auf der Stele wird besonders bei Hiller²² die Stelle der Inschrift mit den Namen von Koiranos, Eurymedes und Apollonia über den Köpfen der beiden bekleideten Männer betrachtet : Die Schwierigkeiten, die eine ausschliessliche Identifikation der Per-

sonen aufgrund der Inschriftenstelle mit sich bringt, vergegenwärtigt die Unsicherheit um die Deutung des Males von Sosias und Kephisodoros²³. Wie würden wir wohl die ganz zweitrangige Stelle des Namens von Dermys auf der Seitenfläche der Basis des bekannten böotischen Monuments²⁴ erklären, wenn beide Namen nicht ein zweites Mal in den Reliegrund neben den Figuren gemeisselt wären?

4. Schliesslich noch einiges über die Ammen, die Kontoleon im Bildmotiv "Frau mit Kind auf dem Schoss" zu sehen glaubte ; bei Hiller²⁵ heisst es, diese Meinung stütze sich auf Argumente, die unschwer zu widerlegen seien :

a. Die Stele der Ampharete ist kein schlichtes Familienbild. Bei der Bewertung dieser Szene entgeht wohl Hiller eine seit der antiken Zeit bis heute gültige Selbstverständlichkeit in der griechischen Gesellschaft, die in der Grossmutter die natürliche Amme der Kinder sieht und findet. In dieser Rolle wird Ampharete sowohl im Bilde, wie auch im Epigramm verherrlicht. b. Kontoleon identifiziert ferner die Kopftracht der klassisch - thessalischen Beispiele nicht mit dem späteren Kopftuch der Ammen,

18. Rühfel, a.O. 43.

19. AD 22 (1967) : Meletai 159 : " ἡ ἰδιότης τῆς Βραυρωνίας Ἀρτέμιδος ὡς Ταυροπόλου συνάγεται ἐξ εὐρημάτων τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ ἱεροῦ ".

20. Λαμπρινουδάκης, a.O., 107 f., 124 ff. 55 f. 63 und 221.

21. Deubner, Att. Feste², S. 111 f., vgl. oben, Anm. 14.

22. a.O. 80 f. Vgl. Rühfel, a.O. S. 48 und Kontoleon, AE, 24.

23. Blümel, Klass.-Griech. Skulpturen, K 29. Friis Johansen, The Attic Grave Reliefs, 33 f. Den Hinweis verdanke ich der Kollegin Frau E. Simantoni-Burnia. Vgl. Rühfel selbst, a.O. und Kontoleon, a.O. Kontoleon geht übrigens in seiner Besprechung der Inschrift von keiner Regel aus (vgl. Hiller, a.O., Anm. 48) ; seine Argumentation ist viel komplexer (Aspects, S. 16).

24. Richter, Gravestones, S. 157, Abb. 192 - 5

25. a.O., S. 81 mit Anm. 51.

er vergleicht sie nur. Der "hochgezogene Mantel"—so Hiller²⁶—dieser Beispiele ist übrigens nicht "deutlich zu erkennen". Die Beschreibung von Biesantz: "Chiton - Schleier²⁷" leuchtet vielmehr ein. c. Langes Haar bei den Frauen spricht nicht unbedingt gegen die Ammendeutung. Die Ammen (?) auf den Lutrophoren tragen kurzes Haar eher als κούριμοι, als Klagende²⁸, und auf den

Ammen - Stelen sowie auf den Vasen lässt sich eben keine feste Regel für die Haarlänge aufstellen: Pyraichme, (A b b. 3), die χρηστὴ τίττη²⁹, hat z.B. langes Haar, und dies ist auch der Fall bei der Amme der Hydria in der Sammlung D.M. Robinson (um 430 vor Chr.), deren Verwandtschaft mit der Grabreliefkunst unterstrichen wird (A b b. 4)³⁰.

W. LAMBRINUDAKIS

26. Ebenda.

27. Die thess. Grabreliefs, 1965, 8, 10, K7. S. K10, vgl. K22.

28. AM 53 (1928) S. 24, Anm. 2; Hellenika 15 (1957), 316 f.

29. Hellenika 15 (1957), 311 f.

30. Dohrn, Att. Plastik, Krefeld 1957, S. 93, Taf. 16b; CVA, Robinson Coll. Baltimore 2, III J, Taf. 43 (286). Vgl. die Amme auf der weissgründigen Lekythos Berlin (-West) V.I. 2443, Kurtz, a.O., S. 44, Taf. 35,1.

UNE COUPE À DÉPLACER

Une épitaphe de Dyme (Achaïa) est publiée dans AAA VIII (1975), pp. 296-297 (et fig. 3) sous la forme suivante :

Πασίαμος Χίωνος
χαῖρε.

Le patronyme est bien attesté, mais le nom doit être un ghost-name. On coupe-
ra [᾽Ασ]πασία Μοσχίωνος; les deux noms

occupaient certainement toute la longueur de la *tabula ansata*. Il est d'ailleurs possible que subsistent à gauche du Π, quelques traces du Σ et même de l'Α que nous restituons; cependant la reproduction photographique ne permet pas de l'affirmer.

GEORGES DAUX

